

32/uu6 (350) 2104

**BIBLIOTHEEK
STARINGGEBOUW**

Back to the Future

Nieuwe functies voor landelijke gebieden in Europa

A.F. van de Klundert

A.G.J. Dietvorst

J. van Os (red.)

Rapport 354

- 6 OKT. 1994

DLO-Staring Centrum, Wageningen, 1994

15n 596657 *

REFERAAT

A.F. van de Klundert, A.G.J. Dietvorst & J. van Os (red.), 1994. *Back to the Future; nieuwe functies voor landelijke gebieden in Europa*. Wageningen, DLO-Staring Centrum. Rapport 354. 196 blz.; 36 fig.; 5 tab.; 57 ref.; 1 aanh.

In opdracht van de Rijks Planologische Dienst is een verkenning uitgevoerd naar perspectieven voor nieuwe functies van landelijke gebieden in Europa. Uitgangspunt is een afnemend belang van de landbouw als economische drager van het landelijk gebied. Voor de Europese Unie is nagegaan hoe de perspectieven zijn voor Verbrede Plattelandsontwikkeling als onderdeel van het RPD-project Landelijke Gebieden & Europa. Onderscheiden deelthema's zijn: waterproductie, diversificatie van landbouwbedrijven, recreatie en toerisme en nieuwe woonvormen. Per thema zijn sleutelfactoren opgespoord en kaartbeelden van potenties gemaakt. Daarbij is rekening gehouden met het aanbod van grond en arbeid vanuit de landbouw. Het blijkt dat aanwezigheid van grote bevolkingscentra, ontsluiting en aantrekkelijkheid van het landschap belangrijke indicatoren zijn voor de vraag naar nieuwe functies. Zulke kwaliteiten zijn veelal geworteld in lange historische processen; nieuwe functies betekenen dan back to the future. Vervolgens zijn voor enkele gebieden in Europa de perspectieven voor nieuwe functies voor de landelijke gebieden verder uitgewerkt. Tenslotte worden de verkregen inzichten geïntegreerd tot algemene, bredere kennis: fasen waarin gebieden kunnen verkeren, samenhang tussen functies, produktlevenscyclus en mogelijkheden voor sturing.

Trefwoorden: Europa, Landelijke gebieden, Functies, Waterproductie, Diversificatie, Nieuwe woonvormen, Landbouw, Recreatie, Toerisme, Marginalisatie, Sturing.

ISSN 0927-4499

Tevens verschenen als korte Engelstalige brochure bij de RPD (ongeveer 30 pagina's en 25 kaarten van Europa).

©1994 DLO-Staring Centrum, Instituut voor Onderzoek van het Landelijk Gebied (SC-DLO)
Postbus 125, 6700 AC Wageningen.
Tel.: 08370-74200; telefax: 08370-24812.

DLO-Staring Centrum is een voortzetting van: het Instituut voor Cultuurtechniek en Waterhuishouding (ICW), het Instituut voor Onderzoek van Bestrijdingsmiddelen, afd. Milieu (IOB), de Afd. Landschapsbouw van het Rijksinstituut voor Onderzoek in de Bos- en Landschapsbouw 'De Dorschkamp' (LB), en de Stichting voor Bodemkartering (STIBOKA).

DLO-Staring Centrum aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van DLO-Staring Centrum.

ABSTRACT

A.F. van de Klundert, A.G.J. Dietvorst & J. van Os, 1994. *Back to the future; new functions for rural areas in Europe*. Wageningen (The Netherlands), DLO Winand Staring Centre. Rapport 354. 196 pp.; 36 Figs; 5 Tables; 57 Refs; 1 Annex; Summary and figures in English.

At request of the Netherlands Spatial Planning Department (RPD) the perspectives for new functions for rural areas in Europe are investigated. The study is part of the RPD-project Rural Areas & Europe, in which integrated rural development is one of the answers to the economic and environmental problems of agriculture in rural areas. This study focuses on four possible new functions: water production, pluri-activity on farms, recreation and tourism and new rural residential options. For each function indicators are chosen. Maps have been compiled of the potentials for new functions in the European Union. The availability of land and labour due to developments in agriculture are taken into account. The presence of large population concentrations, the accessibility and the landscape attractiveness appear to be important indicators of the demand for new functions. Such qualities are often rooted in long historical processes; so the search of new functions means back into the future. The study takes a closer look at four regions of Europe: Norte & Centro in Portugal; Auvergne & Limousin in France; Baden-Württemberg in Germany and West Midlands in England. For these regions the perspectives for new functions are further elaborated. The insights obtained from these regions are integrated into general, wider knowledge: development stages of areas, interrelationships between functions, product life cycle and possibilities for managing integrated rural development.

Keywords: Europe, Rural areas, Functions, Water production, Pluri activity, Rural residences, Agriculture, Recreation, Tourism, Marginalisation, Ruling.

ISSN 0927-4537

This report has also been published by the Netherlands Spatial Planning Department, Ministry of Housing, Spatial Planning and the Environment (VROM), The Hague, The Netherlands, as a short brochure in English of 50 pages, with 25 figures.

©1994 DLO Winand Staring Centre for Integrated Land, Soil and Water Research (SC-DLO),
P.O. Box 125, NL-6700 AC Wageningen (The Netherlands).
Phone: 31 837074200; fax: 31 837024812.

The DLO Winand Staring Centre is continuing the research of: Institute for Land and Water Management Research (ICW), Institute for Pesticide Research, Environment Division (IOB), Dorschkamp Research Institute for Forestry and Landscape Planning, Division of Landscape Planning (LB), and Soil Survey Institute (STIBOKA).

No part of this publication may be reproduced or published in any form or by any means, or stored in a data base or retrieval system, without the written permission of the DLO Winand Staring Centre.

Project 7376

[RAP354.WIO/07.1994]

Inhoud

	blz.
Woord vooraf	11
Samenvatting	13
Summary	23
1 Inleiding	29
1.1 Het kader voor de verkenning	29
1.2 Probleemstelling	29
1.3 Concretisering/afbakening	30
1.4 Aanpak	31
1.5 Opbouw van het rapport	32
2 Aanbod van grond uit de landbouw	33
2.1 Inleiding: landbouw als push-factor	33
2.2 Mogelijke verschuivingen op een agrarisch bedrijf	34
2.3 Marginaliteit, een introductie	35
2.4 Werkwijze	37
2.5 Resultaten	39
3 Waterproductie	51
3.1 Inleiding	51
3.2 Processen en factoren	52
3.2.1 Waterkwantiteit	52
3.2.2 Waterkwaliteit	53
3.2.3 Kosten	54
3.2.4 Kansen voor andere functies	54
3.3 Selectie van gegevens	56
3.3.1 Waterkwantiteit	56
3.3.2 Waterkwaliteit	59
3.3.3 Kosten	61
3.3.4 De situatie van de drinkwatervoorziening in een aantal landen van de EU	61
3.4 Stappen naar een ruimtelijk beeld	65
3.5 Perspectievenschets	66
4 Diversificatie	69
4.1 Inleiding	69
4.2 Processen en factoren	69
4.3 Selectie van gegevens	71
4.4 Stappen naar een ruimtelijk beeld	73
4.5 Perspectievenschets	82
4.6 Voorbeelden	82
5 Recreatie en toerisme	85
5.1 Inleiding	85
5.2 Processen en factoren	85
5.2.1 Vraagfactoren	85
5.2.2 Aanbodfactoren	86
5.3 Selectie van gegevens	87

5.4 Stappen naar een ruimtelijk beeld	92
5.4.1 De vraag	92
5.4.2 De lokatie van de vraag	92
5.4.3 Het aanbod	93
5.4.4 De lokatie van het aanbod	94
5.5 Perspectievenschets	94
5.6 Voorbeelden	96
6 Nieuwe woonvormen in het landelijk gebied	101
6.1 Inleiding	101
6.2 Processen en factoren	101
6.3 Selectie van gegevens	104
6.4 Stappen naar een ruimtelijk beeld	105
6.5 Perspectievenschets	115
6.6 Voorbeelden	115
7 Slaag- en faalfactoren	117
7.1 Inleiding	117
7.2 Slaag- en faalfactoren waterproductie	117
7.3 Slaag- en faalfactoren diversificatie	118
7.4 Slaag- en faalfactoren recreatie en toerisme	120
7.5 Slaag- en faalfactoren nieuwe woonvormen	121
7.6 Algemeen	123
8 Keuze van inzoomgebieden	125
9 Beschrijving inzoomgebieden	129
9.1 Portugal, Norte en Centro	130
9.1.1 Landschap, klimaat & bodem	130
9.1.2 Sociaal-economische situatie	133
9.1.3 Karakteristiek per deelthema	135
9.1.4 Sturingsperspectief verbrede plattelandontwikkeling	136
9.2 Auvergne en Limousin	139
9.2.1 Landschap, klimaat & bodem	139
9.2.2 Sociaal-economische situatie	142
9.2.3 Karakteristiek per deelthema	144
9.2.4 Sturingsperspectief verbrede plattelandontwikkeling	147
9.3 Baden-Württemberg	149
9.3.1 Landschap, klimaat & bodem	149
9.3.2 Sociaal-economische situatie	152
9.3.3 Karakteristiek per deelthema	154
9.3.4 Sturingsperspectief verbrede plattelandontwikkeling	157
9.4 West-Midlands	159
9.4.1 Landschap, klimaat & bodem	159
9.4.2 Sociaal-economische situatie	161
9.4.3 Karakteristiek per deelthema	164
9.4.4 Sturingsperspectief verbrede plattelandontwikkeling	167
10 Verbreding van perspectief	171
10.1 Het doel van nieuwe functies voor landelijke gebieden in Europa	171
10.2 Verschillende uitgangssituaties	172
10.3 Perspectief per thema, een vergelijking	178
10.4 Sturingsperspectief	182
10.5 Perspectief en agenda	185

Aanhangsel

Aanhangsel Deelnemers werkconferenties

195

Tabellen

1 Relatieve omvang (percentage) van de belangrijkste activiteiten, weergegeven per gewasgroep, in de regio's van de EG	40
2 Gemiddelde bedrijfsomvang (in ha) en relatief inkomen in de landbouw (per arbeidskracht) in de regio's in de EG	45
3 Percentages melk (van de produktie in de landbouw) en graan (van het areaal cultuurgrond) in de regio's van de EG (bron: RPD)	50
4 Overzicht van een aantal grootheden op het gebied van watergebruik voor de bestudeerde landen (Stadfelt en Schlaweck, 1988)	63
5 NUTS-gebieden met potenties voor combinaties van diversificatievormen	79

Figuren

1 Main activities in agriculture	43
2 Suitability for crops	44
3 Average farmsize and relative income per agricultural worker	46
4 Potential areas for changes in landuse	47
5 Dependence on milk and cereals	49
6 Hydrogeological areas in the European Union	57
7 Suitability of areas for drinking water supply	59
8 Nitrogen leaching	60
9 Pesticide leaching	62
10 Demand indicator for semi-agricultural activities	74
11 Demand indicator for farm-based tourism	74
12 Demand indicator for landscape conservation by farmers	75
13 Demand indicator for off-farm work	75
14 Relative income and availability of labour in agriculture	77
15 Opportunities for semi-agricultural activities	77
16 Opportunities for farm-based tourism	78
17 Opportunities for landscape conservation by farmers	78
18 Opportunities for off-farm work	79
19 Opportunities for combinations of different types of pluri-activity	81
20 Appreciation for cultural tourism	89
21 Appreciation for nature tourism	91
22 Density of holiday nights	91
23 Accessibility from main conurbations	107
24 Forested and hibernation areas, national parks, airports and coastal water	108
25 Main lakes and inland waterways and density of smaller watercourses	111
26 Index of landscape attractiveness to new residents and tourists	112
27 Relief: density of contourlines	113
28 Population trends 1950-1990: an indicator for the availability of buildings in rural areas	113
29 Potentials for combinations of new functions for rural areas	127
30 The selected NUTS areas in Europe	128
31 Portugal, Norte & Centro	132
32 France, Auvergne & Limousin	140
33 Germany, Baden-Württemberg	150
34 United Kingdom, West-Midlands	160

35 Area life cycle and intervention policy	174
36 Flow model (Kingdon, 1984)	183

Schema's

1 Mogelijke bestemmingsveranderingen van percelen	34
2 Mogelijke combinaties van de indicatoren	42
3 Opbouw kaartbeelden diversificatie	73
4 Overzicht van resultaat-kaarten uit de themahoofdstukken: aanbod uit de landbouw en potenties van nieuwe functies	125
5 Sturingsperspectief verbrede plattelandsontwikkeling in het algemeen	130
6 Sturingsperspectief verbrede plattelandsontwikkeling voor Norte & Centro	138
7 Sturingsperspectief verbrede plattelandsontwikkeling voor Auvergne/Limousin	148
8 Sturingsperspectief verbrede plattelandsontwikkeling voor Baden-Württemberg	158
9 Sturingsperspectief verbrede plattelandsontwikkeling in de West-Midlands	169
10 Ecologische ruimtelijke planning op regionale schaal	175
11 Vormen van verbrede plattelandsontwikkeling en marginalisering die inhoudelijk samenhangen/elkaar versterken	181

Woord vooraf

In opdracht van de Rijksplanologische Dienst (RPD) van het Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer heeft DLO-Staring Centrum een verkenning uitgevoerd naar perspectieven voor nieuwe functies in marginaliserende, rurale gebieden in Europa. Doel van deze verkenning is het aanleveren van bouwstenen voor het project 'Landelijke Gebieden & Europa' (LG&E) van de RPD. Centraal staan het selecteren van regio's en het beschrijven van de perspectieven voor verbrede plattelandsontwikkeling voor de uitgekozen regio's.

Het onderzoek is gedaan in samenwerking met leden van de projectgroep LG&E van de RPD: M. Wijermans, P. Smeets, E. Bolsius en J. Groen.

De leiding van het project was in handen van A.F. van de Klundert en A.G.J. Dietvorst. De verschillende onderdelen zijn aangepakt door de betreffende deskundigen van SC-DLO:

- ontwikkelingen in de landbouw door J. Vreke en D. Slothouwer;
- mogelijkheden voor waterproductie door J.H.A.M. Steenvoorden, A.B. Pomper en C.G.E.M. van Beek (KIWA);
- diversificatie op landbouwbedrijven door W. de Haas;
- perspectieven voor recreatie en toerisme door H.J.J. Kroon en A.G.J. Dietvorst;
- mogelijkheden voor nieuwe woonvormen door L.M. van den Berg;
- algemene deel van de gebiedsbeschrijvingen door A.H. de Bruin en K.R. de Poel;
- verbreding van het perspectief door A.F. van de Klundert en A.G.J. Dietvorst.

De computermatige vervaardiging van de kaarten in dit rapport is gedaan door H.S.D. Naeff, J.D. Bulens en J. van Os. Laatstgenoemde heeft de secretariaatswerkzaamheden verricht.

Daarnaast heeft een groot aantal deskundigen in twee werkconferenties een waardevolle bijdrage geleverd aan dit project; in bijlage 1 zijn hun namen vermeld.

Samenvatting

Op zoek naar nieuwe functies

Landelijke gebieden zijn onderhevig aan ingrijpende veranderingen met effecten op de duurzaamheid van ecosystemen, op culturele, demografische en economische ontwikkelingen. Een proces van hernieuwde afstemming van ruimteclaims voor landbouw, wonen, recreatie, natuurwaarden, infrastructuur is op gang gekomen en daarmee de opkomst van nieuwe functies en vormen in het landschap. Voor landelijke gebieden worden niet-agrarische functies steeds belangrijker, en veranderingen worden vooral actueel als gevolg van ontwikkelingen in het landbouwbeleid.

Terugtrekkende overheid, internationale vrijhandel en milieuproblemen zullen leiden tot een ander beleid ten aanzien van agrarische deelmarkten en van de landbouwstructuur in Europa. Verlaagde garantieprijzen, minder produktsubsidies en lagere invoerheffingen, gecombineerd met strengere milieunormen en hogere milieuheffingen kunnen het beeld bepalen. Ze zullen de netto-opbrengsten van veel landbouwprodukten onder druk zetten, ook als ze deels gecompenseerd worden door inkomenstoelagen. Daarmee komt marginalisering van de landbouw in zicht, behalve waar men erin slaagt intensieve vormen van landbouw te industrialiseren met gesloten kringlopen (gele koers). Waar marginalisering zich doorzet, dreigt verpaupering en ontvolking van grote delen van het landelijk gebied in Europa, tenzij de marginalisering in veel regio's mogelijk wordt gecompenseerd door toenemende niet-agrarische productie (blauwe koers) en elders de verpaupering en ontvolking worden opgevangen door een 'warme sanering', vooral ten gunste van natuurwaarden (groene koers).

Voorts begint sturing van rurale ontwikkelingsprocessen plaats te vinden in nieuwe kaders. Enerzijds is sprake van globalisering van processen; het internationale toneel wordt steeds belangrijker. Anderzijds is er een hernieuwde aandacht voor lokale en regionale structuren: 'het Europa van de regio's'. Daardoor ontstaan nieuwe arena's, waarbinnen debat en besluitvorming gaan over concurrerende, complementaire of juist ontbrekende ruimteclaims.

De Rijks Planologische Dienst verkent de toekomstmogelijkheden van de landelijke gebieden in Nederland binnen een Europese context. Het project 'Landelijke Gebieden en Europa' moet bouwstenen leveren voor de Nota Ruimtelijke Perspectieven II en vult mede de Europese agenda voor ruimtelijke ordening. Daarbij zoekt de RPD tevens samenwerking met planvormers in andere Europese regio's op basis van gemeenschappelijke thema's. Daarvoor moet een methode voor co-regionale planvorming worden uitgewerkt, gericht op wederzijdse uitwisseling van kennis, afstemmen van ruimtelijke ontwikkelingsvisies, gezamenlijk optreden ten aanzien van gemeenschappelijke belangen.

Het gehele project bestaat uit drie deelprojecten die gerelateerd zijn aan de gele, groene en blauwe koersen:

- I Grond zonder Landbouw;
- II Landbouw zonder Grond;

III Verbrede Plattelandsontwikkeling.

Voor deelproject III heeft SC-DLO in opdracht van de RPD een verkenning uitgevoerd, gericht op het selecteren van regio's ten behoeve van een 'pilot-study co-regionale planvorming Verbrede Plattelands Ontwikkeling'. Deze verkenning heeft betrekking op zowel het selecteren van perspectiefvolle gebieden voor co-regionale planvorming als het uitwerken van perspectieven voor de geselecteerde gebieden.

Het gaat bij verbrede plattelandsontwikkeling om de regionaal-economische en ruimtelijke ontwikkeling van landelijke gebieden, gericht op een verscheidenheid aan functies. Dat vraagt om geïntegreerde planning, onder andere op het niveau van agrarische bedrijven (verbrede bedrijfsontwikkeling). Maar het vraagt tevens geïntegreerde ruimtelijke planning op regionaal niveau over bedrijfssectoren heen, met nieuwe accenten op bedrijvigheid buiten de landbouw. Omdat de term verbrede plattelandsontwikkelingen tot misverstanden kan leiden, spreken onderzoekers bij SC-DLO liever over nieuwe functies voor landelijke gebieden.

Analyse van potenties

Het perspectief van nieuwe functies wordt in deze verkenning toegespitst op de mogelijkheden voor:

- watervoorziening;
- verbrede bedrijfsontwikkeling van agrariërs;
- recreatie en toerisme;
- nieuwe woonvormen.

Vooraf vanwege de beschikbaarheid van gegevens is de verkenning beperkt tot de Europese Unie (EU). Door het raadplegen van deskundigen buiten SC-DLO, onder andere via twee werkconferenties is een steviger basis voor de verkenning verkregen.

Het te verwachten AANBOD van ruimte voor nieuwe functies lijkt vooral te zullen komen uit verminderende agrarische productie. Er komt landbouwgrond vrij voor niet-agrarische bedrijven of er komt anderszins 'ruimte' binnen landbouwbedrijven. Waar komen de veranderingen in de landbouw naar verwachting het eerst of waar zullen ze het meest ingrijpend zijn? De wijze waarop de 'ruimte' bij agrariërs kan worden benut voor niet-agrarische activiteiten is aan de orde in het thema verbrede bedrijfsontwikkeling. De VRAAG naar ruimte heeft dan vooral betrekking op niet-agrarische functies. Het deelproject in zijn geheel moet bruikbaar zijn voor het BELEID om vraag en aanbod ruimtelijk op elkaar af te stemmen.

Het aanbod vanuit de landbouw en de vraag voor de vier nieuwe functies kennen sleutelfactoren die de perspectieven voor zo'n functie bepalen; zulke factoren zijn telkens opgespoord en geoperationaliseerd. Vervolgens is een selectie gemaakt en aanvullende aannames gemaakt om het beeld te vereenvoudigen.

Aanbod van grond vanuit de landbouw

Er is hier alleen gekeken naar mogelijk aanbod voorzover die geïnitieerd wordt vanuit de landbouw zelf. Voorts vond de analyse niet plaats op bedrijfsniveau maar op regionaal niveau, zodat gelet is op gebieden waar de landbouw relatief marginaal

is. Omdat er geen procesbeschrijving kon plaatsvinden en omdat de mogelijkheden voor een diepgravende analyse ontbraken, waren enkele vereenvoudigende aannames vereist.

Veranderingen binnen bedrijven van agrarische naar niet-agrarische activiteiten kunnen spreiding van risico en noodzaak van additionele inkomsten als reden hebben.

Voorts is uitgegaan van de veronderstelling, dat bij de huidige omgevingsfactoren de actuele produktie op de bedrijven optimaal is. Omgevingsfactoren zoals bodemkenmerken, klimaat, de infrastructuur, prijzen van produkten en produktiemiddelen zijn wel veranderlijk, maar zijn in deze verkenning als constant behandeld. Onder deze veronderstellingen zijn het optreden van marginaliteit en de afwezigheid van alternatieve rendabele agrarische activiteiten de sleutelfactoren voor het aanbod van landbouwgrond.

Als indicatoren zijn gekozen:

- De fysische produktiemogelijkheden voor vier gewasgroepen (granen, hakvruchten/ groente, gras en permanente teelten) waarvoor ruwe indicaties verkregen konden worden. Als grenswaarde voor goede dan wel slechte produktiemogelijkheden is de geschiktheid voor twee gewasgroepen gehanteerd.
- Het relatieve inkomen in de landbouw ten opzichte van de regio, benaderd via de toegevoegde waarde per eenheid arbeid. Als grenswaarde voor een hoog dan wel laag inkomen relatief inkomen in de landbouw is 0,50 aangehouden.
- De gemiddelde bedrijfsomvang, berekend als het quotiënt van het areaal cultuurgrond en het aantal bedrijven in een regio. De grens tussen gebieden met grote en die met kleine bedrijven is gelegd bij gemiddeld 15 ha.

In gebieden waar agrarische activiteiten een laag economisch rendement hebben, kunnen niet-agrarische activiteiten op veel bedrijven reeds langere tijd stabiel voorkomen, zodat verschuivingen alsnog onwaarschijnlijk zijn.

Voor gebieden met slechte fysische produktiemogelijkheden geldt dat additionele inkomsten buiten de landbouw moeten worden verworven. De kans op verschuivingen in de aard van het grondgebruik is dan het grootst in gebieden met een laag relatief inkomen waar de kans op additioneel inkomen binnen het bedrijf groter zijn en de verdiensten buiten de landbouw relatief beter. Aanvullend geldt dat de kans op verschuivingen groter is in gebieden met geringe gemiddelde bedrijfsomvang.

Watervoorziening

Onderscheid kan worden gemaakt tussen:

- a voorziening vanuit grondwatervoorraden;
- b voorziening vanuit stuwmeren of andere reservoirs.

Als indicatoren zijn gekozen:

- Omvang van neerslag en verdamping. Wordt gebruik gemaakt van grondwater dan vormt het neerslagoverschot op jaarbasis een belangrijk gegeven. Wordt oppervlaktewater gebruik voor de voeding van reservoirs dan zijn neerslagoverschotten in winter en voorjaar van belang.
- Geschiktheid van geologische formaties voor het vasthouden van grondwater en

tegen het wegzijgen van oppervlaktewater.

- Geschiktheid van reliëf voor aanleg van stuwmuren voor oppervlaktewater.
- Concentratie van nitraat en bestrijdingsmiddelen in het (bovenste) grondwater.
- Gevoeligheid voor erosie en af- en uitspoeling van meststoffen, waarvoor informatie nog niet beschikbaar is.

In marginaliserende landbouwgebieden zal geringere gewasproductie kunnen leiden tot geringere verdamping, en zal vooral het gebruik van meststoffen en bestrijdingsmiddelen minder intensief zijn. Voorts dient rekening te worden gehouden met de lokatie van de vraag naar drinkwater (uitbreidende bevolking of toerisme) en industrieel water (industrialisatie).

Verbrede bedrijfsontwikkeling

Voor de verbreding op agrarische bedrijven kan onderscheid worden gemaakt naar:

- a semi-agrarische activiteiten, met name verkoop van agrarische produkten aan de poort;
- b hoeve-recreatie: kamperen bij de boer, faciliteiten voor 'bed-and-breakfast', café, museum e.d., plaatsen om boten aan te leggen, te vissen e.d.;
- c natuur- en landschapsbeheer op of rond het bedrijf, bijvoorbeeld via beheersovereenkomsten;
- d overige economische activiteiten: in loondienst elders of als zelfstandige actief buiten het landbouwbedrijf, met een sociale uitkering blijven boeren, anderszins hobby-boeren.

Als indicatoren zijn gekozen:

- a Bevolkingsdichtheid en koopkracht van de bevolking in de regio in verhouding tot EU-gemiddelde, relevant voor semi-agrarische activiteiten.
- b Aantrekkelijkheid van de regio voor recreanten en toeristen voor wandelen, natuurbezoek e.d., gemeten via landschappelijke en cultuurhistorische aantrekkelijkheid.
- c Aanwezigheid van (semi)besloten landschappen met veel houtwallen of heggen, of een afwisseling van landbouwgebieden met veel kleine natuurelementen, van belang voor natuur- en landschapsbeheer.
- d Hoge economische groei en ruime werkgelegenheid (beide gemeten via het huidige werkloosheidspercentage), relevant voor overige economische activiteiten buiten het bedrijf.

Voor het aanbieden van arbeid is het relatief agrarisch inkomen per arbeidskracht van belang vanwege de noodzaak voor aanvullend inkomen. De mogelijkheid om arbeid aan te bieden wordt afgeleid uit het verschil tussen de in de landbouw ingezette arbeid en het aantal meewerkende gezinsleden.

Recreatie en toerisme

Onderscheid kan worden gemaakt naar

- a dagrecreatie (tegenover vakantierecreatie).

Bij vakanties wordt weer onderscheiden naar:

- b cultuurtoerisme;
- c natuurtoerisme;

d kusttoerisme.

Als indicatoren zijn gekozen:

- Bevolkingsdichtheid in de regio (als grens is 200 inw. per km² gehanteerd), van belang voor dagrecreatie.
- Locatie binnen 500 km van dichtbevolkte gebieden, van belang voor alle vormen van vakantierecreatie. Aan dit criterium wordt bijna overal in de EU voldaan.
- Waardering voor cultuurtoerisme, gebaseerd op de classificatie in een serie reisgidsen.
- Aanwezigheid van reliëf (zoals aangegeven in atlassen), open wateren en bossen (bekend uit satellietfoto-interpretaties), aangevuld met de aanwezigheid van een of meer Nationale Parken, van belang voor natuurtoerisme.
- Aanwezigheid van kusten met gunstige weersomstandigheden en watertemperatuur, van belang voor kusttoerisme.

De indicatoren zijn gerelateerd aan de huidige intensiteit van overnachtingen. Zeer lage cijfers in combinatie met lage waarderingen voor cultuur-, natuur- en kusttoerisme wijzen op een ongunstige uitgangssituatie die ook voor de afzienbare toekomst weinig perspectieven bieden. Omgekeerd wijst een zeer hoge intensiteit van overnachtingen op de mogelijkheid dat een gebied is 'uitontwikkeld' of waar verdere intensivering uit oogpunt van duurzaamheid ongewenst kan zijn. Dat geldt vooral bij combinatie met aantrekkelijkheid voor kust- en natuurtoerisme. Groeipotenties zijn vooral te zoeken in regio's met een matige intensiteit van overnachtingen met hoge waarderingen voor natuur- en cultuurtoerisme.

Nieuwe woonvormen

Nieuwe woonvormen worden ontwikkeld door en voor 'nieuwe' bewoners in een streek, die zich daar geïsoleerd, bij elkaar in de buurt of zelfs in een aparte 'kolonie' vestigen. Het gangbare 'aanbreien' aan de bestaande dorpen met 'moderne' bouwblokken, villa's en bungalows blijft hier buiten beschouwing.

De nieuwe bewoners kunnen worden onderscheiden in:

- renteniers die investeren in een rustige en mooie woonplek;
- remigranten die terugkeren naar hun geboortestreek;
- forenzen die landelijk willen wonen maar dagelijks naar hun werk reizen;
- vrije vestigers die niet gebonden zijn aan een plek dicht bij hun werk en prijs stellen op een landelijke woonomgeving;
- 'kluizenaars' die een hoge mate van zelfvoorziening nastreven en zich willen afzonderen;
- seizoenbewoners voor een beperkt deel van het jaar: overwinteraars, zomergasten, weekendgasten.

Als indicatoren zijn gekozen:

- Afstand tot de grotere steden (agglomeraties van minstens 500.000 inwoners). Criterium is 50 km voor forenzen; 100 km voor vrije vestigers, renteniers en remigranten; 350 km voor seizoenbewoners.
- Nabijheid van een openbaar vliegveld. Criterium is 50 km voor seizoenbewoners; 100 km voor remigranten.

- Afstand tot het hoofdwegennet, speelt voor vrije vestigers, renteniers, seizoenbewoners en remigranten. Criterium is 25 km aan weerszijden van een autosnelweg.
- Klimaat, van belang voor seizoenbewoners in overwinterings- en wintersportgebieden. In aanmerking komen voor overwintering gebieden met een gemiddelde januari-temperatuur van meer dan 10°C en voor wintersport gebieden met de hoogste dichtheid aan hoogtelijnen plus een gemiddelde januari-temperatuur van minder dan 0°C.
- Voor alle nieuwe woonvormen, zij het voor remigranten in mindere mate, is voorts de landschappelijke aantrekkelijkheid van belang. Er is een puntensysteem ontworpen voor grids van 1/6 breedtegraad bij 1/6 lengtegraad met als indicatoren: ligging nabij een belangrijk park- of natuurgebied; bos; kusten naar temperatuur van het zeewater; kleine en grotere wateren; reliëf.
- Beschikbaarheid van gebouwen of plekken met bouwrechten, getypeerd via een al of niet continu dalende bevolkingsontwikkeling tussen 1950 en 1990.

Binnen een regio spelen nog extra criteria een rol, met name de afstand tot lokale verzorgingscentra met een minumpakket aan voorzieningen. Er is rekening te houden met een tweedeling.

- 1 Forenzen, remigranten en seizoenbewoners, gericht op nieuwe woningen of verbouwde boerderijen, vooral in of bij bestaande dorpskernen; met als streefbeeld passende architectuur, traditionele bouwwijze en gebruik van ambachtelijke bedrijfjes.
- 2 Renteniers, remigranten en seizoenbewoners gericht op nieuwe 'kolonies'; met als streefbeeld innovatieve architectuur, experimenten voor samenwoningsvormen en zelfvoorziening.

Het vrijkomen van agrarische gebouwen is bij een en ander doorgaans van ondergeschikt belang.

Uitwerkingsgebieden

Om meer greep te krijgen op de problematiek is deze nader uitgewerkt voor een beperkt aantal gebieden in Europa. Regionale potenties voor ontwikkeling van de verschillende deelthema's zijn daartoe telkens gecombineerd met de regio's waar marginalisatie van de landbouw actueel is of nog kan worden. Vervolgens is nagegaan waar zulke combinaties voor meerdere deelthema's aan de orde zijn. Mede op grond van een evenwichtige spreiding over Europa zijn de volgende uitwerkingsgebieden gekozen:

- 1 Portugal: Norte en Centro;
- 2 Frankrijk: Auvergne-Limousin;
- 3 Duitsland: Baden-Württemberg;
- 4 Verenigd Koninkrijk: West Midlands.

Deze uitwerkingsgebieden zijn beschreven naar klimaat, bodem, landschap en naar de sociaal-economische situatie; voorts zijn karakteristieken gegeven per deelthema. Een en ander leidde tot een voor de regio specifiek sturingsperspectief voor nieuwe functies. Daarbij is onderscheid gemaakt naar:

- a autonome ontwikkeling en lokale initiatieven;
- b niet-autonome ontwikkeling door private ondernemers en inversteerders;
- c niet-autonome sturing door regionale of nationale overheid.

Sturingsperspectieven zijn niet alleen onderscheiden naar de deelthema's maar ook toegespitst op zonering per deelregio ofwel ruimtelijke diversificatie. Tenslotte is aandacht besteed aan win-win situaties door het combineren van sector-initiatieven.

Norte en Centro

Kenmerkend voor dit deel van Portugal is een economisch belangrijke landbouw opgebouwd uit veel kleinschalige familiebedrijven. Belangrijke produktierichtingen zijn wijnbouw (Port), granen, bosbouw (kurkeiken). Veel bedrijven hebben neveninkomsten van buiten de landbouw, vaak door middel van thuiswerk of kleine bedrijfjes. Doordat deze verweavingsvorm onder druk staat (lagere inkomsten uit de landbouw) treedt ontvolking op van de dorpen op het platteland. Voor dit gebied interessante nieuwe functies zijn kleinschalig toerisme, her- en verbouw van verlaten panden en benutting van het enorme wateroverschot: aanleg stuwmeren, gekoppeld met recreatie. Daarbij is van cruciaal belang dat het streekeigen karakter wordt vastgehouden.

Auvergne en Limousin

De landbouw in Auvergne en Limousin bestaat vooral uit produktie van rundvlees en zuivelprodukten; akkerbouw en schapenteelt komen ook beperkt voor. Een langdurig proces van ontvolking heeft geleid tot zeer lage bevolkingsdichtheden op het platteland. In Auvergne zijn al veel kansen voor de ontwikkeling van toerisme benut. Van de onderzochte nieuwe functies lijken specifieke produkt-markt combinaties van belang: bijvoorbeeld ecologische boeren en ecotoerisme, landschapsonderhoud en natuurtoerisme, industrieel erfgoed en cultuurtoerisme. Onderlinge versterking kan ontstaan door schakels van lokale voorzieningen en produkten en culinair toerisme. Daarnaast kunnen moderne accommodaties een goede impuls voor de regionale economie betekenen. Versterking van het imago van dit gebied als 'oer-platteland' lijkt belangrijk. Dit geheel stelt bijzondere eisen aan het lokaal organiserend vermogen.

Baden-Württemberg

Belangrijke produktierichtingen in de landbouw zijn: rundveehouderij, granen, wijn en bosbouw. Het is een dichtbevolkt gebied, met veel industrie en een goede infrastructuur. Delen van het Zwarte Woud en gebieden rond de Bodensee lijken toeristisch 'uit-ontwikkeld'. Interessante koppelingsmogelijkheden lijken er te liggen tussen recreatie en toerisme enerzijds, en aanleg van stuwmeren, nieuwe woonvormen, hoevetoerisme en natuur- en landschapsbeheer anderzijds. Ook een uitbreiding van verkoop aan de poort lijkt perspectiefvol, vooral gezien de grote bevolkingsdichtheid. Een mogelijke strategie om dit geheel te realiseren is de vorming van 'super-landgoederen': samenwerkingsverbanden tussen aangrenzende grondbezittingen met een overkoepelend inrichtings- en beheersplan.

West-Midlands

Belangrijke produktierichtingen in de landbouw zijn: fruit, tuinbouw, zuivel, granen en rundvee. De West-Midlands kenmerken zich door een contrast tussen verstedelijkingstendenzen en het landelijk gebied. Het ontwikkelingsperspectief moet aansluiten bij sterke autonome ontwikkelingen als re-industrialisatie en verstedelijking. Nieuwe woonvormen voor forenzen in een deel van het gebied kunnen een motor zijn voor andere ontwikkelingen. Voor een ander deel lijkt de ontwikkeling van dagrecreatie en cultuurtoerisme een belangrijk perspectief. Als deze ontwikkelingen zich doorzetten ontstaan er meer mogelijkheden voor verbrede bedrijfsontwikkeling.

Verbreiding van perspectief

Nadat het algemene beeld van regionale perspectieven in Europa voor nieuwe functies in de vier uitwerkingsgebieden een concretere vorm hadden gekregen, is het gezichtsveld weer verruimd.

Levenscyclus

De ervaringen hebben het belang onderstreept van verschillen in de uitgangssituatie. Analooq aan de levenscyclus van produkten op deelmarkten kunnen ook regio's of andere ruimtelijke eenheden een soortgelijke opeenvolging van fasen te zien geven. Bij de ontwikkeling van een nieuwe functie kunnen worden onderscheiden: introductie, acceptatie, (snelle) groei, consolidatie en neergang. Een vraaggestuurde ontwikkeling gaat daarbij geleidelijk over in een aanbodgestuurde ontwikkeling, aanvankelijk nog vanuit het lokale initiatief maar na verloop van tijd worden externe invloeden groter.

Ruimtelijke effecten lopen niet steeds synchroon met deze dynamiek van ontwikkeling. Markante delen van het aanbod (natuur en landschap alsmede harde infrastructuur) bewegen zich op een laagdynamische tijd-ruimte-as, waarop de hoogdynamische processen zelfs destructief kunnen werken. Andere delen van het aanbod kunnen echter snel en zo nodig tijdelijk in het 'casco' worden ingebouwd zonder de uitgangskwaliteiten te hoeven verstoren, waardoor de waarde van die kwaliteiten zelfs wordt verhoogd.

Vanuit deze benadering is het van belang dat aandacht wordt besteed aan de volgende punten:

- 1 Voordat men nieuwe functies tot ontwikkeling wil brengen, is het van belang vast te stellen wat de uitgangskwaliteiten van het gebied zijn. Dit bepaalt de keus of en op welk moment regio-specifieke oplossingen moeten overgaan in een innovatieve sprong om nieuwe kwaliteiten te ontwikkelen.
- 2 Voor het sturingsperspectief is het vervolgens van belang om het omslagpunt van vraag- naar aanbodsturing te bepalen. Dit veronderstelt een systematische monitoring van het ontwikkelingstempo van de nieuwe functies.
- 3 Voorts moet worden gelet op faseverschillen tussen overheid, private ondernemingen en andere participanten in het regionale belangenennetwerk. Aandachtspunten daarbij zijn opvattingen van partners, herkenbare meerwaarde, onderlinge communicatie, overtuigingskracht en politieke agendavorming. Faseverschillen kunnen ook optreden tussen overheidssturing en handelingsnelheid van private ondernemers.

- 4 Een opeenstapeling van beleidsvoornemens kan remmend werken op de ontwikkelingskansen van bepaalde functies. Dit geldt vooral als onduidelijkheid ontstaat door een snelle opeenvolging van maatregelen, een verschil in juridische status tussen beleidsvoornemens of inconsistente decentralisatie. Zo'n risico is vooral groot rond omslagpunten.
- 5 Naast de 'site' als geheel van gebiedsinterne kenmerken moet ook worden gelet op de 'situation', de relatieve positie van een gebied in een groter geheel. Voor veel nieuwe functies geeft een ligging nabij belangrijke transportassen vanuit bevolkingsconcentraties een relatieve voorsprong. Zulke centrale regio's zullen sneller omslagpunten bereiken dan meer perifere gebieden en het groeitempo van de laatste regio's kunnen afremmen.

Betekenis van de deelthema's

De ruimtelijke spreiding van mogelijkheden zoals die op de kaarten naar voren komt, moet sterk worden gerelativeerd wegens het vaak te globale schaalniveau dat verschillen binnen regio's verdoezelt. Bovendien is van de bestuurlijke cultuur en de organisatiegraad geen ruimtelijk beeld te geven. Tegen deze achtergrond kan worden opgemerkt dat de ruimtelijke mogelijkheden voor waterproductie nogal beperkt zijn in vergelijking met de andere onderzochte functies.

Voor bijna alle functies is de ligging ten opzichte van grote bevolkingscentra een sleutelfactor. Voor waterproductie zijn bodemfactoren daarnaast sterk bepalend, bij de overige thema's speelt de kwaliteit van het landschap een sleutelrol. Gebieden met een historisch ontwikkelde landschappelijke kwaliteiten zijn landbouwkundig meestal niet het verst ontwikkeld. Dat juist het verleden aanleiding geeft tot potenties voor toekomstige ontwikkelingen. De historisch gegroeide kwaliteiten van landschap, natuur en cultuur vormen het fundament voor verdere ontwikkeling.

De directe economische betekenis van waterproductie en nieuwe woonvormen lijkt beperkt. Voor verbrede bedrijfsontwikkeling geldt dat de bijdrage aan de regionale economie substantieel zijn; bij recreatie en toerisme zelfs groot, vooral als het gaat om volledig nieuwe voorzieningen. De economische betekenis wordt vooral gezien in termen van regionaal inkomen, investeringen en werkgelegenheid, zowel direct als indirect. Verbrede bedrijfsontwikkeling zal vooral de achteruitgang van werkgelegenheid kunnen afremmen; werkgelegenheidseffecten van waterproductie lijken minimaal, die van nieuwe woonvormen vooral tijdelijk. Toerisme lijkt de sterkste impuls te kunnen geven aan de werkgelegenheid.

Voor waterproductie is overheidsingrijpen een noodzakelijke voorwaarde; voor de overige thema's is die rol vooral gelegen in indirecte stimulansen. De functie van overheden, en met name van de lagere, wordt veel zwaarder als het gaat om het combineren van initiatieven vanuit verschillende sectoren. Potenties in de aanvangssituatie moeten door overheidsmaatregelen worden omgezet in reële perspectieven, die uitnodigen tot particuliere invulling. De rol van particulier initiatief ontbreekt vrijwel bij waterproductie en is het grootst bij verbrede bedrijfsontwikkeling.

In de praktijk zal bijna altijd gewerkt worden met combinaties van nieuwe functies. Voor drinkwaterproductie uit oppervlaktewater is eveneens de ontwikkeling van een

aantal andere functies van belang. Uit de analyse blijkt dat vooral voor verbrede bedrijfsontwikkeling de ontwikkeling van veel van de andere thema's van belang is terwijl ook omgekeerd andere functies worden ondersteund door verbrede bedrijfsontwikkeling. De bereidheid van boeren om hun bedrijfsvoering te verbreden kan dus een basis bieden voor veel andere initiatieven. Ook de aanwezigheid van oppervlaktewater biedt goede combinatiemogelijkheden met andere nieuwe functies.

Sturingsperspectief

De historisch gegroeide kwaliteiten van landschap, natuur en cultuur vormen het fundament voor verdere ontwikkeling. Zonder de geleide ontwikkeling van nieuwe functies dreigen zowel verloedering van bestaande kwaliteiten als het doorschieten van nieuwe ontwikkelingen. Initiatief en draagvlak op lokaal niveau, combinatie en zonering van nieuwe functies vormen belangrijke succesfactoren. Daarbij is het cruciaal dat de verschillende initiatieven van particulieren en overheden op elkaar worden afgestemd, rekening houdend met de fasen in de produkt-levenscyclus. Top-down dienen randvoorwaarden te worden geschapen; bottom-up dienen initiatieven te worden aangereikt.

Actieve sturing vereist dat het onderwerp op de politieke agenda wordt geplaatst. Dat gebeurt vooral als politieke gebeurtenissen de aandacht op actuele problemen richt op een moment dat oplossingsideeën voorhanden zijn. Bij verbrede plattelandsontwikkeling lijken ambtenaren van nationale planningsinstituten de meest voor de hand liggende 'entrepreneurs' om te anticiperen op zulke 'policy windows' en om op het juiste moment actie te ondernemen. Het probleem moet herkenbaar in beeld worden gebracht; er dient zicht te zijn op aanvaardbare oplossingsrichtingen; de relatie met het beleid moet worden aangegeven. Zodra nieuwe oplossingsrichtingen zich aanbieden, de problematiek in urgentie toeneemt of politieke gebeurtenissen aanleiding geven om het beleid te herzien, dan kan zich een 'policy window' voordoen die het proces in een stroomversnelling brengt.

Ondanks sterk uiteenlopende culturen en planningstradities kan ook een supranationaal netwerk het faciliterende instrumentarium op nationaal en regionaal niveau versterken. Het LEADER-project (Liaison Entre Actions de Développement de l'Economie Rurale) lijkt een goed kader te bieden voor zulke initiatieven. Het bewerkstelligen van regionale innovatiecentra dient om de dynamiek in lokale veranderingsprocessen te garanderen. Door zulke centra te bundelen in één netwerk, wordt gezorgd voor een vruchtbare uitwisseling van expertise. Gelet op de complexiteit van de problematiek vragen tal van vraagstukken om nadere analyse. Voorts zijn regionaal vergelijkbare studies en een systematische monitoring gewenst. Door ontwikkeling van expertise in een netwerk van innovatiecentra wordt co-regionale planvorming een effectief veranderingsinstrument.

Al met al leidt dit tot een strategie waarin de bottom-up initiatieven geoptimaliseerd worden door top-down faciliterende randvoorwaarden. Die strategie moet aanhaken op regionale kwaliteiten en deze versterken. Dit leidt inderdaad tot een nieuw perspectief voor marginaliserende gebieden in Europa.

Summary

Looking for new functions

Rural areas are becoming increasingly dynamic. A hands-off government, international free trade and environmental problems lead to lower prices for agricultural products and higher production costs. These developments combined with technological progress result in a decreasing economic importance and employment of agriculture. Where agriculture is the main function of a rural area, its marginalisation becomes imminent. Without intervention such regions are threatened by depopulation and degradation of spatial quality. Several answers are possible:

- industrialisation of agriculture with closed cycles (agriculture without land);
- agriculture making place for nature development (land without agriculture);
- introduction of new functions (integrated rural development).

This report focuses on the last option. Four new functions are analyzed: water production, pluriactivity on farms, recreation and tourism, rural residential options. For each function the key factors, which determine the potential for that function, are investigated and maps are made of areas with high potentials. Because of the availability of data this research is restricted to the European Union (EU). The scale of analysis is NUTS-2 areas for socio-economic data and analogous for physical data. The use of NUTS-2 areas causes differences within regions to disappear. Four reference regions, which combine an expected surplus of agricultural land with good perspectives for new functions, are investigated in more detail as to possible combinations of new functions and ways of realising these.

Analyses of potentials

Surplus of land due to expected withdrawal of agriculture

Indicators for expected surplus:

- physical production potential based on characteristics of soil and climate; production potential is estimated for four different crop groups: cereals, root crops/vegetables, grass and permanent crops;
- the income per agricultural worker related to the regional average income;
- average farm size in hectares.

Chances for supply of land from agriculture are high if agricultural land is suited for only one crop group, if the relative income per agricultural worker is less than half of the regional average and if average farmsize is less than 15 hectares. If in a future situation the benefit-cost ratio decreases, all areas with a low physical production potential are likely to experience changes in land use.

Water production

There are two possibilities for water production in rural areas:

- shallow and deep groundwater extraction;
- retention basins for surface water.

The character of the subsoil, the transmissivity and the risk of groundwater pollution are important indicators.

The perspective of ground water production as a new function for marginal rural areas

is of minor economic interest. Combinations are possible with extensive agriculture or nature development. A high transmissivity of the subsoil and a high water balance are necessary.

Retention basins for surface water require large-scale government investments. Often there are good possibilities for combination with recreation and new forms of rural housing. The right amount of relief, a good water quality and a solid subsoil are indispensable.

Pluriactivity on farms

Four different types of pluriactivity on farms are distinguished. Each type has its own indicators.

- semi-agricultural activities, especially sales of agricultural products in farm shops: indicators are population density and relative purchasing power with regard to the EU-average;
- farm-based recreation and tourism: indicators are based on landscape attractiveness (presence of woods, coast or mountains) and on presence of cultural heritage;
- landscape maintenance: indicators are the presence of (semi)-enclosed landscapes with many wooded banks or hedges or a juxtaposition of agricultural areas with small nature areas;
- work in industry or services: indicator is the present unemployment percentage; it is assumed that a low unemployment figure coincides with greater opportunities for off-farm employment in the future.

For each type the income and labour situation in agriculture is important. If the income is relatively low and the labour surplus is high, it is more likely that pluriactivity will develop.

Especially in regions where different types of diversification can be combined there is a good perspective for pluriactivity on farms. 'Bottom up' initiatives of farmers play an essential role; a facilitating role of the government is desired.

Recreation and tourism

Recreation and tourism can be divided into day-trips and holidays, but also in cultural tourism, nature tourism and coastal tourism. Indicators are:

- population density (day-trips);
- location within 500 km of main conurbations;
- appreciation for cultural tourism based on valuation in tourist guides;
- summer and seawater temperatures;
- attractive landscape: presence of relief, open waters, woods en national parks.

The indicators are related to the present density of holiday nights. A low density combined with a low attractiveness score indicates poor perspectives. If a high density of holiday nights is combined with a high attractiveness it is possible that further development of recreation and tourism is not sustainable any more. Most promising are areas with a low density of holiday nights and a high attractiveness score.

Combination of different types of tourism is a success factor. A good accessibility of areas and good access of a region to large marketing networks are important. The main role of government lies in creating general conditions (day-trips) and provide guidance to investors in order to prevent degradation of the qualities of a region.

Rural residential options

Two main types of new rural residential options can be distinguished:

- for commuters;
- for seasonal, footloose or retired residents.

Important indicators are:

- an attractive landscape: based on the presence of small and large watercourses, relief, wood, coastal water (with a good temperature) and national parks;
- accessibility from main conurbations: based on 50 km zones around conurbations (for commuters) and location close by airports and motorways.

Often only small areas within a region are suited for new rural residential options. A high architectural quality of new houses is required to maintain an attractive landscape. Possibilities are:

- renewal of existing buildings, with a regional ('parochial') architecture;
- new buildings, integrated in the landscape, preferably 'ecological';
- a colony of new buildings with a high value of itself;
- combination with other functions, for example retention basins or tourism.

Reference regions

Portugal: Norte & Centro

The regions Norte and Centro of Portugal are characterized by an economically important agricultural sector, consisting of a large number of small family farms. Its main agricultural activities are viticulture (Port), cereals and forestry (cork oaks). Many farmers have additional income from cottage industries or small businesses. Because this combination is now under pressure due to low incomes from agriculture, these rural areas are threatened with depopulation. Interesting new options for these regions are: small-scale tourism, restoration of abandoned buildings and exploitation of the enormous water balance through the building of retention basins linked to recreation. It is vital that these activities should not compromise the character of the region.

France: Auvergne & Limousin

The agricultural sector in Auvergne and Limousin consists mainly of beef and dairy production, with limited arable and sheep farming. A long process of depopulation has resulted in very low population densities in rural areas. The Auvergne has exploited many opportunities for the development of tourism. Among the new development options, which have been examined, specific product-market combinations would appear to be most likely to succeed, e.g.:

- organic farming and eco-tourism;
- landscape conservation and nature tourism;
- industrial heritage and cultural tourism.

These options can underpin each other through links between local amenities and products and culinary tourism. Modern accommodation can also provide a boost to the regional economy. Strengthening the image of genuine rural lifestyles of this area seems to be very important. All this places a considerable demand on local organizing ability.

Germany: Baden-Württemberg

Agricultural production is mainly focused on stock-breeding, cereals, wine and forestry. Baden-Württemberg is a densely populated region with a high level of industrialization and a good infrastructure. Parts of the Black Forest and areas around the Bodensee appear to have reached a saturation point in terms of tourist development. There appear to be interesting opportunities for linking recreation and tourism on to construction retention basins, for new rural residential options, as well as for farm-based tourism and nature and landscape conservation. There are good prospects for expanding farm shop sales, particularly in view of the high population density. A possible strategy for realising all these options might be the creation of 'super estates', collaborative associations between neighbouring estates pursuing an overall land development and management plan.

United Kingdom: West Midlands

Important agricultural products in the West Midlands are fruit, vegetables, dairy products, cereals and beef. The West Midlands are characterised by a contrast between urbanisation of the already urbanized areas and conservation of the rural areas. The rural development outlook for the region must take into account strong autonomous developments such as re-industrialization and urbanisation. New residential options for commuters in part of the region can provide a springboard for other developments. In another part of the region, the stimulation of day-trips and cultural tourism could provide a major development opportunity. If these developments continue they will create more opportunities for pluriactivity on farms.

Widening of perspective

Life cycle

The theory of the life-cycle of a product can also be applied on functions of rural areas. The development of a function can be distinguished in several stages: introduction, acceptance, (rapid) growth, consolidation and decline. In the first stages development is ruled by the demand, in the second growth stage by the supply, which will result in a loss of alignment with the demand. Growth can become unbalanced because of differences in development rate of parts of the supply. If a function 'over-develops' often serious damage is done to the qualities of a region. Examples are intensive agriculture or coastal tourism in parts of the Eastcoast of Spain. From this point of view important items are:

- a clear judgement of the basic qualities of a region;
- monitoring development of functions to identify the point of the change-over from demand-led to supply-led growth;
- synchronisation of problems, political agendas and ideas for solutions;
- prevention of an accumulation of different, mutually unrelating or even contradictory policy proposals;
- the situation of an area with regard to other attractive areas or a major transport axe.

Importance of the themes

The direct economic importance of water production and new rural residential options seems limited. Pluriactivity on farms can be of substantial economic importance for

a region, while recreation and tourism can lead to a large increase of regional income, financial investments and employment, both directly and indirectly.

From the analyses of reference regions it can be concluded that combinations of different new functions are important. It appeared that especially pluriactivity on farms and the presence of surface water lay the foundation of development of other new functions.

Historically grown qualities of landscape, nature and culture form a basis for further development of rural areas.

Managing perspectives

Some functions require large scale government investments, for example the creation of retention basins. More often a more facilitating role of the government is desired: providing a guidance to local enterprise and enabling mutual strengthening. But sometimes active interference will be needed to avoid either deterioration of existing qualities or overshooting of new developments. The institution of regional innovation centres, united in an international network, can be of great help in this process. To bring together comparable problems or comparable solutions in different regions by a method of coregional planning within this network can bring a new perspective for development of marginalising rural areas in Europe within reach.

1 Inleiding

1.1 Het kader voor de verkenning

In het project 'Landelijke Gebieden en Europa' (LG&E) verkent de RPD de toekomstmogelijkheden van de Nederlandse landelijke gebieden in de Europese context. In het project LG&E werkt de RPD samen met planvormers in andere Europese regio's op basis van gemeenschappelijke thema's. Daarvoor moet een methode voor co-regionale planning worden uitgewerkt, gericht op wederzijdse uitwisseling van kennis, afstemmen van ruimtelijke ontwikkelingsvisies, gezamenlijk optreden t.a.v. gemeenschappelijke belangen. De resultaten van het gehele project zijn bouwstenen voor de Nota Ruimtelijke Perspectieven II en vullen mede de Europese agenda voor ruimtelijke ordening.

Het gehele project bestaat uit drie deelprojecten:

- I Grond zonder Landbouw;
- II Landbouw zonder Grond;
- III Verbrede Plattelandsontwikkeling;

In het kader van het deelproject III 'Verbrede Plattelandsontwikkeling' (verbrede plattelandsontwikkeling) wordt ernaar gestreefd om de planvorming te stimuleren in co-regionale samenwerking. Voor het selecteren van regio's daarvoor is een 'pilot-study co-regionale planvorming verbrede plattelandsontwikkeling' voorgenomen, waarvoor SC-DLO in opdracht van de RPD een verkenning heeft uitgevoerd.

Deze verkenning heeft betrekking op zowel het selecteren van perspectiefvolle gebieden voor co-regionale planning voor het thema verbrede plattelandsontwikkeling, als het uitwerken van de perspectieven van de geselecteerde gebieden.

1.2 Probleemstelling

De rurale gebieden van Europa zijn onderworpen aan ingrijpende transformatieprocessen, waarbij zowel duurzaamheid van ecosystemen alsook culturele, demografische en economische ontwikkeling van rurale gebieden in het geding zijn; en dus de leefbaarheid in rurale samenlevingen. Voor het Europese grondgebied als geheel kan worden vastgesteld dat een proces van hernieuwde afstemming van ruimteclaims voor landbouw, wonen, recreatie, natuurwaarden, infrastructuur op gang is gekomen; en daarmee de opkomst van nieuwe functies en vormen in het landschap.

Ruimtelijke veranderingen zullen zich gaan voltrekken omdat voor rurale gebieden de niet-agrarische functies steeds belangrijker worden, en veranderingen worden vooral actueel als gevolg van ontwikkelingen in het landbouwbeleid. Terugtrekkende overheid, internationale vrijhandel en milieuproblemen zullen leiden tot een ander

beleid ten aanzien van agrarische deelmarkten en van de landbouwstructuur in Europa. Lagere garantieprijzen, produktsubsidies en invoerheffingen, strengere milieunormen en hogere milieuheffingen zullen de netto-opbrengst van veel landbouwprodukten onder druk zetten, ook als ze deels gecompenseerd worden door inkomenstoelagen. Daarmee komt marginalisering van de landbouw (in hoofdstuk 2 wordt een definitie gegeven) in zicht, behalve waar men erin slaagt intensieve vormen van landbouw te industrialiseren met gesloten kringlopen (gele koers). Waar marginalisering zich doorzet, dreigt verpaupering en ontvolking van veel landelijke gebieden in Europa, tenzij de marginalisering in veel regio's mogelijk wordt gecompenseerd door toenemende niet-agrarische productie (blauwe koers) en elders de verpaupering en ontvolking worden opgevangen door een 'warme sanering' (groene koers).

Als grote delen van Europa onderworpen gaan worden aan zulke ingrijpende veranderingen in de landbouw, ziet het beleid (van supranationaal tot lokaal) zich geplaatst voor de vraag hoe de lokale of regionale verscheidenheid aan belangen te richten op oplossingen die door de samenleving als geheel geaccepteerd worden. De beleidsrelevantie van die veranderingen wordt nog versterkt doordat de sturing van rurale ontwikkelingsprocessen plaats vindt in nieuwe kaders. Enerzijds is sprake van globalisering (het internationale toneel wordt steeds belangrijker) anderzijds van hernieuwde aandacht voor het lokale ('het Europa van de regio's'). Daardoor ontstaan nieuwe arena's, waarbinnen debat en besluitvorming gaan over de veelheid van concurrerende of complementaire ruimteclaims. Verwacht mag worden dat de kaders waarbinnen rurale ontwikkelingen zich zullen voltrekken in sterke mate zullen worden gekleurd door processen van regionale diversificatie.

1.3 Concretisering/afbakening

Deze verkenning richt zich op de perspectieven van verbrede plattelandsontwikkeling in Europees perspectief. Het gaat bij verbrede plattelandsontwikkeling om de regionaal-economische en ruimtelijke ontwikkeling van het platteland gericht op een verscheidenheid aan functies. Naast landbouw zullen andere vormen van ruimtegebruik (bosbouw, water, natuurbeheer en natuurontwikkeling, wonen en recreatie/toerisme) een plaats op het platteland gaan claimen. Dat vraagt om geïntegreerde ruimtelijke planning. verbrede plattelandsontwikkeling kan zowel op bedrijfsniveau als op regionaal niveau plaatsvinden. Aan beide niveaus wordt in dit rapport aandacht geschonken.

Het perspectief van verbrede plattelandsontwikkeling wordt in dit onderzoek beperkt tot de mogelijkheden voor:

- **waterproductie;**
- **diversificatie;**
- **recreatie en toerisme;**
- **nieuwe woonvormen.**

Het te verwachten AANBOD van ruimte voor deze nieuwe functies (tevens deelthema's) lijkt vooral te zullen komen uit verminderende agrarische productie:

er komt landbouwgrond vrij voor niet-agrarische bedrijven, of er komt anderszins 'ruimte' binnen landbouwbedrijven. Waar komen de veranderingen in de landbouw naar verwachting het eerst of waar zullen ze het meest ingrijpend zijn? De wijze waarop de 'ruimte' bij agrariërs kan worden benut voor andere landbouwprodukten of voor niet-agrarische activiteiten komt aan de orde in het deelthema diversificatie. De VRAAG naar ruimte heeft dan vooral betrekking op niet-agrarische functies (waterproduktie, recreatie en toerisme en nieuwe woonvormen). Het deelproject in zijn geheel moet bruikbaar zijn voor het BELEID om vraag en aanbod ruimtelijk op elkaar af te stemmen. Vooral vanwege de beschikbaarheid van gegevens is de verkenning beperkt tot de Europese Unie (EU).

1.4 Aanpak

Per deelthema zijn sleutelfactoren, die de perspectieven voor de betrokken functie bepalen, opgespoord en geoperationaliseerd. Vervolgens is uit deze factoren een selectie gemaakt en zijn aannames geformuleerd om het beeld te vereenvoudigen. Dit resulteert in een typologie van de vraag per deelthema. Voor de landbouw is in principe hetzelfde gedaan, alleen gaat het daarbij om het aanbod van grond en arbeid vanuit de landbouw.

Zowel voor de vraag (de deelthema's) als het aanbod (vanuit de landbouw) zijn kaarten gemaakt, die de ruimtelijke spreiding ervan over Europa weergeven. Door confrontatie van kaartbeelden ontstaat zicht op regio's waar vraag een aanbod matchen. Met behulp van voorbeelden zijn de verschillende processen geïllustreerd. Door confrontatie van gebieden met veel respectievelijk minder aanbod en gebieden met veel respectievelijk minder vraag zijn regio's geselecteerd met veel aanbod en veel vraag. Op deze regio's is in de volgende fasen ingezoomd.

Van deze regio's is een algemene beschrijving gemaakt. Vervolgens is vanuit de verschillende deelthema's nagegaan wat de potenties van de gebieden zijn voor nieuwe functies en tenslotte zijn per gebied de deelthema's geïntegreerd, zodat de onderlinge versterking van nieuwe functies binnen verbrede plattelandsontwikkelingsperspectief als geheel duidelijk wordt. Bijzondere aandacht is daarbij gegeven aan de slaag- en faalfactoren die daarbij van belang zijn en aan verschillende aangrijpingspunten voor sturing. Daarbij is onderscheid gemaakt tussen initiatieven uit de lokale bevolking, initiatieven van grote particuliere investeerders van buiten de regio en overheidssturing vanuit verschillende bestuursniveau's. Dit resulteert in een beschrijving van aangrijpingspunten voor het beleid.

Door het raadplegen van deskundigen buiten SC-DLO, onder andere via twee werkconferenties, is een steviger basis voor de verkenning verkregen. De eerste werkconferentie was vooral gericht op de keuze van de sleutelfactoren per deelthema en de kaartbeelden met potenties voor nieuwe functies, die daarvan het resultaat vormden. Op de tweede werkconferentie zijn voor de eerder geselecteerde regio's de verder uitgewerkte planperspectieven gepresenteerd en daar getoetst aan wenselijkheid en haalbaarheid.

1.5 Opbouw van het rapport

Het rapport is als volgt opgebouwd. In hoofdstuk 2 worden ontwikkelingen in de landbouw beschreven. Dit levert een ruimtelijk beeld op van gebieden in Europa, waar de kans op ruimte voor en de behoefte aan nieuwe functies waarschijnlijk het grootst is. In hoofdstuk 3, 4, 5 en 6 wordt per deelthema weergegeven wat bepalende factoren zijn en de ruimtelijke beelden voor potenties voor nieuwe functies van gebieden in Europa. Vervolgens wordt in hoofdstuk 7 een concluderend overzicht gegeven van slaag- en faalfactoren per deelthema.

In hoofdstuk 8 is weergegeven hoe de verschillende kaartbeelden uit de themahoofdstukken met elkaar zijn gecombineerd en hoe vervolgens de uit te werken gebieden zijn geselecteerd. In hoofdstuk 9 worden de uitwerkingsgebieden beschreven. Daarin wordt eerst een algemene beschouwing gegeven over mogelijkheden van sturing van ontwikkelingen in landelijke gebieden. Daarna wordt achtereenvolgens ingezoomd op de gekozen uitwerkingsgebieden: eerst een algemene beschrijving en vervolgens bekeken vanuit de verschillende deelthema's. In hoofdstuk 10 worden de inzichten uit de verschillende gebieden geïntegreerd tot algemene, bredere kennis over processen in landelijke gebieden in Europa.

2 Aanbod van grond uit de landbouw

2.1 Inleiding: landbouw als push-factor

Dit hoofdstuk is gericht op het identificeren van gebieden waar aanzienlijke verschuivingen van agrarisch naar niet-agrarisch grondgebruik kunnen optreden, die hun oorsprong vinden binnen de landbouw. Twee elementen uit de vraagstelling moeten nader worden toegelicht. Het eerste is dat de veranderingen hun oorsprong moeten vinden binnen de landbouw, ofwel: de landbouw als push-factor. Dit houdt in dat de situatie in de landbouw initiërend moet zijn voor de verandering in de aard van het grondgebruik en niet de vraag vanuit niet-agrarische activiteiten. Er wordt dus bijvoorbeeld niet gezocht naar veranderingen onder invloed van stedelijke druk, van agrarisch naar stedelijk grondgebruik in zones rond (grote) steden.

Het tweede element dat nader moet worden toegelicht is dat gebieden moeten worden geïdentificeerd waar aanzienlijke veranderingen van agrarisch naar niet-agrarisch grondgebruik kunnen optreden. Dit zijn dus gebieden met concentraties van veranderingen. De beste identificatie wordt verkregen door, voor de relevante gebieden, de ontwikkeling in de landbouw te simuleren. Gezien ondermeer de beperkte beschikbaarheid van data, de omvang van het relevante gebied (de EG) en de voor de analyse beschikbare tijd, is simulatie niet mogelijk. Daarom is volstaan met het formuleren van noodzakelijke voorwaarden. Dit zijn voorwaarden waaraan moet zijn voldaan om het betreffende proces, namelijk de verandering van agrarisch naar niet-agrarisch grondgebruik, te laten plaatsvinden. Uit de grote verscheidenheid aan relevante factoren, is een beperkt aantal voorwaarden afgeleid. Als voor een gebied aan de voorwaarden is voldaan, bestaat er een redelijke kans dat de betreffende veranderingen zullen optreden. Zeker is het echter allerm minst. Daarom blijft een nadere analyse van de geïdentificeerde gebieden noodzakelijk. De noodzakelijke voorwaarden bestaan uit grenswaarden voor indicatoren.

Identificatie van gebieden vindt plaats op basis van het al dan niet overschrijden van grenswaarden voor de indicatoren in één jaar, de huidige situatie (meest recente statistiek). Dit resulteert in een overzicht van gebieden die een redelijke kans hebben dat er (aanzienlijke) verschuivingen van agrarisch naar niet-agrarisch grondgebruik zullen optreden, of waar deze verschuivingen al zijn begonnen (beginstadium). De analyse kan worden uitgebreid door ook de waarde van de indicatoren voor een jaar in het verleden in de beschouwing te betrekken. Dit geeft inzicht in de veranderingen in de tussenliggende periode en in de structuur in de betreffende gebieden.

In paragraaf 2.2 is voor de op een agrarisch bedrijf in gebruik zijn de percelen een overzicht gegeven van de mogelijke verschuivingen in de aard van het grondgebruik. Uit de literatuur blijkt dat deze verschuivingen voort kunnen komen uit de wens tot spreiding van risico (accumulation strategy) of uit de noodzaak om (extra) inkomsten te verwerven (survival strategy). Dit is een zeer globaal onderscheid op basis van de al dan niet aanwezige noodzaak voor het voortbestaan van het bedrijf, additionele inkomsten te verwerven. De noodzaak additionele inkomsten te verwerven kan zich door omstandigheden in principe op elk agrarisch bedrijf voordoen, maar zal vooral

optreden in gebieden waar de landbouw marginaal is. In paragraaf 2.3 wordt nader ingegaan op het begrip marginaliteit.

In paragraaf 2.4 wordt de gevolgde werkwijze beschreven. Deze moet resulteren in de identificatie van gebieden (binnen de EG) waar de kans aanzienlijk is dat er verschuivingen in de aard van het grondgebruik zullen optreden, die hun oorsprong vinden binnen de landbouw (kansrijke gebieden). Paragraaf 2.5 tenslotte geeft de resultaten voor de EG. Dit bestaat uit een kaart met kansrijke gebieden.

2.2 Mogelijke verschuivingen op een agrarisch bedrijf

Het onderzoek is gericht op verschuivingen van agrarisch naar niet-agrarisch grondgebruik, waarvan de oorzaak binnen de landbouw ligt. Schema 1 geeft aan welke veranderingen er mogelijk zijn in de aard van het grondgebruik en in de eigendomssituatie van de op een agrarisch bedrijf in gebruik zijnde percelen. Daarbij is onderscheid gemaakt tussen percelen met een agrarisch gebruik en percelen met een niet-agrarisch gebruik. Overgangen kunnen plaatsvinden binnen een agrarisch bedrijf, tussen agrarische bedrijven en tussen agrarische bedrijven en gebruikers buiten de landbouw. Om het beeld compleet te maken, is op de onderste regel van het schema aangegeven dat er op agrarische bedrijven gronden in gebruik kunnen worden genomen, voor agrarische of voor niet-agrarische activiteiten, die daarvoor niet bij agrarische bedrijven in gebruik waren (aangegeven als 'extern'). Voorbeelden hiervan zijn ontginning van natuurgebieden en beheer van natuurgebieden (in het kader van verbrede plattelandontwikkeling).

naar → van ↓	zelfde bedrijf		ander bedrijf		buiten landbouw
	agrarisch	niet-agr.	agrarisch	niet-agr.	niet-agr.
agrarisch	X ¹	X ²	X ³	X ⁴	X ⁵
niet-agrarisch	X ⁶	X ⁷	X ⁸	X ⁹	X ¹⁰
extern	X ¹¹	X ¹²	X ¹³	X ¹⁴	X ¹⁵

Schema 1 Mogelijke bestemmingsveranderingen van percelen

Een agrarisch gebruikt perceel bijvoorbeeld (bovenste regel in het schema) kan in de volgende periode weer een agrarische bestemming hebben, hetzij op hetzelfde bedrijf (X¹) hetzij op een ander bedrijf (X³). Daarbij is verandering van activiteit mogelijk, bijvoorbeeld intensivering, extensivering en overgang naar andere teelten. De alternatieve mogelijkheid is dat het perceel in de volgende periode voor een niet-agrarische activiteit wordt gebruikt. Dit kan dan binnen hetzelfde bedrijf zijn (X²), het kan op een ander agrarisch bedrijf zijn (X⁴) en het kan bij een gebruiker buiten de landbouw zijn (X⁵).

De oorzaak van een verandering in eigendomssituatie en/of gebruik kan zijn gelegen in:

- het (lage) economisch rendement van de huidige activiteit of het (verwachte hogere) rendement van de nieuwe activiteit;
- de wens tot spreiding van risico;

- financiële overwegingen, bijvoorbeeld de noodzaak of de wens tot het verwerven van fondsen (bij uitstoot) en speculatie of belegging (bij aankoop);
- status overwegingen, liefhebberij e.d..

Het onderzoek is gericht op de overgang van agrarisch naar niet-agrarisch grondgebruik op agrarische bedrijven en op de uitstoot van agrarisch gebruikte grond uit de landbouw. In beide gevallen is het gericht op veranderingen op gebiedsniveau. Er wordt niet gezocht naar veranderingen op individuele bedrijven in gebieden waar weinig veranderingen optreden. In het schema zijn dit:

- agrarisch gebruikte gronden (percelen) die binnen hetzelfde agrarische bedrijf een niet-agrarische bestemming krijgen (X^2), bijvoorbeeld voor kamperen bij de boer of via beheersovereenkomsten. Zo'n verandering kan voortkomen uit de noodzaak inkomsten te verwerven ten einde het bedrijf in stand te kunnen houden, ze kan ook voortkomen uit de wens tot spreiding van risico's;
- door continuerende of beëindigde agrarische bedrijven afgestoten gronden (percelen) met een agrarisch gebruik, die voor niet-agrarische activiteiten worden gebruikt door andere agrarische bedrijven (X^4) of door niet-agrarische gebruikers (X^5). Mogelijke oorzaken van het afstoten van percelen zijn de noodzaak fondsen te verwerven en een te geringe agrarische rendabiliteit (van het perceel of van het bedrijf).

2.3 Marginaliteit, een introductie

In de literatuur bestaat geen eenduidigheid over het begrip marginale landbouw. Blaikie and Brookfield (1991), bijvoorbeeld, maken onderscheid tussen economische, ecologische en politiek-economische marginaliteit.

De **economische marginaliteit** wordt bepaald door de verhouding tussen opbrengsten en kosten. Blaikie and Brookfield betrekken dit met name op marginale (kwalitatief mindere) gronden waarvan de opbrengst juist gelijk is aan de produktiekosten. Dit kan worden losgekoppeld van marginale gronden en er kan worden volstaan met een referentie naar opbrengsten en produktiekosten, zodat het begrip ook voor bedrijven kan worden gehanteerd. De produktiekosten zijn alle kosten tot aan de aflevering van het produkt op de markt (veiling). Ze worden beïnvloed door ondermeer de infrastructuur in het gebied en de afstand tot de markt.

De **ecologische marginaliteit** refereert aan de fysieke omgeving (bodem, klimaat, landschap e.d.), ofwel aan de fysieke produktieomstandigheden. Ze kan betrekking hebben op ondermeer klimatologische omstandigheden, het producerend vermogen van de grond (bodemvruchtbaarheid) en op factoren als hoogte en helling (erosie).

De **politiek-economische marginaliteit** komt voort uit regels, normen, voorschriften, gebruiken (cultuur) e.d.. Dit kan ondermeer betrekking hebben op emissienormen, melkquotering, beperking mestgiften e.d., ofwel op wettelijke voorschriften en heffingen die een efficiënte produktie in de weg staan en/of de produktiekosten verhogen.

Een interpretatie van deze indeling is dat de onderscheiden categorieën een oorzaak van marginaliteit aanduiden. Dit is achtereenvolgens een bedrijfseconomische (lage prijzen, hoge kosten), een fysische (voortbrengend vermogen van de grond) en een politiek-economische (door de overheid of de cultuur opgelegde beperkingen belemmeren een rendabele productie) oorzaak.

In Smit et al. (1991) wordt onderscheid gemaakt tussen marginale gronden (op perceels- en gebiedsniveau) en marginale bedrijven (op bedrijfs- en gebiedsniveau). Marginaliteit treedt op als de opbrengst net iets hoger is dan de produktiekosten, of soms iets hoger en soms iets lager. Marginaliteit wordt door hen gekoppeld aan levensvatbaarheid ('viability'): een activiteit wordt marginaal genoemd als deze nog net levensvatbaar is. De levensvatbaarheid van een activiteit, op een bepaald perceel, wordt bepaald als functie van het economisch rendement, dat is gedefinieerd als het verschil tussen de opbrengst en de produktiekosten van die activiteit.

$$(2.1) \quad V_{ij} = f(ER_{ij}) = f(Y_{ij}, P_i, C_{ij})$$

$$(2.2) \quad ER_{ij} = P_i \cdot Y_{ij} - C_{ij}$$

waarbij

V_{ij} = levensvatbaarheid activiteit i op perceel j

ER_{ij} = economisch rendement activiteit i op perceel j

P_i = (markt)prijs van het produkt van activiteit i

Y_{ij} = fysieke produktie van activiteit i op perceel j

C_{ij} = produktiekosten van activiteit i op perceel j

De ecologische marginaliteit is aan de orde bij de fysieke produktie (Y_{ij}) en de economische marginaliteit bij de marktprijs (P_i) en de produktiekosten (C_{ij}). De sociaal-economische marginaliteit kan via alle drie de variabelen aan de orde komen, bijvoorbeeld bij een verhoging van de produktiekosten of bij begrenzing van de nutriëntentoediening (beperking van de fysieke opbrengst). Deze benadering kan eenvoudig worden uitgebreid tot combinaties van activiteiten of tot bedrijven.

Voor gronden is marginaliteit gekoppeld aan activiteiten. Voor een marginale grond is de opbrengst van de betreffende activiteit soms voldoende en soms onvoldoende of doorgaans om en nabij voldoende. Dit kan worden uitgebreid tot marginaliteit voor een scala van activiteiten. De marginaliteit van een perceel hangt dan samen met het aantal activiteiten waarvoor het perceel levensvatbaar is. Naarmate het producerend vermogen van de grond hoger is, zal de kans op marginaliteit kleiner worden. Een marginaal bedrijf is een bedrijf dat 'nog net' kan blijven voortbestaan (levensvatbaar is), maar dat in de huidige vorm moet stoppen als de kosten iets toenemen en/of de (nominale) opbrengst iets afneemt. Mijns inziens moet daarbij rekening worden gehouden met de mogelijkheid over te schakelen op levensvatbare (al dan niet agrarische) activiteiten.

Bij de bepaling van de levensvatbaarheid (marginaliteit) van zowel activiteiten als bedrijven, is het optreden van pluriactiviteit een complicerende factor. Pluriactiviteit

is het voorkomen van niet-agrarische activiteiten op een agrarisch bedrijf of het verwerven van inkomsten buiten het bedrijf, hetzij via arbeid door het bedrijfshoofd en zijn gezin, hetzij op andere wijze, bijvoorbeeld uit vermogen of via uitkeringen. Mogelijke motieven voor pluriactiviteit zijn spreiding van risico en de noodzaak tot het verwerven van additionele inkomsten omdat de activiteiten op het bedrijf onvoldoende opleveren. Pluriactiviteit heeft tot gevolg dat agrarische activiteiten niet de enige bron van inkomsten zijn. Tevens kunnen er naast het verwerven van inkomsten, andere motieven (rechtvaardigingen) zijn voor het uitvoeren van agrarische activiteiten. Weides op berghellingen bijvoorbeeld kunnen naast agrarische functies ook gebruikt worden voor wintersport. Op pluriactieve bedrijven is de levensvatbaarheid dus niet alleen afhankelijk van het rendement van agrarische activiteiten, zodat de waarde van het economisch rendement waarbij sprake is van marginaliteit, lager kan zijn dan op zuiver agrarische bedrijven. Hiermee moet rekening worden gehouden bij de specificatie van de functie $f(Y_{ij}, P_i, C_{ij})$, die de levensvatbaarheid beschrijft.

Uit het voorgaande blijkt dat er geen eenduidige definitie van marginaliteit is. Daarom moet worden aangegeven wat (in het onderzoek) onder marginale gebieden wordt verstaan. Zijn dit gebieden met veel marginale bedrijven (al dan niet met veranderingsmogelijkheden), zijn dit gebieden met marginale gronden etc.. Een extra complicatie hierbij is de schaal waarop wordt gewerkt. In principe is marginaliteit namelijk een verschijnsel dat zich op (zeg maar) lokaal niveau afspeelt, terwijl de identificatie op regionaal of bovenregionaal niveau moet plaatsvinden en de data slechts op NUTS 1 of NUTS 2 niveau beschikbaar zijn.

Een laatste opmerking over potentieel marginale gebieden is dat er gemakkelijk een zo goed als onomkeerbare ontwikkeling kan worden ingezet. Als bijvoorbeeld de infrastructuur (incl. verwerkende industrie) op grond van negatieve verwachtingen verslechtert omdat geen verbeteringen aan wegen en waterwegen meer worden uitgevoerd en de verwerkende industrie haar poorten sluit, dan zullen de produktiekosten in de landbouw toenemen. Dit leidt ertoe dat het economisch rendement van zowel activiteiten als bedrijven afneemt en de negatieve ontwikkeling zich voortzet. Anderzijds kan soms door verbetering van de infrastructuur (overheidsbeleid) het economisch rendement van agrarische activiteiten (of bedrijven) worden verbeterd. Dit kan nieuwe activiteiten, bijvoorbeeld in de verwerkende industrie, aantrekken. Zo kan een positieve ontwikkeling worden geïnitieerd. Het voorbeeld geeft aan dat er buiten agrarische bedrijven ontwikkelingen in gang kunnen worden gezet, die de ontwikkeling in de landbouw sterk beïnvloeden.

2.4 Werkwijze

In de inleiding is aangegeven dat, binnen het onderzoek, simulatie van de ontwikkeling in de landbouw niet mogelijk is. Daarom is volstaan met het formuleren van noodzakelijke voorwaarden voor het optreden van veranderingen en van grenswaarden voor de hiermee corresponderende indicatoren. De identificatie van gebieden waar, met een redelijke waarschijnlijkheid, concentraties van, binnen de

landbouw geïnitieerde, verschuivingen in de aard van het grondgebruik kunnen optreden (verder aangeduid als kansrijke gebieden) gebeurt op basis van de waarde van de indicatoren in één jaar (de huidige situatie). De kans op het optreden van verschuivingen neemt toe, naarmate voor meer indicatoren de grenswaarde wordt overschreden. Een nadere analyse van de op deze wijze geselecteerde gebieden blijft echter nodig. Een oorzaak daarvoor is dat ook pluriactieve gebieden kunnen worden geselecteerd, waar mogelijk wel een stabiele situatie bestaat (met lagere levensvatbaarheidseisen voor pluriactieve bedrijven). Een voorbeeld daarvan is Bayern in Duitsland, waar op veel van de kleine agrarische bedrijven het bedrijfshoofd neveninkomsten heeft uit werkzaamheden buiten de landbouw, bijvoorbeeld als fabrieksarbeider.

Omdat er geen procesbeschrijving plaatsvindt en omdat zowel de tijd als de data ontbreken om een diepgaande analyse uit te voeren, zijn er enkele vereenvoudigende aannames vereist om identificatie van gebieden mogelijk te maken.

Aanname 1: veranderingen, uitgaande van de huidige situatie, van agrarische naar niet-agrarische activiteiten met als oorzaak 'spreiding van risico' komen vooral voor op geïsoleerde bedrijven.

Aan veranderingen in de aard van het grondgebruik kunnen twee oorzaken ten grondslag liggen, te weten spreiding van risico en de noodzaak tot het verwerven van additionele inkomsten. In gebieden waar spreiding van risico, uitmondend in pluriactiviteit, algemeen geldend is, zijn er al veel landbouwbedrijven waarop niet-agrarische activiteiten (al dan niet grondgebonden) voorkomen. Het aantal veranderingen vanwege risicospreiding zal daarom in deze gebieden beperkt zijn. In gebieden met weinig of geen pluriactieve bedrijven is deze wijze van risicospreiding kennelijk niet algemeen aanvaard. Mede daarom is het in deze gebieden niet waarschijnlijk dat er, vanwege risicospreiding, veel veranderingen van agrarische naar niet-agrarische activiteiten zullen optreden (op de middellange termijn).

Dit leidt tot de **conclusie** dat een concentratie van veranderingen van agrarisch naar niet-agrarisch grondgebruik haar oorzaak zal vinden in de noodzaak additionele inkomsten te verwerven. Omdat dit alleen in marginale gebieden te verwachten is, kan de identificatie van kansrijke gebieden tot deze gebieden beperkt blijven. Binnen de landbouw gelegen oorzaken van marginaliteit zijn een gering producerend vermogen van de grond (afhankelijk van klimaat en bodemkenmerken) en een laag economisch rendement van activiteiten (afhankelijk van produktiekosten en prijzen). Voor de levensvatbaarheid van bedrijven kunnen voorts de infrastructuur, het al dan niet voorkomen van pluriactiviteit en de wet- en regelgeving (heffingen, subsidies, voorschriften) van belang zijn.

Aanname 2: (neoklassieke veronderstelling) bij de huidige waarde van de omgevingsfactoren is de huidige produktie op de bedrijven optimaal.

Daarbij wordt met optimaal bedoeld, dat bij de huidige omgevingsfactoren een reductie van produktiekosten en/of een verhoging van fysieke opbrengsten niet mogelijk is bij de huidige omvang van de activiteiten en de huidige teeltwijze. Concreet betekent dit dat rendementsverbetering voor een bedrijf alleen mogelijk is bij veranderingen in de omgevingsfactoren en/of in de omvang en samenstelling

van activiteiten. Omgevingsfactoren zijn ondermeer de bodemkenmerken, het klimaat, de prijzen (van produkten en produktiemiddelen), de infrastructuur en de wet- en regelgeving.

Dit leidt tot de **conclusie** dat er bij de selectie van kansrijke gebieden geen rekening behoeft te worden gehouden met verbetering van rendementen in de huidige situatie (omgevingsfactoren en omvang en samenstelling van activiteiten).

Aanname 3: de omgevingsfactoren veranderen niet en agrarische bedrijven zoeken, als veranderingen zijn vereist, in eerste instantie naar rendabele alternatieven binnen de landbouw (agrarische activiteiten) en pas in tweede instantie naar mogelijkheden buiten de landbouw (inclusief afstoten van grond).

Doordat de omgevingsfactoren niet veranderen kunnen rendementsverbeteringen alleen worden bereikt via veranderingen in de omvang en samenstelling van activiteiten.

Dit leidt tot de **conclusie** dat concentraties van verschuivingen van agrarisch naar niet-agrarisch grondgebruik zullen ontstaan in gebieden met marginale agrarische bedrijven waar geen of weinig rendabele agrarische alternatieven zijn.

De aannames beperken de selectie van kansrijke gebieden tot die gebieden waar de landbouw in de huidige vorm marginaal is (aanname 1). Omdat de huidige productie optimaal is (aanname 2), de omgevingsfactoren constant zijn en er op agrarische bedrijven eerst wordt overgegaan naar rendabele alternatieven binnen de landbouw (aanname 3), is verbetering van het rendement op agrarische bedrijven alleen mogelijk via veranderingen in de omvang en samenstelling van activiteiten. Dit betekent dat de kansrijke gebieden die gebieden zijn waar de landbouw in de huidige vorm marginaal is en waar geen (of weinig) alternatieve rendabele agrarische activiteiten zijn.

De noodzakelijke voorwaarden voor het optreden van veranderingen in de aard van het grondgebruik zijn dus het optreden van marginaliteit en de afwezigheid van alternatieve rendabele agrarische activiteiten. Voor deze voorwaarden worden indicatoren gedefinieerd, waarvoor grenswaarden moeten worden bepaald. Bij de keuze van de indicatoren is rekening gehouden met de beschikbare gegevens. De selectie (identificatie) van kansrijke gebieden bestaat uit de toets of de grenswaarden worden overschreden. Kansrijke gebieden zijn die gebieden waar, voor beide voorwaarden, de grenswaarden van indicatoren worden overschreden.

2.5 Resultaten

Bij de beschrijving van de voorgestelde werkwijze is geen aandacht besteed aan de te hanteren gebiedsindeling. Uitgaande van de vraagstelling is een detaillering op NUTS3-niveau (voor Nederland COROP-gebieden) een aantrekkelijk alternatief.

Tabel 1 Relatieve omvang (percentage) van de belangrijkste activiteiten, weergegeven per gewasgroep, in de regio's van de EG

Bron: 'Portrait of the regions' (EUROSTAT 1993). De vertaling van categorieën van activiteiten naar gewasgroepen is als volgt: graan betreft 'cereals', hakvruchten betreft 'main crops', 'root crops', 'potatoes', 'sugar-beet', 'flowers' en 'vegetables', gras betreft 'milk', 'cattle' en 'sheep/goats' en permanente teelten betreft 'olives', 'fruits' en 'wine'.

regio	nutscode	graan	hakvr	gras	perm.	regio	nutscode	graan	hakvr.	gras	perm.
Schleswig-Holstein	11	16		49		Overijssel	423			62	
Hamburg	12	8	54			Gelderland	424			50	
Niedersachsen	13			41		Flevoland	425		68		
Bremen	14		40	30		Noord-Brabant	431			23	
Nordrhein-Westfalen	15			33		Limburg	432		19		
Hessen	16			42		Utrecht	471			57	
Rheinland-Pfalz	17			30	22	Noord-Holland	472		61	19	
Baden-Württemberg	18			38		Zuid-Holland	473		78	10	
Bayern	19			60		Zeeland	474	10	35		
Saarland	1A		9	45		Vlaams Gewest	51		16	14	
Berlin	1B		35			Region Wallone	52		13	58	
Brandenburg	1C	55	11			Brussel	53		*	*	
Mecklenburg-Vorp.	1D	42	15			Luxembourg	6			77	8
Sachsen	1E	34	8			North	71	13		54	
Sachsen-Anhalt	1F	42	12			Yorkshire/Humbers.	72	22	13		
Thuringen	1G	54	9			East Midlands	73	25	16		
Ile de France	21	42	36			East Anglia	74	23	20		
Champagne-Ardenne	221	25	22		28	South-East	75	23	25		
Picardië	222	31	30	13		South-West	76	14		54	
Haute-Normandie	223	25		42		West Midlands	77	15		38	
Centre	224	41	22			North-West	78		15	48	
Basse-Normandie	225	8		67		Wales	79			81	
Bourgogne	226	23		22	19	Scotland	7A	18		42	
Nord-Pas-de-Calais	23	18	17	23		Northern Ireland	7B			62	
Lorraine	241	19		55		Ireland	8	5		71	
Alsace	242	20		14	25	Danmark	9	14		24	
Franche-Comte	243	8		71		Anatol. Mak. Thraki	A11	26	35		
Pays De La Loire	251			47		Kentriki Makedonia	A12	15	39		
Bretagne	252			29		Dytiki Makedonia	A13	25	18	16	
Poitou-Charentes	253	24	16	14		Thessalia	A14	15	37		10
Aquitaine	261	21		10	23	Ipeiros	A21			35	14
Midi-Pyrenees	262	24		28		Ionis Nisia	A22		12		54
Limousin	263			63		Dytiki Ellada	A23		20		35
Rhone-Alpes	271			33	13	Stereia Ellada	A24	12	36		
Auvergne	272	12		60		Peloponnisos	A25		12		56
Languedoc-Roussillon	281		15		66	Attiki	A3		29		
Provence-Alpes----	282		24		40	Voreio Aigaio	A41			26	31
Corse	283		20		46	Notio Aigaio	A42		13	26	
Piemonte	311	20		32		Kriti	A43		16		53
Valle D'Aosta	312			70	4	Galicia	B11			41	
Liguria	313		74	4		Asturias	B12		8	64	
Lombardia	32			44		Cantabria	B13			78	
Trentino-Alto Adige	331			29	47	Pais Vasco	B21		15	29	
Veneto	332		13	12		Navarra	B22	28	15		
Friuli-Venezia Giulia	333	17	21	15		La Rioja	B23		33		17
Emilia-Romagna	34			14	15	Aragon	B24	26			
Toscana	351	19	29			Madrid	B3	14	14		
Umbria	352	23	17			Castilla — Leon	B41	27	14	12	
Marche	353	23	24			Castilla — La Mancha	B42	21	11		16
Lazio	36		25	13	10	Extremadura	B43	18	22		
Campania	37		34		22	Cataluna	B51				14
Abruzzi	381		22		16	Comunidad Valenc.	B52		18		47
Molise	382	30	10	10		Baleares	B53		26	10	17
Puglia	391		24		35	Andalucia	B61		35		15
Basilicata	392	21	19		16	Murcia	B62		36		22
Calabria	393		15		49	Norte	C11	*			*
Sicilia	3A		23		41	Centro	C12		*		*
Sardegna	3B		17	35		LisboaEValadoTejo	C13		*		*
Groningen	411		25	43		Alentejo	C14	*		*	
Friesland	412		5	79		Algarve	C15		*		*
Drenthe	413			47							

* geen omvang gespecificeerd

Het blijkt echter niet mogelijk om voor alle indicatoren op dat niveau uniforme gegevens te verkrijgen. Daarom is besloten voor iedere indicator de kleinst mogelijke detaillering aan te houden. Combinatie van de indicatoren leidt vervolgens tot de uiteindelijke detaillering van de kansrijke gebieden.

De eerste indicator beschrijft de **fysische produktiemogelijkheden**. Deze zijn een mogelijke oorzaak van marginaliteit en ze geven aan of er (rendabele) alternatieve agrarische (grondgebonden) activiteiten zijn. Hierbij zijn de grondgebonden agrarische activiteiten ingedeeld in vier gewasgroepen: granen, hakvruchten (incl. groente), gras en permanente teelten. Figuur 1 geeft een overzicht van de twee belangrijkste gewasgroepen in de NUTS2-regio's, zoals die is afgeleid uit de in 'Portrait of the regions' (EUROSTAT, 1993) weergegeven belangrijkste activiteiten in de regio's. Opgemerkt moet worden dat de figuur slechts een ruwe indicatie geeft, enerzijds omdat de specificatie van de activiteiten voor de verschillende gebieden niet uniform is en alleen de drie belangrijkste activiteiten zijn aangegeven. Anderzijds omdat deze drie activiteiten, zie Tabel 1, in sommige regio's meer dan 80% van de productie beslaan en in andere regio's nog geen 40%.

De maat voor de fysische produktiemogelijkheden is het aantal gewasgroepen waarvoor het betreffende gebied, op basis van bodem-fysische en klimatologische factoren, geschikt is (zie figuur 2). De geschiktheid voor iedere gewasgroep is bepaald, voor homogene gebieden binnen NUTS3-eenheden, aan de hand van de potentiële, watergelimiteerde productie (bron: het op het SC-DLO beschikbare bestand dat aan de WRR-publikatie 'Grond voor keuzen' ten grondslag ligt). Als grenswaarde voor goede dan wel slechte produktiemogelijkheden is de geschiktheid voor twee gewasgroepen gehanteerd. Slechte mogelijkheden treden op in gebieden die voor nul of één gewasgroep geschikt zijn. In deze gebieden zijn er geen rendabele alternatieve agrarische activiteiten (gewasgroepen).

De tweede indicator is het **relatieve inkomen in de landbouw**. Deze geeft de positie van het in de landbouw verdiende inkomen (per eenheid arbeid) weer ten opzichte van de in het gebied verdiende inkomens (per eenheid arbeid). Relatief lage inkomens duiden op zowel marginale gebieden als op goede mogelijkheden om buiten de landbouw meer te verdienen dan in de landbouw. Door uit te gaan van het relatieve inkomen in de landbouw (ten opzichte van andere activiteiten in de regio) is impliciet rekening gehouden met verschillen in levensomstandigheden (levensstandaard) tussen regio's. Een (absoluut) inkomen van bijvoorbeeld vijftigduizend ECU heeft in Portugal een heel andere betekenis dan in Duitsland.

De maat voor het relatieve inkomen in de landbouw is het quotiënt van de bruto toegevoegde waarde per eenheid arbeid in de landbouw en de bruto toegevoegde waarde per eenheid arbeid in het gebied (zie Tabel 2). Dit is gebaseerd op gegevens uit het Europese boekhoudnet en de Europese structuurenquête uit 1987. De bruto toegevoegde waarde (vergoeding voor arbeid, grond en kapitaal) is feitelijk een maat voor de produktiviteit. Hier is ze gebruikt als benadering voor het arbeidsinkomen.

De detaillering van de regio's is gestuurd door het al dan niet voorkomen van 'Less Favoured Areas'. Dit heeft voor de Zuidelijke lidstaten tot een detaillering op

NUTS2-niveau en voor de overige lidstaten tot een detaillering op NUTS1- of NUTS0-niveau geleid. Als grenswaarde voor gebieden met een hoog danwel laag relatief inkomen in de landbouw is 0,50 aangehouden.

De derde indicator is de **gemiddelde bedrijfsomvang** (in hectares) van de agrarische bedrijven. Bij gelijke omgevingskenmerken geldt dat er op grote bedrijven meer (of eerder) veranderingsmogelijkheden zijn dan op kleine bedrijven. Daarnaast is op grote bedrijven de kostenstructuur vaak beter (schaalvoordelen). Als indicator verdient de gemiddelde bedrijfsomvang per bedrijfstype de voorkeur boven het gemiddelde over de bedrijfstypes, echter de beschikbaarheid van data bleek daartoe niet toereikend.

De maat voor de gemiddelde bedrijfsomvang is het gemiddeld aantal hectares per bedrijf in een gebied (zie Tabel 2). Ze is berekend als het quotiënt van het areaal cultuurgrond en het aantal bedrijven in een regio (bron: Portrait of the region, EUROSTAT, 1993). De waardes zijn ontleend aan de in 1987 gehouden structuurenquête (Survey on structure of agricultural holdings, 1987). De detaillering is voor de meeste lidstaten NUTS2-niveau, alleen voor Groot-Brittannië en Duitsland is dit NUTS1-niveau. De grens tussen grote en kleine bedrijven is gelegd bij 15 hectare. Figuur 3 toont de combinatie van het relatieve inkomen in de landbouw en de gemiddelde bedrijfsomvang.

relatief inkomen in de landbouw	hoog		laag	
gemiddelde bedrijfsomvang	groot	klein	groot	klein
goede fys. produktiemogelijkheden	-	-	+	+
slechte fys. produktiemogelijkheden	+	+	+	+

Schema 2 Mogelijke combinaties van de indicatoren

Schema 2 geeft alle combinaties van de indicatoren, daarbij is met een + of een - aangegeven of de betreffende combinatie voor het (totale) onderzoek van belang is. Voor de identificatie van kansrijke gebieden (met mogelijk concentraties van in de landbouw geïnitieerde verschuivingen van agrarisch naar niet-agrarisch grondgebruik) is alleen de onderste rij van de tabel van belang. De voornaamste oorzaak daarvan is gelegen in de aanname dat er in gebieden met goede fysische produktiemogelijkheden voldoende rendabele alternatieven binnen de landbouw zijn, zodat er (bij de gegeven aannames) geen verandering van grondgebruiksfunctie zal optreden als er additionele inkomsten zijn vereist. Wel kunnen er veranderingen in de agrarische activiteiten plaatsvinden.

Fig. 1 *Main activities in agriculture*

- cereals
- cereals and root crops
- cereals and grass
- cereals and permanent crops
- root crops and grass
- root crops and permanent crops
- grass and permanent crops
- root crops
- grass
- permanent crops

Explanation Translation of the main activities from Portrait of the regions to the different crop groups.

Sources CORINE, EUROSTAT, SC-DLO.
Commissioned by the Netherlands National Spatial Planning Department,
Ministry of VROM, as part of the project on Rural Areas and Europe.
21-JUL-1994 Map analysis: J.D. Bulens, © SC-DLO

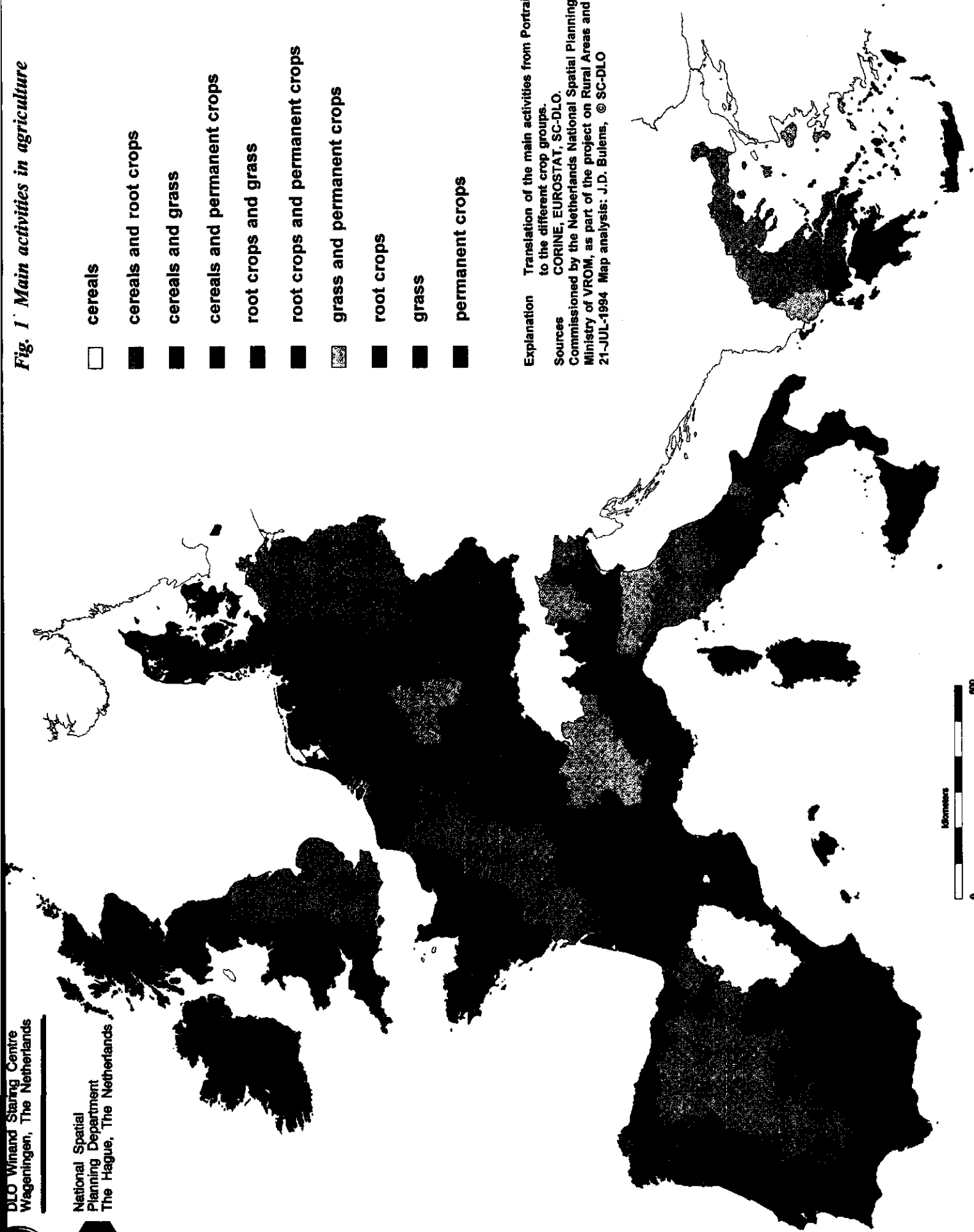

Fig. 2 Suitability for crops

Suited for ... crop groups

Explanation

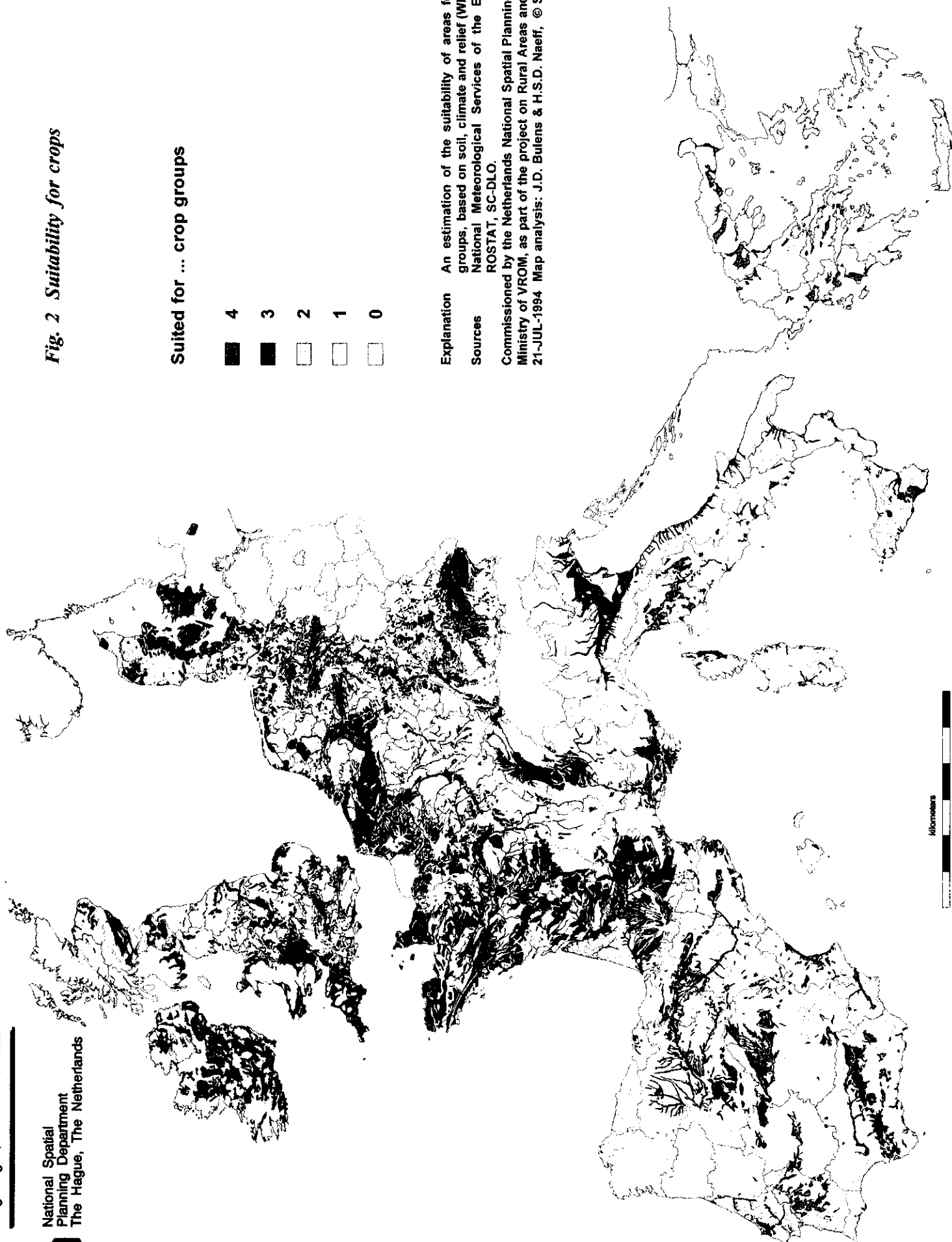
An estimation of the suitability of areas for different crop groups, based on soil, climate and relief (WRR, 1992).

Sources

National Meteorological Services of the EU, CORINE, EU-ROSTAT, SC-DLO.

Commissioned by the Netherlands National Spatial Planning Department, Ministry of VROM, as part of the project on Rural Areas and Europe.

21-JUL-1994 Map analysis: J.D. Bulens & H.S.D. Naef, © SC-DLO

Tabel 2 Gemiddelde bedrijfsomvang (in ha) en relatief inkomen in de landbouw (per arbeidskracht) in de regio's in de EG

Het relatieve inkomen in de landbouw is de verhouding tussen de toegevoegde waarde (GVA) per eenheid arbeid in de landbouw en de totale toegevoegde waarde per eenheid arbeid in de regio (bron: Terluin et al., 1993). De gemiddelde bedrijfs-omvang is het areaal cultuurgrond gedeeld door het aantal bedrijven. De gebruikte bronnen zijn 'Portrait of the regions' (1993), de Europese structuurenquête 1987 (voor België, Hamburg, Bremen en de Griekse regio's) en de Landbouwcijfers 1989 (voor Gelderland, Flevoland en Overijssel).

regio	nutscode	omvang	inkomen	regio	nutscode	omvang	inkomen
Schleswig-Holstein	11	35	0,56	Calabria	393	5	0,25
Hamburg	12	10	0,30	Sicilia	3A	5	0,42
Niedersachsen	13	25	0,40	Sardegna	3B	16	0,36
Bremen	14	10	0,30	Groningen	411	30	0,58
Nordrhein-Westfalen	15	18	0,48	Friesland	412	26	0,58
Hessen	16	15	0,19	Drenthe	413	24	0,58
Rheinland-Pfalz	17	12	0,27	Overijssel	423	14	0,58
Baden-Württemberg	18	12	0,28	Gelderland	424	11	0,58
Bayern	19	15	0,24	Flevoland	425	37	0,58
Saarland	1A	19	0,29	Noord-Brabant	451	12	0,58
Berlin	1B	1	0,30	Limburg	452	11	0,58
Brandenburg	1C	-	-	Utrecht	471	14	0,58
Mecklenburg-Vorpommern	1D	-	-	Noord-Holland	472	14	0,58
Sachsen	1E	-	-	Zuid-Holland	473	10	0,58
Sachsen-Anhalt	1F	-	-	Zeeland	474	23	0,58
Thuringen	1G	-	-	België	5	15	0,69
Ile de France	21	71	0,59	Luxembourg	6	30	0,51
Champagne-Ardenne	221	48	0,97	North	71	86	0,65
Picardië	222	63	0,74	Yorkshire/Humberside	72	63	0,65
Haute-Normandie	223	36	0,54	East Midlands	73	71	0,53
Centre	224	49	0,64	East Anglia	74	74	0,53
Basse-Normandie	225	27	0,43	South-East	75	61	0,53
Bourgogne	226	53	0,62	South-West	76	49	0,63
Nord-Pas-de-Calais	23	32	0,45	West Midlands	77	48	0,63
Lorraine	241	48	0,68	North-West	78	35	0,65
Alsace	242	16	0,74	Wales	79	55	0,58
Franche-Comte	243	42	0,50	Scotland	7A	182	0,72
Pays De La Loire	251	29	0,48	Northern Ireland	7B	30	0,43
Bretagne	252	20	0,47	Ireland	8	26	0,56
Poitou-Charentes	253	34	0,49	Danmark	9	32	-
Aquitaine	261	22	0,51	Makedonia Thraki	A1	4	1,25
Midi-Pyrenees	262	31	0,39	Ipeiros Pelop. N.Ion.	A2	4	1,25
Limousin	263	31	0,26	Thessalia	A3	4	1,25
Rhone-Alpes	271	21	0,43	ST.Ellas N.Agea. Kriti	A4	3	1,25
Auvergne	272	36	0,36	Galicia	B11	4	0,26
Languedoc-Roussillon	281	17	0,55	Asturias	B12	6	0,21
Provence-Alpes----	282	23	0,52	Cantabria	B13	6	0,28
Corse	283	82	0,28	Pais Vasco	B21	7	0,58
Piemonte	311	7	0,28	Navarra	B22	20	0,55
Valle D'Aosta	312	12	0,14	La Rioja	B23	14	0,64
Liguria	313	2	0,33	Aragon	B24	27	0,39
Lombardia	32	9	0,40	Madrid	B3	23	0,17
Trentino-Alto Adige	331	9	0,37	Castilla — Leon	B41	25	0,49
Veneto	332	5	0,34	Castilla — La Mancha	B42	30	0,45
Friuli-Venezia Giulia	333	6	0,37	Extremadura	B43	26	0,47
Emilia-Romagna	34	9	0,49	Cataluna	B51	13	0,37
Toscana	351	8	0,23	Comunidad Valenc.	B52	4	0,41
Umbria	352	9	0,41	Baleares	B53	13	0,39
Marche	353	8	0,35	Andalucia	B61	15	0,54
Lazio	36	5	0,28	Murcia	B62	10	0,53
Campania	37	3	0,33	Norte	C11	3	0,28
Abruzzi	381	6	0,29	Centro	C12	6	0,28
Molise	382	7	0,32	LisboaEValdeDoTejo	C13	33	0,34
Puglia	391	5	0,50	Alentejo	C14	65	0,59
Basilicata	392	9	0,31	Algarve	C15	11	0,59

- geen waarneming (indexcijfers geschat)

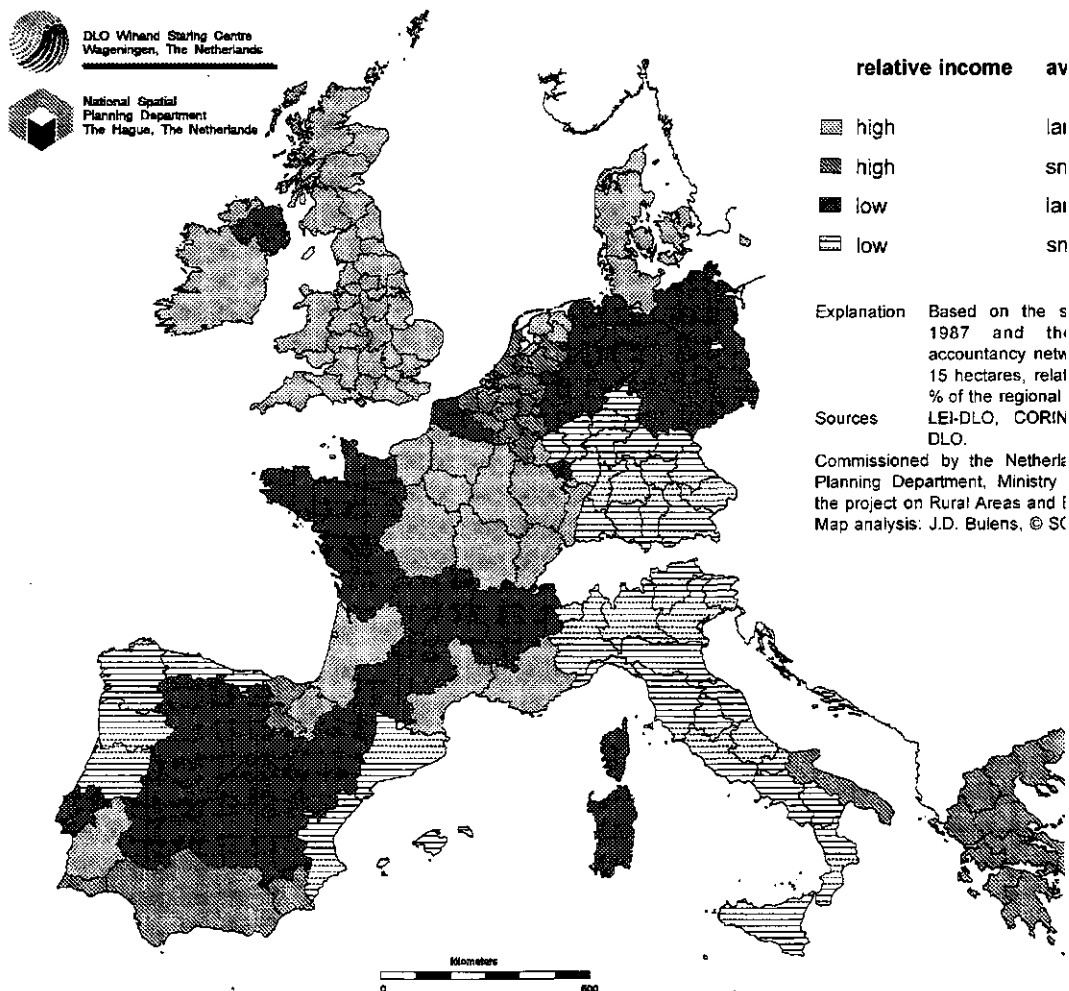
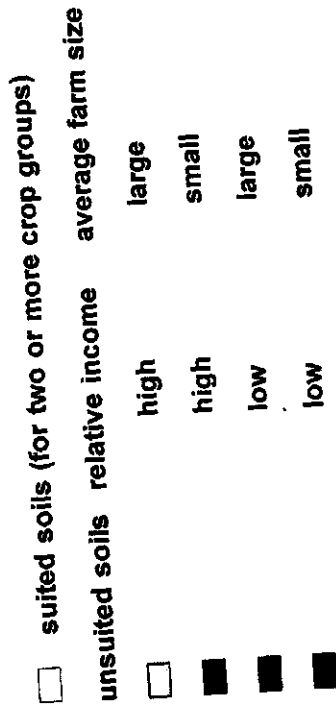

Fig. 3 Average farmsize and relative income per agricultural worker

Voor gebieden met slechte fysische produktiemogelijkheden geldt dat eventueel vereiste additionele inkomsten buiten de landbouw moeten worden verworven. Daardoor bestaat er in deze gebieden een kans op verschuivingen in de aard van het grondgebruik. De kans op verschuivingen is het grootst in gebieden met een laag relatief inkomen in de landbouw. Daar namelijk is de kans dat er additionele inkomsten (binnen de landbouw) zijn vereist groter en zijn de verdiensten buiten de landbouw relatief gezien beter, dan in gebieden met een hoog relatief inkomen in de landbouw. Aanvullend geldt dat de kans op verschuivingen toeneemt naarmate de gemiddelde bedrijfsomvang afneemt.

Identificatie van kansrijke gebieden vindt plaats door de combinatie van (slechte) fysische produktiemogelijkheden, (lage) relatieve inkomens in de landbouw en de gemiddelde bedrijfsomvang (ofwel een 'overlay' van de figuren 2 en 3). Het resultaat is weergegeven in figuur 4. Doordat de detaillering van de fysische produktiemogelijkheden kleiner is dan die van de andere indicatoren, wordt er binnen NUTS2-regio's onderscheid gemaakt tussen gebieden met goede en gebieden met slechte fysische produktiemogelijkheden. De idee is dat in een gebied met bijvoorbeeld een gemiddeld laag inkomen, er altijd 'goede' en 'slechte' bedrijven zijn, waarbij de kans groot is dat 'goede' bedrijven op gronden met goede productie mogelijkheden zitten en 'slechte' bedrijven op gronden met slechte produktiemogelijkheden. Dit verschijnsel doet zich het sterkst voor aan de Portugese westkust en in de as van Spanje, via Frankrijk, België, Nederland en Duitsland naar

Fig. 4 Potential areas for changes in land use

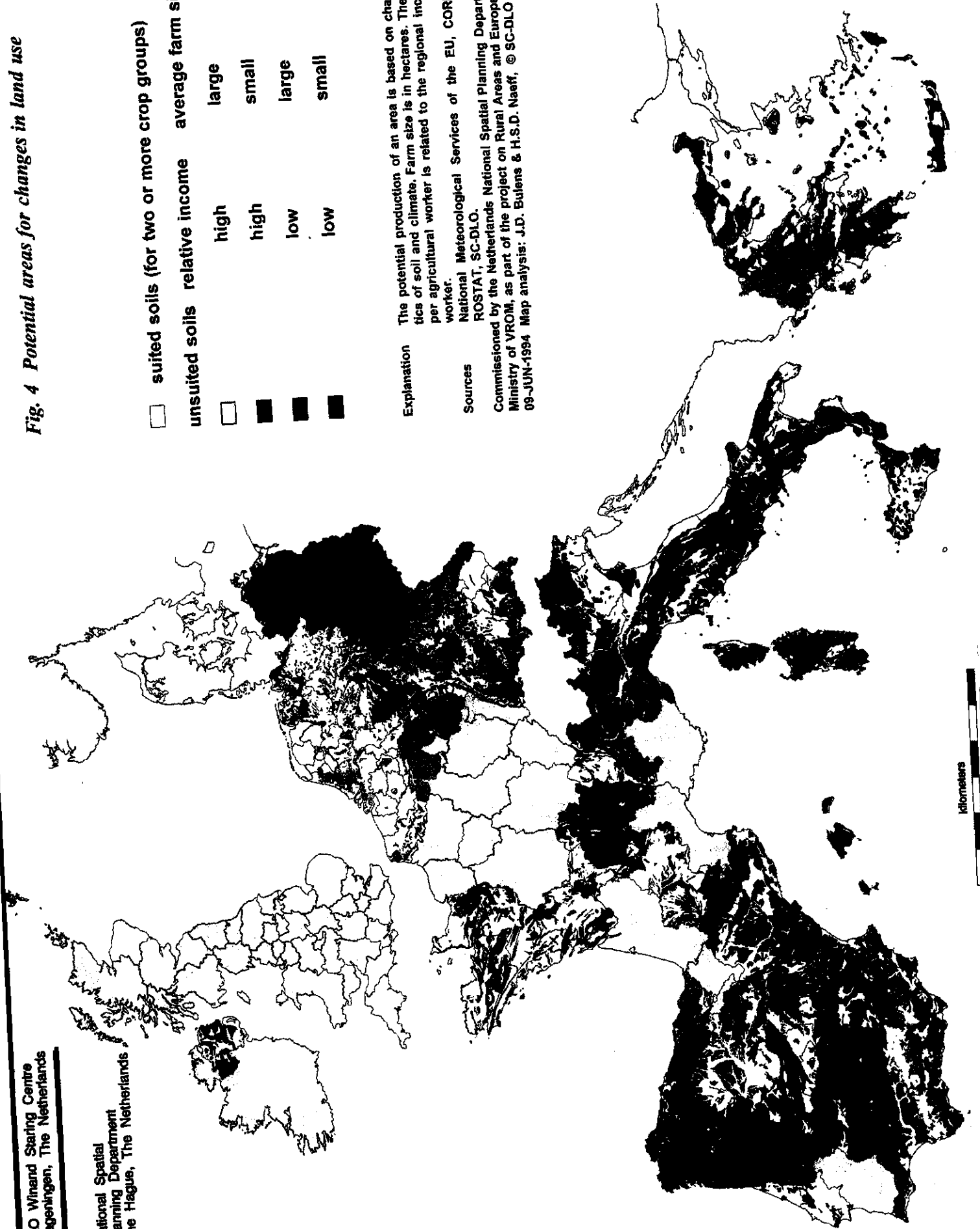

Explanation

The potential production of an area is based on characteristics of soil and climate. Farm size is in hectares. The income per agricultural worker is related to the regional income per worker.

Sources

National Meteorological Services of the EU, CORINE, EUROSTAT, SC-DLO.
Commissioned by the Netherlands National Spatial Planning Department, Ministry of VROM, as part of the project on Rural Areas and Europe.
09-JUN-1994 Map analysis: J.D. Bulens & H.S.D. Naef, © SC-DLO

Denemarken. Verder valt op dat er een aantal regio's, bijvoorbeeld in Schotland, is met slechte produktieomstandigheden, gemiddeld grote bedrijven en een hoog relatief inkomen in de landbouw. Dit zijn vaak gebieden met uitgestrekte weidebedrijven, waar verder geen landbouw mogelijk is en waar ook de overige economische activiteiten gering zijn. In Griekenland ten slotte zijn er veel gemiddeld kleine bedrijven met slechte produktiemogelijkheden en toch een hoog relatief inkomen in de landbouw. Dit komt enerzijds doordat de grond uitermate geschikt is voor de huidige teelten (geschikt voor één gewasgroep) en anderzijds omdat er verder weinig andere economische activiteiten zijn (en mogelijk ook door de kwaliteit van de data).

Bedacht moet worden dat de indicatoren de huidige situatie beschrijven en dat ze, althans voor een deel, aan de oorzaken van marginaliteit voorbij gaan. Ook kunnen, op basis van de indicatoren, geen alternatieve scenario's voor omgevingsfactoren (bijvoorbeeld verwachte prijzen na GATT-onderhandelingen) worden geanalyseerd. Toch kunnen bijvoorbeeld prijsveranderingen tot aanzienlijke verschuivingen in de aard van het grondgebruik leiden. Op figuur 5 is aangegeven welke regio's binnen de EG in belangrijke mate afhankelijk zijn van inkomsten uit graan en/of melk. Daarbij is uitgegaan van respectievelijk een ondergrens van 25% van het areaal cultuurgrond voor het oppervlakte graan en van een ondergrens van 20% van de totale produktie in de landbouw voor de omvang van de melkproduktie. De gegevens die aan de figuur ten grondslag liggen zijn in Tabel 3 weergegeven. Uit de figuur blijkt dat prijsveranderingen voor melk en graan consequenties kunnen hebben voor grote delen van de EG. Of dit resulteert in verschuivingen in de aard van het grondgebruik, is ondermeer afhankelijk van de aanwezigheid van rendabele alternatieve mogelijkheden in de betreffende gebieden.

Het voorbeeld illustreert het belang van de mogelijkheid alternatieve scenario's te analyseren. Een benadering die de analyse van alternatieve scenario's mogelijk maakt, moet ten minste de volgende factoren omvatten: de actuele en potentiële opbrengst van de activiteiten, de produktiekosten en de prijs van de produkten en de levensvatbaarheid van activiteiten en/of bedrijven (rekening houdend met het voorkomen van pluriactiviteit). Echter, de beschikbare tijd en het ontbreken van de vereiste data hebben tot een pragmatischer werkwijze geleid.

Een tweede bezwaar van de gevolgde werkwijze is dat er geen rekening is gehouden met het al dan niet voorkomen van pluriactiviteit in de huidige situatie (omdat betrouwbare data over pluriactiviteit ontbreken). Daardoor kunnen gebieden worden geselecteerd waar de agrarische activiteiten een laag economisch rendement hebben, maar waar compensatie plaatsvindt via niet-agrarische activiteiten (pluriactiviteit). Het is niet waarschijnlijk dat er in deze gebieden op grote schaal verschuivingen in de aard van het grondgebruik zullen plaatsvinden. Aan dit bezwaar kan tegemoet worden gekomen door voor kansrijke gebieden na te gaan hoe de situatie er bijvoorbeeld vijf jaar geleden uitzag. Als deze bij benadering gelijk is aan de huidige dan kan worden verondersteld dat er sprake is van een levensvatbare (pluriactieve) situatie. Dit kan zich bijvoorbeeld voordoen in wintersportgebieden, waar 's zomers landbouw wordt bedreven en 's winters additionele inkomsten uit toerisme worden verkregen. Echter ook hierover ontbreken de data.

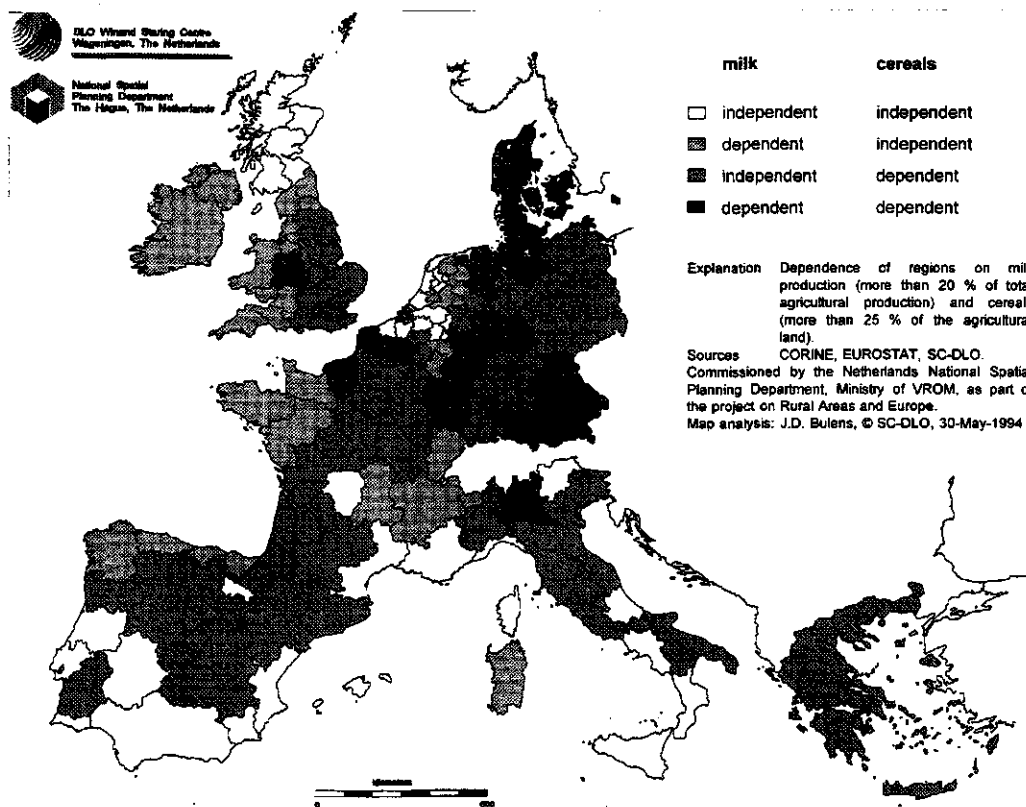

Fig. 5 Dependence on milk and cereals

Tabel 3 Percentages melk (van de produktie in de landbouw) en graan (van het areaal cultuurgrond) in de regio's van de EG (bron: RPD)

regio	nutscode	melk	graan	regio	nutscode	melk	graan
Schleswig-Holstein	11	30,50	31,13	Toscana	351	5,69	34,66
Hamburg	12	2,66	24,37	Umbria	352	4,59	36,76
Braunschweig	13A	15,07	38,43*	Marche	353	3,56	42,39
Hannover	13B	19,15	38,43*	Lazio	36	12,64	25,00
Lueneburg	13C	32,76	38,43*	Campania	37	6,17	22,94
Weser-Ems	13D	29,24	38,43*	Abruzzi	381	6,94	22,74
Bremen	14	19,19	11,42	Molise	382	10,22	40,22
Duesseldorf	151	18,52	46,10*	Puglia	391	3,52	31,03
Koeln	152	24,88	46,10*	Basilicata	392	6,84	44,29
Muenster	153	16,75	46,10*	Calabria	393	7,91	17,45
Detmold	154	18,98	46,10*	Sicilia	3A	4,01	22,44
Arnsberg	155	23,47	46,10*	Sardegna	3B	21,51	8,11
Darmstadt	16A	15,22	46,30*	Groningen	411	26,25*	28,66
Giessen	16B	29,83	46,30*	Friesland	412	26,25*	2,76
Kassel	16C	27,63	46,30*	Drenthe	413	26,25*	8,91
Koblenz	171	20,67	43,16*	Overijssel	423	26,25*	,97
Trier	172	34,86	43,16*	Gelderland	424	26,25*	3,18
Rheinhausen-Pfalz	173	5,39	43,16*	Flevoland	425	26,25*	22,69
Stuttgart	181	15,49	37,32*	Noord-Brabant	451	26,25*	6,20
Karlsruhe	182	11,15	37,32*	Limburg	452	26,25*	11,90
Freiburg	183	17,51	37,32*	Utrecht	471	26,25*	,39
Tuebingen	184	33,53	37,32*	Noord-Holland	472	26,25*	9,32
Oberbayern	191	42,83	36,71*	Zuid-Holland	473	26,25*	12,71
Niederbayern	192	27,31	36,71*	Zeeland	474	26,25*	28,72
Oberpfalz	193	40,36	36,71*	Brabant (België)	502	10,39	43,50
Oberfranken	194	35,92	36,71*	Antwerpen	511	17,53	4,18
Mittelfranken	195	30,95	36,71*	Limburg	515	14,04	23,17
Unterfranken	196	12,67	36,71*	Oost-Vlaanderen	518	16,22	19,11
Schwaben	197	48,08	36,71*	West-Vlaanderen	519	11,88	21,45
Saarland	1A	23,82	42,91	Hainaut	523	20,13	34,39
Berlin	1B	1,06	38,46	Liege	524	38,31	23,37
Brandenburg	1C	-	-	Luxembourg	526	24,19	11,51
Mecklenburg-Vorpommern	1D	-	-	Namur	527	18,08	33,45
Sachsen	1E	-	-	Brussel	53	-	44,88
Sachsen-Anhalt	1F	-	-	Luxembourg	6	47,42	27,16
Thuringen	1G	-	-	North	71	35,73	15,57
Ile de France	21	1,27	65,90	Yorkshire/Humberside	72	10,55	39,74
Champagne-Ardenne	221	7,20	43,15	East Midlands	73	10,94	47,95
Picardie	222	11,00	49,63	East Anglia	74	3,30	56,57
Haute-Normandie	223	20,35	36,73	South-East	75	12,17	46,73
Centre	224	5,22	56,07	South-West	76	40,38	23,50
Basse-Normandie	225	40,84	15,85	West Midlands	77	25,25	31,14
Bourgogne	226	6,47	33,02	North-West	78	37,37	14,13
Nord-Pas de Calais	23	20,18	43,12	Wales	79	35,78	3,73
Lorraine	241	30,78	31,24	Scotland	7A	18,20	8,81
Alsace	242	12,19	49,45	Northern Ireland	7B	27,62	4,72
Franche-Comte	243	48,77	16,24	Ireland	8	33,51	6,05
Pays de la Loire	251	23,72	23,23	Danmark	9	24,57	56,04
Bretagne	252	27,74	24,79	Ellada	A	8,76	36,87
Poitou-Charentes	253	13,59	37,35	Galicja	B11	7,93*	23,36
Aquitane	261	8,51	34,80	Asturias	B12	7,93*	1,25
Midi-Pyrenees	262	13,39	30,20	Cantabria	B13	7,93*	1,38
Limousin	263	9,78	10,30	Pais Vasco	B21	7,93*	22,97
Rhones-Alpes	271	20,07	19,24	Navarra	B22	7,93*	34,12
Auvergne	272	26,58	14,57	La Rioja	B23	7,93*	19,33
Languedoc-Roussillon	281	2,76	9,99	Aragon	B24	7,93*	35,24
Provence-Alpes---	282	,94	12,78	madrid	B3	7,93*	26,24
Corse	283	9,57	,76	Castilla-Leon	B41	7,93*	43,18
Piemonte	311	12,06	32,64	Castilla-La Mancha	B42	7,93*	34,41
Vall D'Aosta	312	39,06	,21	Extremadura	B43	7,93*	17,46
Liguria	313	3,47	4,23	Cataluna	B51	7,93*	27,72
Lombardia	32	27,80	34,07	Comunidad Valenciana	B52	7,93*	5,55
trentino-Alto Adige	331	19,83	,51	Baleares	B53	7,93*	16,18
Veneto	332	11,84	28,32	Andalucia	B61	7,93*	21,32
Friuli-Venezia Giulia	333	16,20	27,86	Murcia	B62	7,93*	21,55
Emilia-Romagna	34	14,14	27,68	Portugal	C	15,10	-

* waarneming op NUTS1-niveau;

waarneming op NUTS0-niveau (landenniveau);

- geen waarneming

3 Waterproduktie

3.1 Inleiding

Voor het deelthema 'Waterproduktie' luidt de vraagstelling: hoe kan bij de ruimtelijke planvorming in gebieden waar marginalisering van de landbouw zich voordoet, een bijdrage aan de oplossing van de gebiedsproblematiek worden geleverd vanuit de drinkwatersector? Voor het gemak zal hierna het woord 'drinkwatervoorziening' worden gebruikt, ook als de watervoorziening voor de industrie wordt bedoeld. In gebieden met marginale landbouw is het in de landbouw verdiende inkomen (per ha) te laag. De vraag is in welke mate de drinkwatersector extra inkomen voor het gebied kan genereren, zowel direkt als indirekt. Met een direkte bijdrage wordt bijv. bedoeld het (tijdelijk) betalen van een vergoeding aan de landbouw voor het nalaten van bepaalde handelingen die de waterkwaliteit kunnen bedreigen. Met een indirekte bijdrage wordt bedoeld het profijt dat andere inkomsten-genererende gebiedsfuncties kunnen hebben van ontwikkelingen in de drinkwatersector, zoals het rekreatief medegebruik van oppervlaktewater.

Een belangrijke taak van de ruimtelijke ordening is gelegen in het bijdragen aan ruimtelijke oplossingen voor actuele en toekomstige knelpunten die het gevolg zijn van maatschappelijke ontwikkelingen. In dit onderdeel van het onderzoek dient een aanpak te worden ontwikkeld voor de planvorming op het gebied van de drinkwatervoorziening in gebieden met een marginale landbouw. Extra gebiedsinkomen vanuit de drinkwatersector kan worden gegenereerd als de planvorming ten goede komt aan de vermindering of oplossing van knelpunten in deze sector. Belangrijke knelpunten kunnen zijn: de beschikbare hoeveelheid water, de kwaliteit ervan en de produktiekosten. De kwaliteitsproblematiek zal worden beperkt tot de stoffen die vanuit de landbouw kunnen worden geëmitteerd en een bedreiging vormen voor de drinkwaterkwaliteit, namelijk: nitraat, fosfaat en gewasbeschermingsmiddelen.

Extra inkomsten kunnen ook voortvloeien uit het 'meeliften' van andere functies met activiteiten ten behoeve van de drinkwaterwinning. Bij het gebruik van stuwmuren is dat in het algemeen de verblijfsrecreatie en het recreatief medegebruik van oppervlaktewater. Bij toepassing van infiltratie van oppervlaktewater kan dat natuurontwikkeling (vorming van 'wetlands') zijn. Ook zonder infiltratie is natuurontwikkeling mogelijk bij drinkwaterwinning uit grondwater. Het wijzigen van de landbouwstructuur valt buiten dit deelonderzoek.

Hierna zal worden ingegaan op:

- processen en factoren bij de drinkwatervoorziening voor de aspecten: kwantiteit, kwaliteit en produktiekosten;
- de mogelijkheid voor andere functies om 'mee te liften' met ontwikkelingen in de drinkwatervoorziening;
- criteria en gegevensbestanden voor de selectie van ideaaltypische gebieden;
- de situatie van de drinkwatervoorziening in een aantal landen van de EU.

3.2 Processen en factoren

3.2.1 Waterkwantiteit

Knelpunten in de waterkwantiteit uit oogpunt van de drinkwatervoorziening ontstaan door verschillen tussen vraag en aanbod. Voor de vraagkant relevante factoren zijn de volgende:

- de bevolkingsomvang;
- de aantallen toeristen;
- het waterverbruik per hoofd van de bevolking ('watercultuur');
- de omvang van industriële activiteiten.

Het aandeel van het industrieel waterverbruik in het totale waterverbruik varieert per land, maar bedraagt over het algemeen ca. 30% (Stadtfeld en Schlaweck, 1988). Het merendeel van het leidingwater wordt dus gebruikt voor huishoudelijk gebruik. Aangenomen kan worden dat de invloed van het toerisme op het totale waterverbruik over het algemeen zeer beperkt is, behoudens in concentratiegebieden voor de recreatie gedurende een beperkt deel van het jaar. Een voorbeeld van een dergelijke situatie is het eiland Texel. Toeristen zijn voor een waterleidingbedrijf relatief duur, aangezien de gehele zuivering en distributie op het piekverbruik moet worden afgestemd, terwijl het maar in een (klein) gedeelte van het jaar nodig is. Het waterverbruik per hoofd loopt uiteen van ongeveer 120 in België tot 180 l.inw⁻¹.d⁻¹ in Luxemburg (Stadtfeld en Schlaweck, 1988). Het is geen factor die vanuit de ruimtelijke planvorming kan worden beïnvloed. Als belangrijke factoren aan de 'vraagkant' resteren dus de bevolkingsomvang en de industriële activiteiten. De industriële activiteiten kunnen eveneens als een afgeleide grootheid worden beschouwd van de bevolkingsomvang. Als belangrijkste factor voor de 'vraagkant' naar water kan, binnen de context van dit project, de bevolkingsomvang worden gebruikt.

Voor de aanbodkant relevante factoren zijn de volgende:

- de omvang van neerslag en verdamping (neerslagoverschot) en het gedeelte daarvan dat bijdraagt aan de grondwateraanvulling of tot afvoer komt via het openwater;
- de aanwezigheid van geologische formaties waaruit grondwater kan worden gewonnen;
- geschikte geologische en topografische condities (helling, doorlatendheid bodem) voor de aanleg van reservoirs of stuwmeren voor de drinkwatervoorziening.

Alleen wanneer de hoeveelheid neerslag tijdelijk groter is dan de som van verdamping door bodem en gewas en de verdampingsverliezen van het open water is er een mogelijkheid om de overschotten te gebruiken voor de drinkwatervoorziening. Op jaarbasis lopen de neerslagoverschotten uiteen van minder dan 100 mm tot meer dan 1000 mm. Indien van het jaarlijks neerslagoverschot een hoeveelheid van 100 mm (= 1000 m³. ha⁻¹) zou kunnen worden benut, kan hiermee in de waterbehoefte van ca. 15 inwoners worden voorzien. Naarmate de neerslagoverschotten groter zijn, neemt de potentie van een gebied voor de drinkwatervoorziening toe, omdat met dezelfde infrastructuur een hogere waterproduktie kan worden gerealiseerd.

Mogelijke bronnen voor de drinkwatervoorziening zijn: grondwater, stromend oppervlaktewater, spaarbekkens (meren, stuwmeren) en bronwater. De rol die de diverse bronnen spelen bij de drinkwatervoorziening verschilt per land. In de meeste EU-landen is grondwater de belangrijkste bron. Uitzonderingen daarop zijn Luxemburg en Spanje, waar respectievelijk bronnen (70%) en stromend oppervlaktewater en spaarbekkens (70%) de belangrijkste leverancier zijn van drinkwater. Een voorwaarde voor de bruikbaarheid van grondwater voor de drinkwatervoorziening is de aanwezigheid van geschikte geologische formaties, d.w.z. er dienen watervoerende pakketten van voldoende dikte en verbreiding aanwezig te zijn. Bovendien dient de onttrekking te worden gecompenseerd door aanvulling met neerslagoverschotten ter wille van de duurzaamheid van het systeem. De tijdelijke opslag van neerslagoverschotten in reservoirs of stuwmeren stelt allereerst eisen aan de doorlatendheid van de ondergrond. Als de ondergrond te doorlatend is, treden er grote wegzijgingsverliezen op of moeten er grote investeringen worden gedaan om wegzijging tegen te gaan. De meest gunstige condities zijn aanwezig bij gesteente zonder scheuren, dat ook niet oplost. De aanwezigheid van hoogteverschillen in het landschap kan eveneens een gunstige invloed hebben op de aanlegkosten van reservoirs.

Oplossingsrichtingen voor knelpunten met betrekking tot de kwantiteit van de drinkwatervoorziening, waarop met de regionale planvorming kan worden ingespeeld, zijn:

- het doorverbinden van bestaande watervoorzieningsgebieden: bijv. het marginale landbouwgebied met een overschot aan schoon water verbinden met een gebied waar een drinkwatertekort is of wordt voorzien;
- de aanleg van nieuwe grondwaterwinningen en reservoirs in marginale landbouwgebieden met schoon water;
- een verhoging van de infiltratie bijv. door toepassing van oeverinfiltratie of inundatie.

3.2.2 Waterkwaliteit

De geschiktheid van water voor de drinkwatervoorziening uit oogpunt van de waterkwaliteit is mede afhankelijk van:

- verontreiniging van het grond- en oppervlaktewater door nitraatuitspoeling als gevolg van bemesting op landbouwgronden;
- verontreiniging van het oppervlaktewater met fosfaat door erosie of af- en uitspoeling van fosfaat van bemeste landbouwgronden;
- verontreiniging van grond- en oppervlaktewater door verliezen van gewasbeschermingsmiddelen in de landbouw;
- het 'chemische tijdbom' effect door het uit productie nemen van landbouwgronden.

Voor drinkwater bestaat een EG-norm voor het nitraatgehalte in verband met de schadelijkheid voor de menselijke gezondheid. Het maximaal toelaatbare nitraatgehalte bedraagt 50 g.m⁻³. In oppervlaktewater geven N- en P-verontreiniging aanleiding tot

een ongewenste groei van algen en waterplanten, met name in stagnante wateren, zoals meren, plassen en reservoirs. Het uit productie nemen van landbouwgronden leidt tot het achterwege laten van bekalking, waardoor bodemverzuring optreedt. Dit kan leiden tot ongewenste neveneffecten zoals de uitspoeling van zware metalen.

Mogelijke oplossingen voor knelpunten ten aanzien van de kwaliteitsaspecten kunnen, binnen de context van dit onderzoek, worden gezocht bij:

- maatregelen die genoemd staan bij de kwantiteitsproblematiek, bijv. het verplaatsen van winningen naar grotere diepten, mits dit niet leidt tot andere problemen (hardheid van water, zoutgehalte);
- het afsluiten van overeenkomsten in (een deel van) het voedingsgebied van de grond- of oppervlaktewaterwinning; (maatregelen, zoals bijv.: minder of anders bemesten, minder of anders toedienen van de gewasbeschermingsmiddelen);
- het in productie houden van landbouwgronden in gebieden met risico's voor het verschijnsel 'chemische tijdbom'.

De noodzaak tot het afsluiten van genoemde overeenkomsten hangt in Nederland samen met de normstelling van de rijksoverheid. In Nederland dient de kwaliteit van het grondwater zo te zijn dat daaruit met de gebruikelijke eenvoudige zuivering drinkwater is te bereiden. In Nederland hebben de overeenkomsten daardoor een tijdelijk karakter. In andere landen hoeft dat (nog) niet het geval te zijn. Het 'chemische tijdbom' probleem is het gevolg van de oplading van de bodem met stoffen als gevolg van bemesting. Het niet bekalken leidt tot een wijziging van de chemische evenwichten in de bodemoplossing en daardoor van de mobiliteit van verbindingen. Deze problematiek is nog onvoldoende kwantitatief onderzocht. Overwegingen vanuit de invalshoeken milieuhygiëne of drinkwaterkwaliteit zouden kunnen leiden tot het instandhouden van extensievere vormen van landbouw.

3.2.3 Kosten

In dit projectonderdeel zal niet diep worden ingegaan op de kosten van de drinkwatervoorziening. Een belangrijke kostenpost die wel relevant is in het kader van ruimtelijke planvorming is die van transportkosten, waarbij zowel de transportafstand als de te overbruggen hoogteverschillen van belang zijn. In het algemeen kan worden gesteld dat de transportkosten toenemen naarmate de bronnen van de drinkwatervoorziening verder weg liggen van bevolkingsconcentraties. Als globale limiet voor de afstand tussen brongebied en voorzieningsgebied kan 100 à 200 km worden aangehouden. Het hoogteverschil levert alleen een kostenpost als het water van laag naar hoog moet worden getransporteerd.

3.2.4 Kansen voor andere functies

Deze paragraaf zal ingaan op de mogelijkheden voor oppervlaktewater-recreatie en natuurontwikkeling om te profiteren van ontwikkelingen in de drinkwatersector. Eerst volgt algemene informatie over drinkwaterreservoirs.

Drinkwaterreservoirs

In Nederland wordt onderscheid gemaakt tussen

- a. analyse- of voorraadbekken;
- b. procesbekken;
- c. bufferbekken.

ad a. Mocht na inlaat van oppervlaktewater na analyse blijken dat het ingelaten water verontreinigd is, dan kan het bekken worden geloosd, en kan weer opnieuw water worden ingelaten.

ad b. Een voorbehandeling van het oppervlaktewater vindt plaats in het procesbekken, bv. een uitvlokking van organisch materiaal.

ad c. Indien de drinkwaterbereiding niet onmiddellijk achter het procesbekken plaats vindt, doch op enige afstand, bv. de Berenplaat bij Rotterdam met Biesboschwater, dan is een bufferbekken nodig om mogelijke onderbrekingen in de aanvoer (denk aan leidingbreuk) op te vangen.

Een dergelijke aanpak is vooral nodig omdat door de grote rivieren de kwantiteit is gewaarborgd, maar niet de kwaliteit.

In het buitenland wordt oppervlaktewater aan de bovenloop van (kleine) rivieren onttrokken (zie voorbeelden Engeland en Duitsland in par 3.3.4). De kritische factor wordt daar niet gevormd door de kwaliteit maar door de kwantiteit, waardoor bekkens nodig zijn die een veel langere (droge) periode moeten kunnen overbruggen. Deze voorraadbekkens zijn beperkt voor recreatie beschikbaar, ook al omdat in de omgeving vaak weinig andere mogelijkheden aanwezig zijn. In de omgeving van de Biesbosch zijn vele andere mogelijkheden voor recreatie. Overigens, in het voorraadbekken van Dordrecht is wel recreatie toegestaan.

Oppervlaktewaterrecreatie

Over het algemeen is de drinkwatersector weinig geïnteresseerd in het medegebruik van oppervlaktewater. De reden hiervan is de zorg voor de kwaliteit van het drinkwater, aangezien medegebruik risico's inhoudt voor zowel chemische als bacteriële vormen van verontreiniging. Er zijn wel voorbeelden van medegebruik ten behoeve van de recreatie, bijv. in Duitsland (Harzwasserwerke in Niedersachsen) en in Frankrijk (Morvan). Men mag verwachten dat over het algemeen geen grootschalige recreatie zal worden geaccepteerd, zodat het voor een grotere regio slechts beperkte economische impulsen zal kunnen opleveren. In het geval van de Harzwerke wordt onderscheid gemaakt tussen stuwmeren waarvan het water direct wordt gebruikt voor de drinkwaterbereiding en stuwmeren die dienen als eerste opvang van de neerslagoverschotten. In het eerste geval is geen enkele vorm van waterrecreatie toegestaan. In het tweede geval wel en daarbij geven de stuwmeren een extra impuls aan recreanten die op het wisselende landschap en de rust afkomen (o.a. wandelaars en fietsers), visliefhebbers en watersporters. Alleen motorboten zijn niet toegestaan.

Natuurontwikkeling, aquatisch

Enkele waterhuishoudkundige karakteristieken van een stuwmeer zijn: behoorlijke peilfluctuaties in de loop van een jaar en soms ook tussen jaren onderling en tevens een relatief korte verblijfsduur. Op basis van deze karakteristieken mag worden

verwacht dat de waarde van stuwmeren uit oogpunt van natuurontwikkeling beperkt is. Primair staat de drinkwaterdoelstelling en elke andere doelstelling zal daar ondergeschikt aan zijn.

Natuurontwikkeling, terrestrisch/aquatisch

Grondwatervoorraden voor de drinkwatervoorziening kunnen eveneens kunstmatig worden aangevuld door oppervlaktewater te infiltreren. Dit kan o.a. worden uitgevoerd door landbouwgronden continu onder water te zetten. In de provincie Noord-Brabant bij Lith is een dergelijk project in voorbereiding. Ook voor een relatief grote drinkwateraanvulling is echter maar een beperkte oppervlakte grond nodig van ca. 20 ha. Bij deze vorm van drinkwateraanvulling kan gezorgd worden voor relatief geringe peilfluctuaties, waardoor de natuurfunctie meer tot haar recht komt. Ook bij bestaande winningen is ruimte voor natuurontwikkeling beschikbaar (Duinwaterleidingen) of zijn plannen in voorbereiding (REGIWA project Baakse Beek).

3.3 Selectie van gegevens

3.3.1 Waterkwantiteit

Omvang van neerslag en verdamping

De wijze waarop gebruik gemaakt wordt van neerslag en verdamping als indicatie voor de beschikbare hoeveelheid water is afhankelijk van het type drinkwaterbron in een regio. Wordt gebruik gemaakt van grondwater dan vormt het neerslagoverschot op jaarbasis een belangrijk gegeven. Wordt oppervlaktewater gebruikt voor de voeding van reservoirs dan zijn neerslagoverschotten in winter en voorjaar van belang. Om deze reden is een digitale bestanden gecreëerd en een kaart vervaardigd voor het EU-gebied voor eenheden van 50 km bij 50 km van:

* **langjarig gemiddelde neerslag op jaarbasis;**

Geschikte geologische formaties voor grondwaterwinning

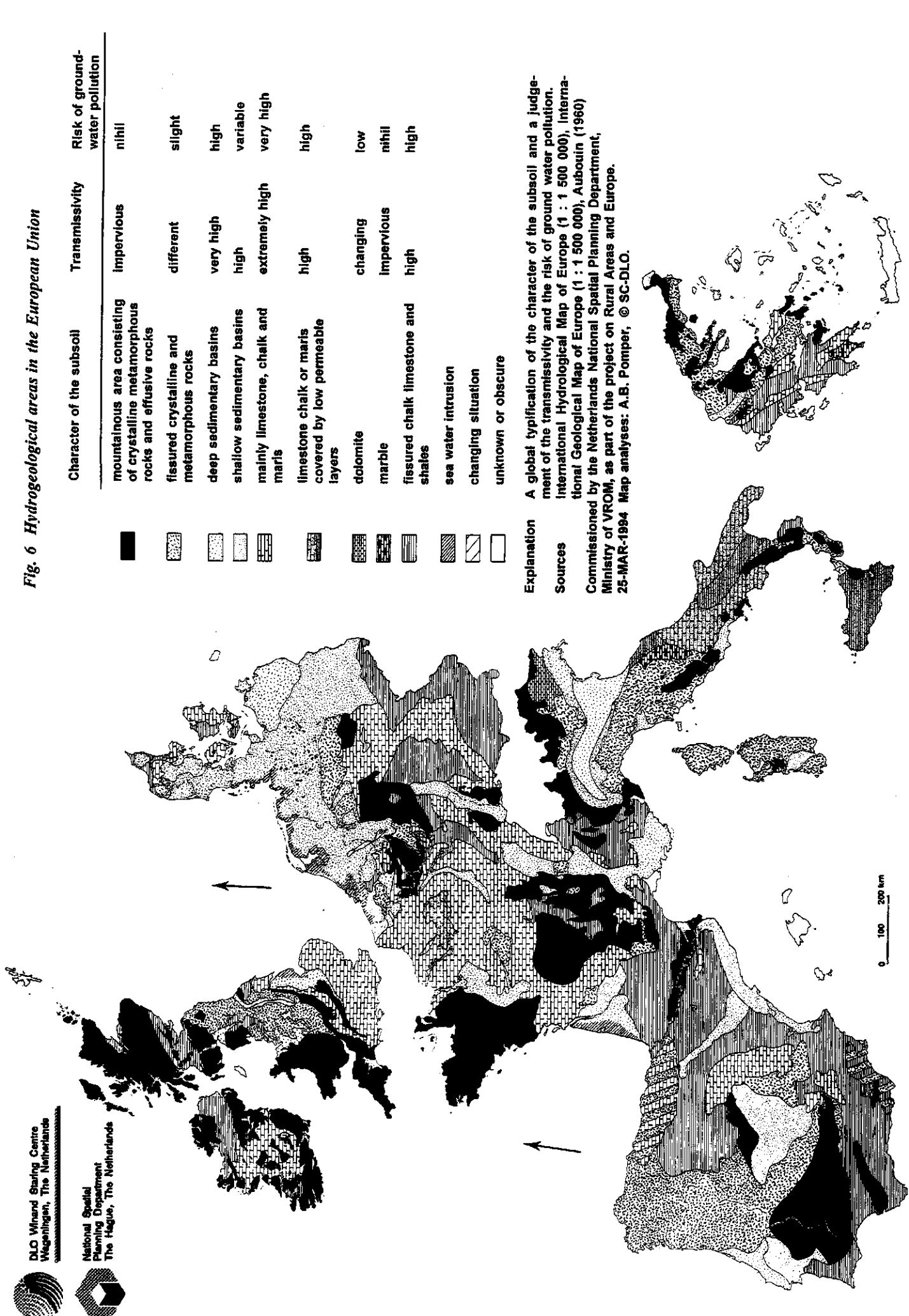
Geologische informatie is op verschillende kaartschalen aanwezig. Voor het gehele EU-gebied zijn kaarten schaal 1:1 500 000 beschikbaar, uitgegeven door het Bundesanstalt für Geowissenschaften und Rohstoffe en UNESCO, met informatie over het voorkomen van grondwater. Deze hydrogeologische kaarten geven globale informatie over het voorkomen van water in relatie tot het soort gesteente. De gegevens zijn niet in digitale vorm aanwezig. In kaartvorm is beschikbaar:

* **de internationale geohydrologische kaart van Europa, 1: 1 500 000;**

figuur 6 is een globalisering van de geohydrologische kaart en geeft de geschiktheid weer van de ondergrond voor waterwinning.

Geschikte geologische en topografische condities voor aanleg stuwmeren

De hiervoor genoemde geohydrologische kaart is eveneens goed te gebruiken als informatiebron voor het type moedermateriaal. Men mag verwachten dat, in gebieden die niet geschikt zijn voor de winning van grondwater, het moedermateriaal een geringe doorlatendheid heeft. De wegzijgingsverliezen zullen daardoor beperkt zijn.

Een geringe geschiktheid voor grondwaterwinning gaat dus over het algemeen samen met een goede geschiktheid voor de aanleg van stuwweren. Voor de beoordeling vanuit deze invalshoek is dus ook benodigd:

*** de internationale geohydrologische kaart van Europa, 1: 1 500 000;**

Van de topografische gegevens is informatie over het reliëf gewenst ten behoeve van de mogelijkheden om stuwweren aan te leggen. Op wereldschaal is in digitale vorm (CD-rom) beschikbaar de 'Digital Chart of the World', een produkt van de U.S. Geological Survey. Hierin is de afstand tussen contourlijnen voor de hoogte van ca. 300 m. Dit bestand geeft dus vrij grove informatie over het reliëf. Voor eigen onderzoek heeft Van Gijssel (RPD) de hoogte-informatie verfijnd tot contourlijnen van 100 m voor het gebied van in het noorden Zweden tot in het zuiden België en van in het westen Engeland tot in het oosten het oostelijk deel van Duitsland. De topografische kaart van Europa (Wolters-Noordhoff, 1988) geeft eveneens voor dit thema zinvolle informatie. Beschikbaar is dus:

*** de topografische kaart (hoogtelijnen om de 300 m), een print van de 'Digital Chart of the World';**

*** de topografische kaart van Europa (Wolters-Noordhoff, 1988).**

Figuur 6 (Hydrogeological areas in the European Union) kan in combinatie met informatie over de topografie, geschematiseerd worden tot het beeld in figuur 7. Hierin is aangegeven welke gebieden enigerlei betekenis hebben voor de drinkwaterbereiding, opgesplitst naar gebieden geschikt voor grondwaterwinning en die welke geschikt zijn voor het inrichten van spaarbekkens.

Wat betreft grondwaterwinning komen twee gebieden duidelijk naar voren, namelijk een aangesloten gebied in België, Nederland, Noord-Duitsland en Denemarken en in Italië, de Povlakte. Dit wil niet zeggen dat buiten deze gebieden grondwaterwinning uitgesloten is. Lokaal kunnen kleine bekkens voorkomen, waar grondwaterwinning op kleine schaal kan plaatshebben. Wel zijn de kalkgebieden, waar vaak op uitgebreide schaal grondwater aanwezig is, om hygienische redenen uitgesloten voor drinkwaterwinning. De verblijftijden van het grondwater en de filterende werking van het bodemmateriaal zijn te gering.

Ook zijn aangegeven de gebieden waar stuwbekkens kunnen worden aangelegd. Eisen daarvoor zijn een geringe doorlatenheid van de ondergrond en aanwezigheid van diepe dalen. Het laatste is de reden dat van de grote massieven alleen de randen geschikt zijn voor de aanleg van stuwbekkens. In bergachtige gebieden met een enigszins doorlatende ondergrond kunnen lokaal ook gunstige situaties voorkomen voor het inrichten van stuwbekkens, vaak van beperkte omvang. Deze gebieden zijn dan ook met een aparte signatuur aangegeven. Een rol daarbij heeft hier en daar ook de klimatologische situatie gespeeld; met name in het noordwesten van het Iberisch Schiereiland. De extreem hoge neerslag daar ter plaatse heeft tot gevolg dat een 'lek' stuwmeer toch wel gevuld zal blijven. Een beperkende faktor daarbij is wel dat het gesteente vaak te instabiel is voor het betrouwbaar funderen van grote stuwdammen. Vandaar ook dat in dergelijke gebieden veelvuldig kleine spaarbekkens voorkomen die meestal een sterk lokale betekenis hebben (visvijvers, beregeningsvoorraad e.d.)

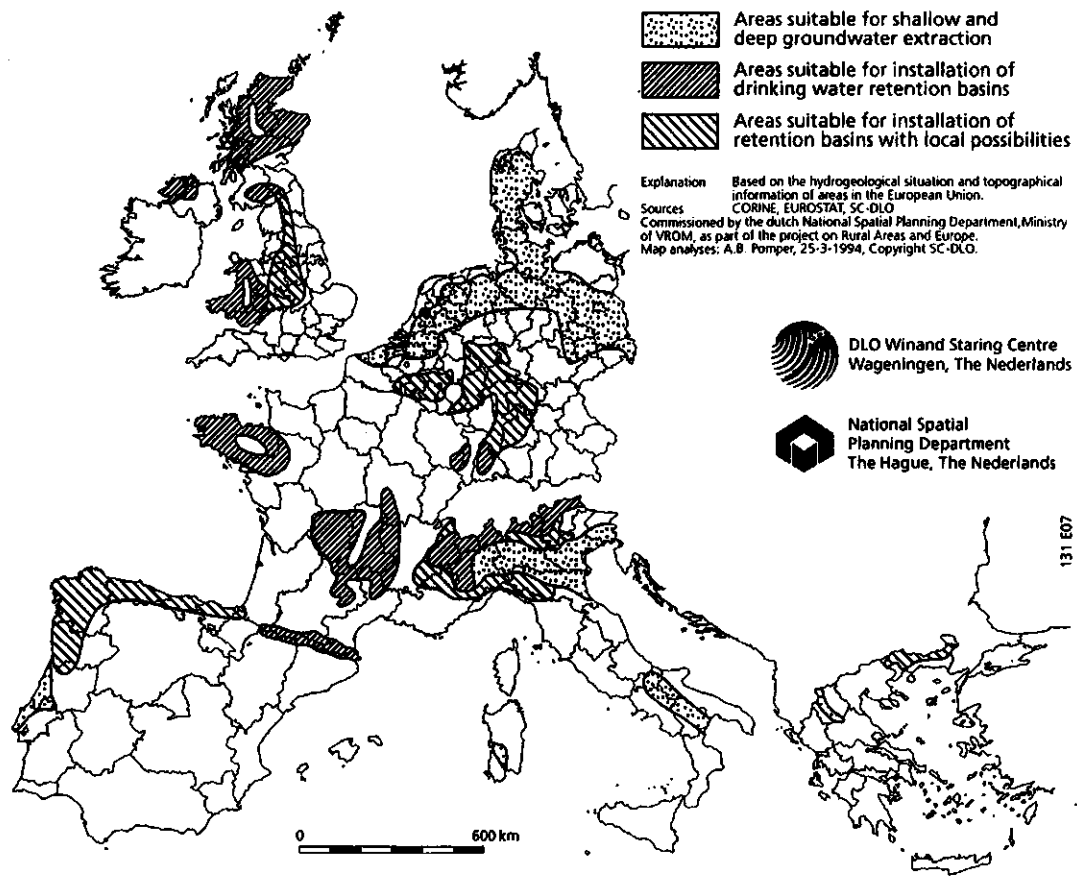

Fig. 7 Suitability of areas for drinking water supply

3.3.2 Waterkwaliteit

Uit oogpunt van de kwaliteit van het diepe grondwater is het wenselijk om rekenresultaten te hebben over het mogelijke transport van nitraat en bestrijdingsmiddelen onder invloed van o.a. de hoeveelheid aangewende middelen, het tijdstip van toediening, neerslag en temperatuur, bodemeigenschappen, omzettingen tijdens het transport, enz. Over de eigenschappen van de diepere ondergrond is veelal niet veel bekend, ook al zijn er op dat punt binnen de EU grote verschillen. De hoeveelheid aangewende stof is in feite de meest eenvoudige indicator voor de potentiële vervuiling. Nog beter is een eerste schatting van de belasting van het bovenste grondwater. In 'The environment in Europe: a Global Perspective' (RIVM, 1992) is aangegeven (kaart) de hoeveelheid aangewende N in dierlijke mest en kunstmest. Tevens is met een eenvoudig model geschat wat de daaruit resulterende nitraatbelasting is voor het bovenste grondwater. De bodembelasting met bestrijdingsmiddelen (kg actieve stof) en de modelmatig berekende concentratie op 1 m diepte zijn eveneens in kaartvorm opgenomen. Beschikbaar zijn dus op EG-

niveau:

- * kaart met hoeveelheid N-bemesting per ha landbouwgrond;
- * kaart met berekende nitraatconcentratie in het bovenste grondwater;
- * kaart met de hoeveelheid aangewende bestrijdingsmiddelen per ha landbouwgrond;
- * kaart met berekende concentratie bestrijdingsmiddelen op 1 m diepte in de bodem;

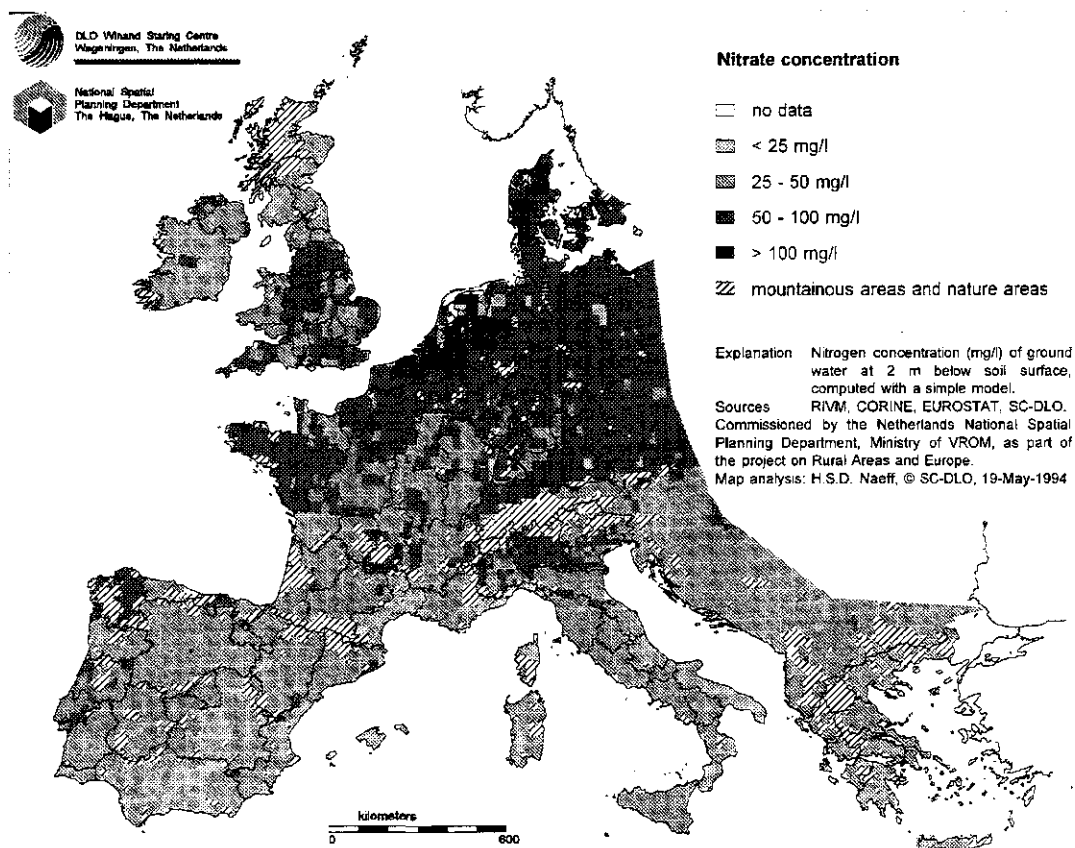

Fig. 8 Nitrogen leaching

Figuur 8 is een globalisering van de door het RIVM (1992) berekende nitraatbelasting van het bovenste grondwater. Figuur 9 is een globalisering van de door het RIVM (1992) berekende belasting door bestrijdingsmiddelen op 1 m diepte in de bodem.

Voor situaties waarin oppervlaktewater wordt vastgehouden in stuwwerken is, vanwege de P-problematiek, eveneens erosie en vooral af- en uitspoeling van meststoffen van belang (in Nederland is vanwege de P-verzadigde gronden ook P-uitspoeling een probleem). Informatie die hiervoor gewenst is, maar nog niet beschikbaar is, betreft:

- * de hoeveelheid P-bemesting per ha landbouwgrond;
- * het risico van erosie en afspoeling in afhankelijkheid van neerslagintensiteit en helling.

3.3.3 Kosten

Kosten voor drinkwaterwinning bestaan in het algemeen uit kosten voor zuivering en kosten voor transport.

Voor wat betreft de zuivering is verwijdering van verontreinigingen zoals nitraat en bestrijdingsmiddelen duur. Bovendien dient altijd een oplossing te worden gevonden voor het afvalprodukt. Om deze reden dient de selectie van potentiële voorzieningsgebieden voor drinkwater uit te gaan van regio's waar het risico van uitspoeling van deze stoffen laag is.

De afstand van potentiële waterwingebieden tot de bewoningscentra en eventuele hoogteverschillen daarin bepalen de transportkosten. Omdat de transportkosten ook bij afstanden van 100 tot 200 kilometer nog relatief beperkt zijn, is voor dit deelthema niet expliciet rekening gehouden met de locaties van bevolkingscentra.

3.3.4 De situatie van de drinkwatervoorziening in een aantal landen van de EU

Algemene beschrijving

Het totale waterverbruik via het leidingnet wordt voor de betreffende landen geschat op 60 miljard m³. Dit komt neer op een gemiddeld hoofdelijk gebruik van 200 l/dag. Hier komt nog bij de particuliere waterwinningen, met name die van de bedrijfsleven (industrie en landbouw). Hierdoor is het hoofdelijk waterverbruik naar schatting 50% hoger. Overigens moet opgemerkt worden dat deze laatste factor sterke regionale verschillen vertoont. Het aansluitingspercentage is in West-Europa hoog (> 90%). In Frankrijk aanzienlijk lager (80%) en het laat zich aanzien dat in de Iberische landen nog veel lagere percentages voorkomen. Tabel 4 geeft een overzicht van een aantal grootheden opgesplitst naar de bestudeerde landen.

Voor de watervoorziening wordt in Europa in de meeste landen in belangrijke mate gebruik gemaakt van grondwater. Het aandeel is hoog in Italië (88%) en laag in Spanje (30%) en Engeland (27%). In Nederland bedraagt het aandeel 68%. Binnen landen kunnen echter tussen regio's ook grote verschillen voorkomen. Tussen de Duitse deelstaten loopt het aandeel van grondwater uiteen van 37 tot 100% (Flinspach, 1992).

Over de waterprijs wordt opgemerkt dat er per land grote verschillen in beleid zijn. In sommige landen ligt het vaststellen van de waterprijs geheel in handen van de waterdistributiebedrijven; in andere is een veel meer centraal gestuurd beleid. Vooral in de landen waar het aantal bedrijven zeer groot is — zoals in Denemarken — is vaak het prijsbeleid ook sterk gedecentraliseerd. In die landen kunnen grote regionale verschillen in de waterprijzen voorkomen. De gemiddelde waterprijs in Nederland en Duitsland is het hoogst. De oorzaak moet deels worden gezocht in de hoge bereidingskosten en kwaliteitseisen. Vooral als veelvuldig gebruik wordt gemaakt van oppervlaktewater bij de waterbereiding, kunnen de bereidingskosten zeer hoog oplopen.

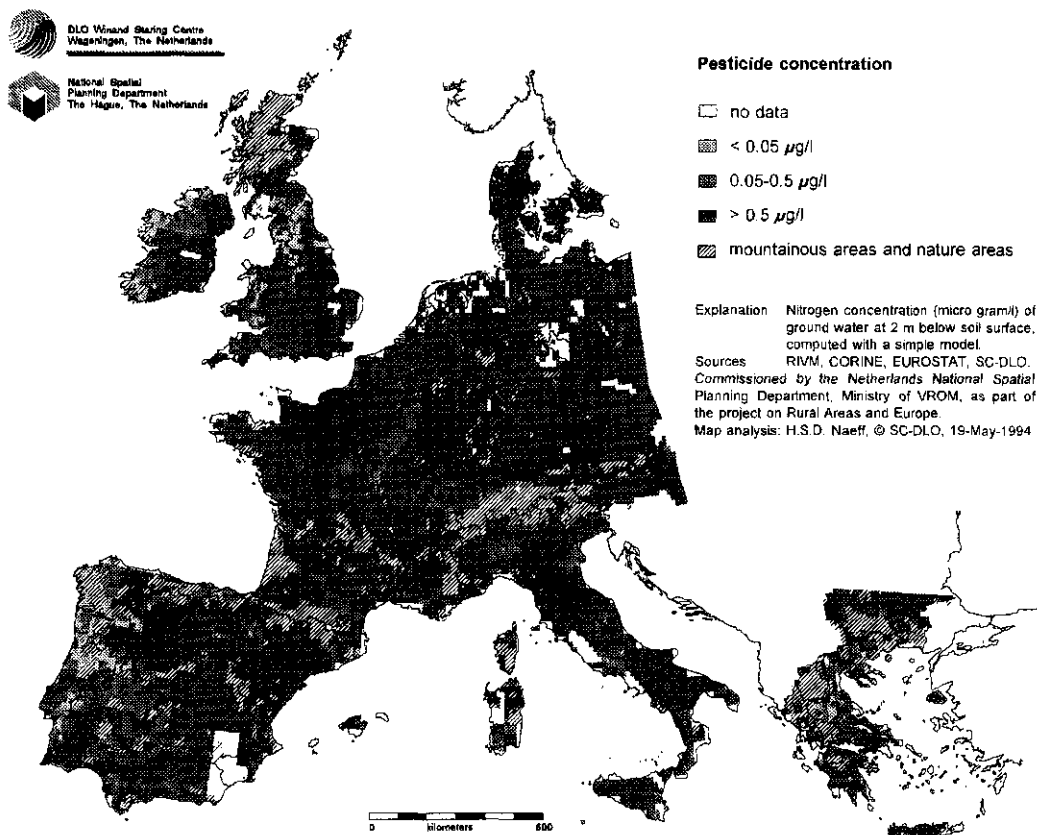

Fig. 9 Pesticide leaching

Groot Brittannië:

Een landsdekkend beeld van Groot Brittannië is in de literatuur niet beschikbaar. Wel een beschrijving van problemen rond de watervoorziening van de Midlands vanuit het brongebied van de Severn.

Case: Een integrale strategie ten aanzien van diffuse pesticide verontreiniging door controle over het winningsgebied (Breck and Porter,...). De Severn Trent Water Company voorziet 7 miljoen inwoners van de Midlands van huishoudelijk water. Het water is afkomstig uit spaarbekkens in de bovenlopen van de rivieren, grondwater uit de zandsteen aquifers en de benedenrivieren. Het betreft een gebied van 21 000 km², waarin een aantal grote stedelijke en industrieële gebieden is gelegen met daartussen agrarische activiteiten. Het ruwe water wordt sedert enige jaren gecontroleerd op de gehalten aan pesticiden. Hierbij kwam naar voren dat vooral het rivierwater de gehalten aan pesticiden ruim boven de EU-norm van 0.1 microgram/l liggen. De hoogste waarden liggen tussen 1 en 2 microgram/l. De spaarbekkens in de bovenlopen van de rivieren en de aquifers zijn over het algemeen nog weinig door pesticidenverontreiniging aangetast. Van de 170 winputten zijn er 3 aangetast en dit betreffen ondiepe putten waarvan twee zijn gelegen in de buurt van een spoorlijn en één bij een rivier. Ook in één van de spaarbekkens zijn pesticiden aangetroffen als gevolg van de ligging bij een grote weg.

Tabel 4 Overzicht van een aantal grootheden op het gebied van watergebruik voor de bestudeerde landen (Stadfelt en Schlaweck, 1988)

	a	b	c	d	e	f	g	h
Gr.-Britannië	244.3	56.6	231.7	5456	?	222 136 ²⁾	?	0.46 (1987)
Denemarken	43.1	5.1	118.3	297	202/95	257 ¹⁾ 175 ²⁾ 82 ³⁾	?	0.43 (1987)
Duitsland	357.0	79.0	221.3	5687	5/39	199 ¹⁾ 144 ²⁾ 55 ³⁾	94.5	1.12 (1989)
Nederland	41.0	15.2	370.7	1166	949/217	213 ¹⁾ 173 ²⁾ 40 ³⁾	99.7	1.50 (1992)
België	30.5	9.9	324.6	595	416/179	166 ¹⁾ 116 ²⁾ 50 ³⁾	?	0.80 (1989)
Luxemburg	2.6	0.4	153.8	39	26/13	274 ¹⁾ 183 ²⁾ 91 ³⁾	?	0.52 (1988)
Frankrijk	554.0	56.0	101.1	4600	3300/1300	225 ¹⁾ 161 ²⁾ 64 ³⁾	80	0.67 (1987)
Spanje	493.5	39.9	80.9	2725	1854/871	? 126 ²⁾	?	0.56 (1991)
Portugal	88.5	10.5	118.6	?	?	?	?	?

a = totaal landoppervlak
(x 1000 km²)

b = bevolkingsgrootte
(miljoen inwoners)

c = bevolkingsdichtheid
(aantal inw./km²)

d = totaal waterverbruik
(miljoen m³/jaar)

e = daarvan huishoudelijk/industriëel
gebruik (miljoen m³/jaar)

f = ¹⁾ totaal hoofdelijk gebruik (l/dag)

²⁾ huishoudelijk (l/dag)

³⁾ industrieel (l/dag)

g = aansluitingspercentage

h = gemiddelde waterprijs (ECU/m³)

De bron van de pesticiden ligt voornamelijk in de onkruidbestrijding bij wegen en spoorlijnen. Hoewel ook de landbouw een geringe bijdrage geeft, ligt de oorzaak niet in directe toestroming vanuit de akkers.

De voornaamste maatregelen bestaan uit het zuiveren van het ruwwater. Ook is er een programma van beperking van het gebruik van pesticiden maar deelname is tot nu toe afhankelijk van vrijwillige medewerking.

Denemarken:

Denemarken is wat betreft de watervoorziening voor 99.4% afhankelijk van grondwater. Een belangrijk deel wordt op grote diepte gewonnen, maar er zijn ook veel ondiepe winningen. Een probleem bij het verkrijgen van een goed overzicht is dat er zeer veel waterbedrijven zijn die vaak op zeer lokaal niveau werken.

Grote zorg is er over de toename van het nitraatgehalte in het leidingwater. Dit betreft voornamelijk de bedrijven die op geringe diepte water winnen. Het blijkt namelijk dat met name de veelvuldig voorkomende keileem in de ondergrond een goede

bescherming biedt tegen nitraatverontreiniging. Gedurende de laatste decennia is het gebruik van stikstof in de landbouw sterk toegenomen. De sterke toename van het gebruik van nitraat in de landbouw heeft voornamelijk plaats in Jutland. Met name in het noordelijk deel van Jutland en de omgeving van Esbjerg wordt de streefwaarde voor nitraat van 25 mg/l bij meer dan 20% van de waterleidingbedrijven overschreden. Het Deense ministerie van landbouw heeft in 1987 een actieplan opgesteld om tot een beperking van de stikstofemissie te komen. Dit bestaat uit het beperken van de veedichtheid, opstellen van bemestingsplannen voor de veebedrijven en verhoging van het oppervlak gewassen die veel nitraat opnemen.

Duitsland:

Duitsland is wat betreft het leidingwater voor 72.2% aangewezen op grondwater, voor 7.3% op oppervlaktewater, 11.9% op spaarbekkens en 8.6% op bronwater. De toename van het waterverbruik wordt voornamelijk gedekt met uitbreiding van de grondwaterwinning en oeverinfiltratie.

Gedurende de laatste twee decennia is in Duitsland veel aandacht besteed aan afvalwaterverwerking. Er is een uitgebreid stelsel van wettelijke maatregelen om de lozing van afvalstoffen te regelen. Er is een stelsel van boeteheffingen ingesteld op de lozing van stoffen via het afvalwater. Ook de rioolwaterzuivering nam in de laatste decennia sterk toe. Werd in 1969 nog maar iets meer dan 60% van het afvalwater gezuiverd; in 1989 was dat bijna 90%. Daar komt bij een sterke stijging van het percentage biologische waterzuivering. Dit geldt overigens alleen voor de landen van de voormalige BRD voor 1989. In de voormalige DDR-landen is de situatie nog slecht. Tussen 1971 en 1990 nam het zuurstofgehalte van de Rijn bij Lobith toe van ca. 4.5 mg/l tot ca. 9.5 mg/l. De gehalten van de meeste zware metalen daalden in die periode tot 10-20%.

Nederland (Achtienribbe, 1993):

Het Nederlandse leidingwater bestaat voor 68.7% uit grondwater. Daarnaast heeft op uitgebreide schaal onttrekking van grondwater plaats voor industrieel en agrarisch gebruik. Grondwateronttrekking is een belangrijke bron van oorzaken voor de verlaging van het grondwaterniveau in Nederland. Dit leidt onder andere tot ongewenste verdroging van natuurgebieden. Naast een aanpak via wettelijke regelgeving is er uitgebreide publieksvoorlichting voor het beperken van het watergebruik. Dit laatste resulteerde onder andere in een dalende tendens in het huishoudelijk waterverbruik. Zo daalde dit laatste in 1993 met 2.8% ten opzichte van 1992.

Zonder maatregelen zal de grondwateronttrekking tot het jaar 2000 nog verder toenemen (Provoost, 1993). Het beleid is gericht op het verminderen van de grondwateronttrekking. Dit wil men bereiken via vermindering van het huishoudelijk verbruik, een groter aandeel oppervlaktewater als bron voor de watervoorziening en beregeningsverboden voor de landbouw (VROM, 1993).

Terwijl tot voor kort infiltratie van rivierwater in de ondergrond zich beperkte tot het duingebied (Den Haag, Vogelenzang en Castricum), worden plannen voor

diepinfiltratie in andere delen van Nederland in uitvoering genomen, met name in het gebied van de Grote Slenk in Noord-Brabant. Dit ter compensatie van de sterk dalende grondwaterstanden in het gebied, waarbij zowel de waterwinning als de landbouw verantwoordelijk zijn.

3.4 Stappen naar een ruimtelijk beeld

De 'vraag'-kant

Het gaat om de vraag naar de kwantiteit en/of de kwaliteit van water als gevolg van:

- de uitbreidende bevolking en
- in mindere mate van de industrie
- verontreinigingsproblemen elders.

De vraag wordt vooral gekanaliseerd via bedrijven voor de drinkwatervoorziening en soms wordt de watervraag opgelost door de industriële bedrijven zelf.

De vraagcondities zijn:

- leveringsgebieden op niet te grote afstand;
- voldoende neerslagoverschotten i.v.m. duurzaamheid en kosten;
- geschikte hydrogeologische condities voor grondwaterwinning;
- geschikte hydrogeologische en topografische condities voor stuwmeren;
- geen ernstige bedreigingen voor de waterkwaliteit als gevolg van activiteiten in de landbouw of het uit gebruik nemen van landbouwgrond ('chemische tijdbom').

Lokatie van de vraag

Lokatie van de vraag: in de nabijheid van grote bevolkingsconcentraties, soms in toeristische centra of centra voor industriële activiteiten.

De 'aanbod'-kant

- a. Het betreft een aanbod van voldoende en kwalitatief goed water. De kwaliteit hangt samen met het **ruimtegebruik door de landbouw** en de **intensiteit** ervan.
- b. Primaire attractiefactoren:
 - geschikte hydrogeologische condities voor grondwaterwinning;
 - geschikte hydrogeologische condities voor stuwmeren;
 - geringe risico's voor de uitspoeling van nitraat en bestrijdingsmiddelen naar grond- en oppervlaktewater.
- c. Secundaire attractiefactoren
 - omvang van neerslag en neerslagoverschotten;
 - voldoende landschapsreliëf voor stuwmeren;
 - geringe bedreiging van P-transport door erosie bij waterberging in stuwmeren;

Lokatie van aanbod

De lokaties met het geschikte aanbod komen naar voren uit een overlay van de kaarten zoals vermeld onder b (zie figuren 7, 8 en 9).

Ruimtelijk beeld van gebieden

De kruising van kaarten zoals bedoeld onder 'lokatie van aanbod' is wel gemaakt,

maar niet in dit rapport opgenomen.

3.5 Perspectievenschets

Voor het deelthema 'Waterproductie' luidt de vraagstelling: hoe kan bij de ruimtelijke planvorming in gebieden waar marginalisering van de landbouw zich voordoet, een bijdrage aan de oplossing van de gebiedsproblematiek worden geleverd vanuit de drinkwatersector? Vooral gaat het dan om de mogelijkheden om extra inkomsten voor het gebied te realiseren door kansen te benutten vanuit de ruimtelijke planvorming.

Voor de sector 'waterproductie' zit de vraag naar water in gebieden met bevolkingsconcentraties. Dit zijn veelal stedelijke gebieden, maar soms concentratiegebieden voor toerisme. Hoe dichter de watervoorzieningsgebieden liggen bij bevolkingsconcentraties hoe goedkoper. Hoe zekerder de levering, zowel met betrekking tot kwantiteit als kwaliteit, des te aantrekkelijker een gebied is. Marginale landbouwgebieden zijn uit oogpunt van waterkwaliteit zeer aantrekkelijke gebieden, omdat in marginale landbouwgebieden het gebruik van hulpstoffen, zoals meststoffen en gewas-beschermingsmiddelen, op een veel lager niveau zal liggen ten opzichte van intensieve landbouwgebieden. Hierdoor zal eveneens de gewasproductie minder zijn, wat ook leidt tot een verminderde gebiedsverdamping. Het voor de drinkwatervoorziening benutbare deel van de neerslag stijgt hierdoor. De drinkwatersector zal deze situatie in dank aanvaarden, maar voor de landbouw vloeit hier geen extra inkomen uit voort. De investeringen voor de uitbreiding van de watervoorziening zullen in het landelijke gebied zelf nauwelijks tot extra inkomen leiden. Als in het marginale landbouwgebied de waterkwaliteit nog steeds teveel wordt bedreigd door de omvang van het gebruik van hulpstoffen kunnen convenanten worden afgesloten door overheden of de drinkwatersector met de landbouw. Deze convenanten kunnen betrekking hebben op het nalaten van bepaalde activiteiten met betrekking tot bemesting en bestrijdingsmiddelengebruik. Hiervoor kan financiële compensatie worden geboden. In Nederland gebeurt dit in waterwingebieden. De regeling heeft in Nederland slechts een beperkte looptijd, namelijk zolang de eisen uitgaan boven het generieke beleid. Dit hoeft in andere landen niet het geval te zijn. Marginale landbouwgebieden kunnen eveneens een bedreiging vormen uit oogpunt van waterkwaliteit als gevolg van het 'chemische tijdbom' effect. Het kan wenselijk zijn om in kwetsbare gebieden vanuit overwegingen van milieuhygiëne aard of vanwege de drinkwaterkwaliteit een (bijv. extensieve) vorm van landbouw in stand te houden.

De aanleg van waterreservoirs voor de drinkwatervoorziening biedt goede mogelijkheden voor medegebruik ten behoeve van de recreatie (wandelen, fietsen, vissen, waterrecreatie). Vanwege het risico van chemische verontreiniging (van motorboten) of bacteriële verontreiniging (waterrecreatie) biedt het recreatief medegebruik beperkte mogelijkheden. Voor de infiltratie van oppervlaktewater ter aanvulling van grondwatervoorraden is slechts een beperkte oppervlakte nodig. De bodem dient goed doorlatend te zijn en dient een goede filterende werking te hebben. Het voor dit doel

onder water zetten van landbouwgronden biedt kansen voor de ontwikkeling van 'wetlands'.

4 Diversificatie

4.1 Inleiding

In verschillende delen van Europa is het gebruikelijk dat de landbouw in combinatie met andere economische activiteiten wordt uitgeoefend. In sommige gebieden gebeurt dit om een gebrek aan inkomensmogelijkheden in de landbouw te compenseren; in een andere gebieden gaat het vooral om het extra profijt, dat de niet-landbouwkundige activiteiten opleveren. Deze combinatie van landbouw met andere economische activiteiten wordt in dit deelonderzoek diversificatie genoemd. Andere termen die hiervoor worden gebruikt zijn: pluri-activité en verbrede bedrijfsontwikkeling.

In dit hoofdstuk wordt nagegaan in welke gebieden van Europa diversificatie in potentie kan bijdragen aan de economische ontwikkeling. Daartoe wordt eerst ingegaan op allerlei factoren die een rol spelen bij het proces van diversificatie. Hieruit worden variabelen geselecteerd om dit proces in kaart te brengen. Vervolgens wordt afgeleid hoe de potenties voor diversificatie over Europa verdeeld liggen. Tenslotte wordt het perspectief geschetst om diversificatieprocessen te sturen en te benutten voor het oplossen van ruimtelijke problemen in het kader van co-regionale planvorming.

4.2 Processen en factoren

In de landbouw worden verschillende strategieën toegepast om een antwoord te geven op de voortdurende concurrentiedruk. Grofweg beschouwd kunnen agrariërs kiezen om:

- de landbouwproductie verder te *professionaliseren*;
- de landbouwactiviteiten te *minimaliseren* en op een andere manier actief worden;
- de landbouwproductie te *combineren* met andere economische activiteiten.

De laatste mogelijkheid is hier diversificatie genoemd.

Diversificatie is in sommige gevallen puur een overlevingsstrategie van het agrarische bedrijf, en kan in andere gevallen worden beschouwd als een mogelijkheid om de inkomens verder te vergroten. Diversificatie moet daarom niet per definitie worden beschouwd als een verschijnsel dat alleen plaatsvindt in ongunstig gelegen of gemarginaliseerde gebieden.

Diversificatie heeft, als bedrijfs-strategie, doorgaans betrekking heeft op activiteiten vanuit het gehele agrarische huishouden, niet alleen om activiteiten van het bedrijfshoofd. Doordat officiële statistieken zich concentreren op de activiteiten van het bedrijfshoofd wordt het verschijnsel diversificatie in de statistiek onderschat.

Diversificatie kent vele vormen. In dit deelthema worden vier hoofdgroepen onderscheiden:

- *semi-agrarische activiteiten*, zoals de verkoop van agrarische produkten aan de 'poort' al dan niet in combinatie met de directe verwerking van agrarische produkten op het landbouwbedrijf. Een bekend voorbeeld is het kaasmaken en aan de poort verkopen, wat in verschillende delen van Europa voorkomt.
- activiteiten t.b.v. *recreatie op het landbouwbedrijf (hoeve-recreatie)*. Bekende voorbeelden zijn vormen van verblijfsrecreatie op de boerderij: kamperen bij de boer, 'bed-and-breakfast' faciliteiten. Momenteel zijn er in de EU meer dan 600 duizend logementen op boerderijen. Dit vindt plaats op 8% van de landbouwbedrijven in Duitsland tot 0,5% in Spanje. Buiten de EU liggen deze percentages in sommige landen veel hoger: 10% in Oostenrijk en 20% in Zwitserland. Andersoortige voorbeelden zijn combinaties van landbouw met café, museum, aanlegplaats voor boten, visplaats, enz.
- betaald *natuur- of landschapsbeheer op of rond het landbouwbedrijf*. In Nederland gebeurt dit voornamelijk in het kader van beheersovereenkomsten in relatielandschapsgebieden of onderhoudsovereenkomsten. Baldock en Beaufoy (1993) hebben onderzocht wat voor soort landbouwbedrijfssystemen samengaan met een hoge natuurwaarde (Farming systems of high nature conservation value: HNV Farming). Zij geven onder andere een overzicht van elf bedrijfssystemen met hoge natuurwaarde gekoppeld aan een globale aanduiding van de plaatsen in Europa waar deze te vinden zijn. Eén van die elf is bijvoorbeeld: 'grazing of coastal marshes', te vinden in 'Parts of Netherlands, UK, France, Spain, Portugal'.
- *economische activiteiten buiten de landbouw*. Het kan gaan om activiteiten in loondienst (bijvoorbeeld 'Mercedes-boeren') of als zelfstandige. Daarnaast zijn er de pure hobby-bedrijven en de bedrijven van degenen die met een sociale uitkering landbouw bedrijven. Deze vorm van diversificatie is het sterkst groeiend, maar heel divers.

Naast deze vier vormen kan ook agrarische diversificatie worden onderscheiden: bosbouw-activiteiten op landbouwbedrijven, overgang naar meer intensieve teelten, e.d. Daarnaast kan agrarische diversificatie betrekking hebben op het ontwikkelen en produceren van streekeigen produkten, of produkten met specifieke kwaliteiten. Specifieke kwaliteiten kunnen onder andere betrekking hebben op de wijze van productie: milieuvriendelijk, biologisch-dynamisch, enzovoort. Deze produkten hebben een hogere opbrengstprijs, wat boeren extra inkomensondersteuning oplevert en marginalisatie voorkomt. Bekende voorbeelden van streekeigen produkten zijn de verschillende Franse kazen, de Parma-ham, enz. De streekeigen produkten komen meestal voort uit bestaande tradities. Het is moeilijk om een nieuw streekeigen produkt op de markt te zetten. In Nederland wordt momenteel geëxperimenteerd met veenweidekaas. Deze soort produkten moeten echter vaak concurreren met quasi-streekprodukten: produkten met een streeknaam die in heel andere gebieden of landen worden geproduceerd. Door wettelijke maatregelen kan aan echte streekeigen produkten bescherming worden geboden.

Diversificatie wordt door verschillende factoren beïnvloed. Aan de aanbodzijde is één van de belangrijkste de inkomenspositie van het agrarische huishouden. In het algemeen gaat men eerder over tot verbreding van de bedrijfsvoering naarmate het inkomen uit de landbouw lager is. Hierboven is al aangegeven dat dit niet altijd opgaat. Diversificatie moet niet alleen worden gezien als strategie om uit pure

noodzaak het hoofd boven water te houden, maar ook kan worden gezien als een positieve keuze om een hoger inkomen te verkrijgen. In de literatuur wordt de eerste groep 'Survivors' en de tweede groep 'Accumulators' genoemd.

Uit het onderzoek van de 'Arkleton Trust' naar het verschijnsel diversificatie blijkt dat het voorkomen van diversificatie niet zonder meer kan worden gekoppeld aan een bepaalde bedrijfssituatie, zoals: oppervlakte, omvang, bedrijfsstijl, inkomen, leeftijd, persoonlijke interesse, streektradities. Deze factoren zijn meestal wel van belang, maar dragen vooral in specifieke combinaties bij aan het ontstaan en ontwikkelen van diversificatie. Factoren die toch wat vaker naar voren komen of die op de achtergrond bij andere factoren meespelen zijn: de hoogte van het inkomen en de mate waarin nevenactiviteiten qua arbeid te combineren zijn met landbouwactiviteiten. Het gaat daarbij om het inkomen en de activiteiten van het gehele agrarische huishouden.

4.3 Selectie van gegevens

Vraagindicatoren

Voor de vraag naar produkten uit *semi-agrarische* activiteiten is de omvang van de markt een belangrijke factor. Deze zal sterk samenhangen met de omvang van de groep potentiële consumenten. Daarnaast kan de koopkracht een rol spelen. De koopkracht is van belang vanuit de veronderstelling dat de produkten die aan de poort worden gekocht weliswaar duurder zijn maar om een specifieke kwaliteit worden gewaardeerd.

Op grond van het bovenstaande zijn de volgende indicatoren voor de vraag naar semi-agrarische diversificatie gekozen:

- * Omvang bevolking gebied, uitgedrukt in aantal inwoners per vierkante kilometer. Deze indicator geeft een indruk van de totale vraag vanuit het gebied.
 - * De koopkracht in een regio, relatief ten opzichte van het EU-gemiddelde.
- Beide indicatoren zijn ontleend aan EUROSTAT-statistieken.

Voor het *hoeve-toerisme* is de aantrekkelijkheid van het gebied voor toeristen van centraal belang. Het gaat daarbij om de landschappelijke aantrekkelijkheid voor recreatievormen die vaak worden gecombineerd met een verblijf op een boerderij: wandelen, natuurbezoek. Daarnaast is voor deze groep toeristen de aantrekkelijkheid van cultuurhistorische aspecten een belangrijke factor.

Hieruit volgen de vraagindicatoren:

- * Landschappelijke aantrekkelijkheid: de aanwezigheid van bos, kust, of bergen als indicator voor de aantrekkelijkheid van gebieden voor alle recreatievormen die veel voorkomen in combinatie met hoeve-toerisme. De score hiervoor is ontleend aan de atlas en is uitgedrukt in een puntenstelsel.
- * Cultuurhistorische aantrekkelijkheid. Deze factor is gebaseerd op de sterrenwaardering in Michelin-gidsen. Zie hoofdstuk 5 (fig. 20) voor nadere toelichting.

Natuur- of landschapsbeheer door agrariërs of op de agrarische bedrijven wordt aangestuurd door de maatschappelijke vraag naar beheer en behoud van natuurvormen die samengaan met landbouw. Het in de vorige paragraaf genoemde overzicht van Baldock en Beaufoy is helaas te globaal om zonder meer over te zetten naar een kaart. Daarom is er van uitgegaan dat de maatschappelijke vraag naar agrarisch landschapsonderhoud vooral in allerlei (semi-)besloten verwevingslandschappen en in berggebieden zal voorkomen.

De gekozen vraagindicator is:

- * De aanwezigheid van (semi)-besloten landschappen met veel houtwallen of heggen of een afwisseling van landbouwgebieden met veel kleine natuurelementen. De in aanmerking komende gebieden zijn ontleend aan Wijermans en Meeus (1991) en Terrasson en Tendron (1975).

De *overige economische activiteiten* van agrarische huishoudens in andere sectoren zullen kansrijk zijn in gebieden met een lage werkloosheid en een hoge economische groei. Voor loondienst buiten het bedrijf is met name het werkloosheidspercentage van belang. Voor werkzaamheden als zelfstandige zullen in het algemeen meer mogelijkheden zijn als de economische groei hoog is.

Als vraagindicator is gekozen:

- * Het huidige werkloosheidspercentage. Voorlopig wordt verondersteld dat een laag werkloosheidscijfer samenvalt met een hoge economische groei.

Aanbodsindicatoren

Vanuit de landbouw gezien is in eerste instantie van belang of het inkomen laag is. Het inkomen is daarbij gerelateerd aan het inkomen in dezelfde regio buiten de landbouw. Als het landbouwincome redelijk hoog is, dan zal de 'push' om iets buiten de landbouw te doen gering zijn.

Daarnaast is van essentieel belang of er voldoende gezinsarbeidstijd beschikbaar is voor niet-landbouwactiviteiten.

Twee indicatoren zijn onderscheiden:

- * Relatief agrarisch inkomen per arbeidskracht. D.w.z. het agrarisch inkomen per arbeidskracht ten opzichte van het inkomen per arbeidskracht buiten de landbouw. Deze indicator is besproken in hoofdstuk 2 (tabel 2).
- * De voor diversificatie beschikbare arbeid, afgeleid uit het verschil tussen de in de landbouw ingezette arbeid (aje-gezin) en het aantal meewerkende gezinsleden. Dit geeft een benadering van de mogelijkheden voor arbeid buiten het bedrijf gegeven de huidige gezinssamenstelling en agrarische bedrijfsopzet.

4.4 Stappen naar een ruimtelijk beeld

In deze paragraaf worden de hiervoor afgeleide indicatoren met elkaar gecombineerd om inzicht te krijgen in de locatie van vraag, aanbod en potenties (zie schema 3).

Basisgegevens	Vraag/aanbod c.q aanbod (fig. 10-14)	Potenties (fig. 15-18)	Combinaties (fig. 19)
Bevolkingsdichtheid	Vraag semi-agrarisch	Potenties semi-agrarisch	Combinaties van potenties
Koopkracht			
Arbeidsov. landbouw	Aanbod landbouw		
Rel. inkomen landb.			
Cultuurhistorie	Vraag hoevetoerisme	Potenties hoeve toerisme	
Landsch. aantr.			
Arbeidsov. landbouw	Aanbod landbouw		
Rel. inkomen landb.			
Kleinsch. landsch.	Vraag landschaps- onderhoud	Potenties agrarisch landschapsonderhoud	
Arbeidsov. landbouw	Aanbod landbouw		
Rel. inkomen landb.			
Werkloosheid	Vraag overige diversificatie	Potenties overige diversificatie	
Arbeidsov. landbouw	Aanbod landbouw		
Rel. inkomen landb.			

Schema 3 Opbouw kaartbeelden diversificatie

De twee indicatoren voor de vraag naar semi-agrarische diversificatie zijn met elkaar gecombineerd en in vier klassen weergegeven in figuur 10. Uit deze kaart komt naar voren dat de vraag zich vooral manifesteert rond de grote stedelijke centra.

Voor de vraag naar hoevetoerisme zijn de indicatoren voor landschappelijke en cultuurhistorische betekenis opgeteld. De uitkomst hiervan is omgezet naar vier klassen en weergegeven in figuur 11. De vraag naar hoeve-toerisme blijkt zich te richten op delen van Groot-Britannië, Zuid-Duitsland, Zuid-Frankrijk en Noord- en Midden-Italië. In Spanje is weinig vraag geconstateerd.

De indicator voor de vraag naar natuur- en landschapsbeheer door agrariers is weergegeven in figuur 12. De nutsgebieden die op deze kaart staan aangegeven bestaan geheel of gedeeltelijk uit kleinschalige of berglandschappen.

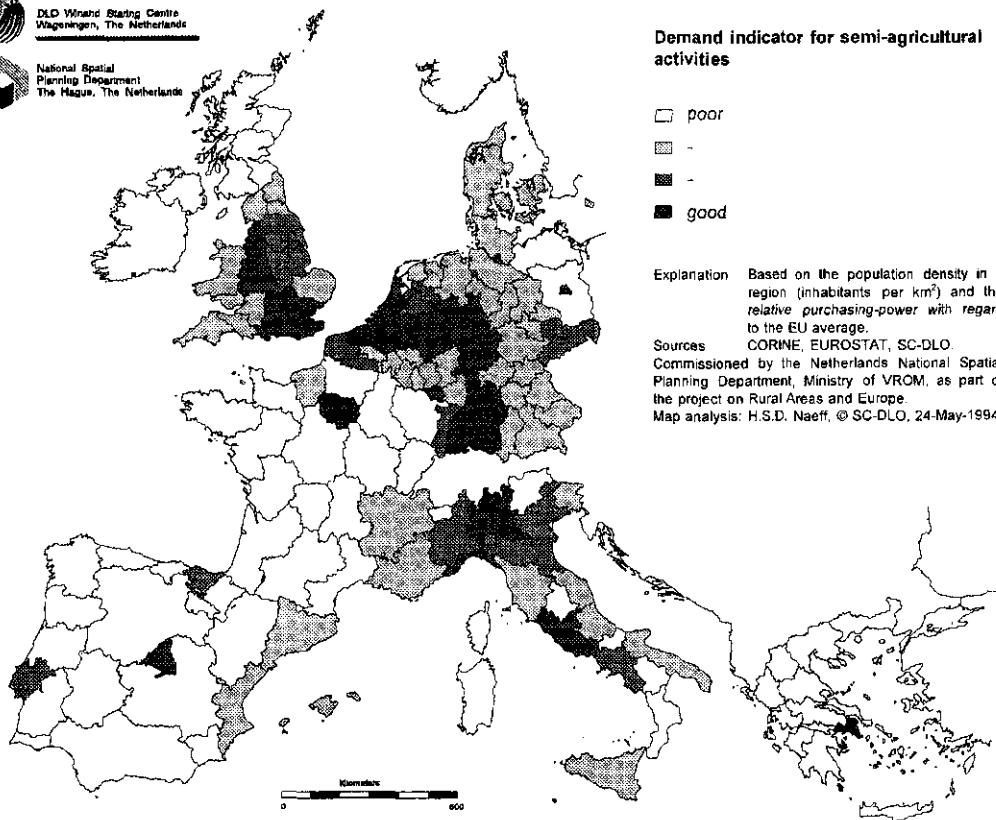

Fig. 10 Demand indicator for semi-agricultural activities

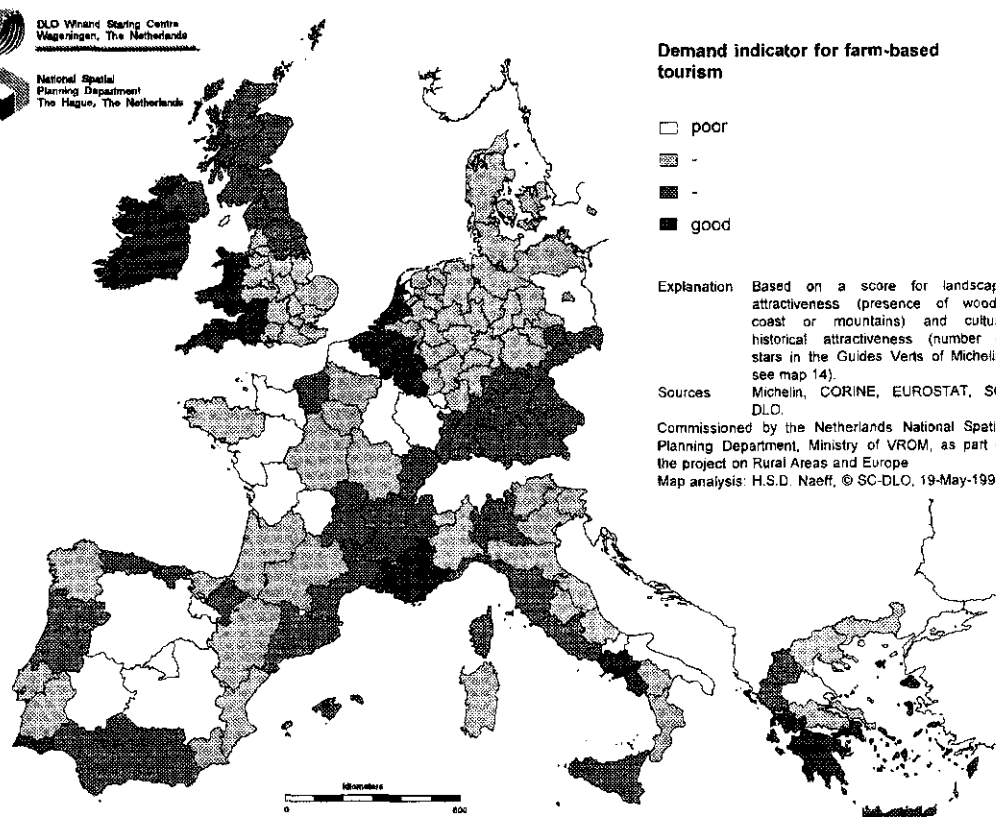

Fig. 11 Demand indicator for farm-based tourism

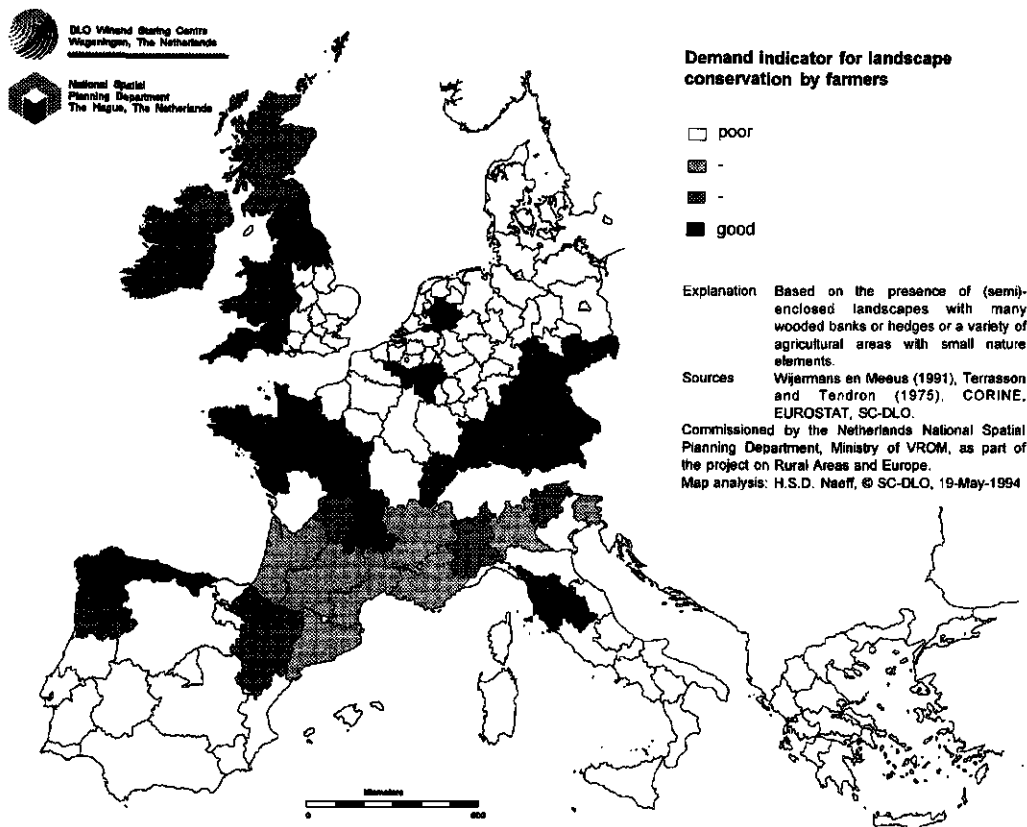

Fig. 12 Demand indicator for landscape conservation by farmers

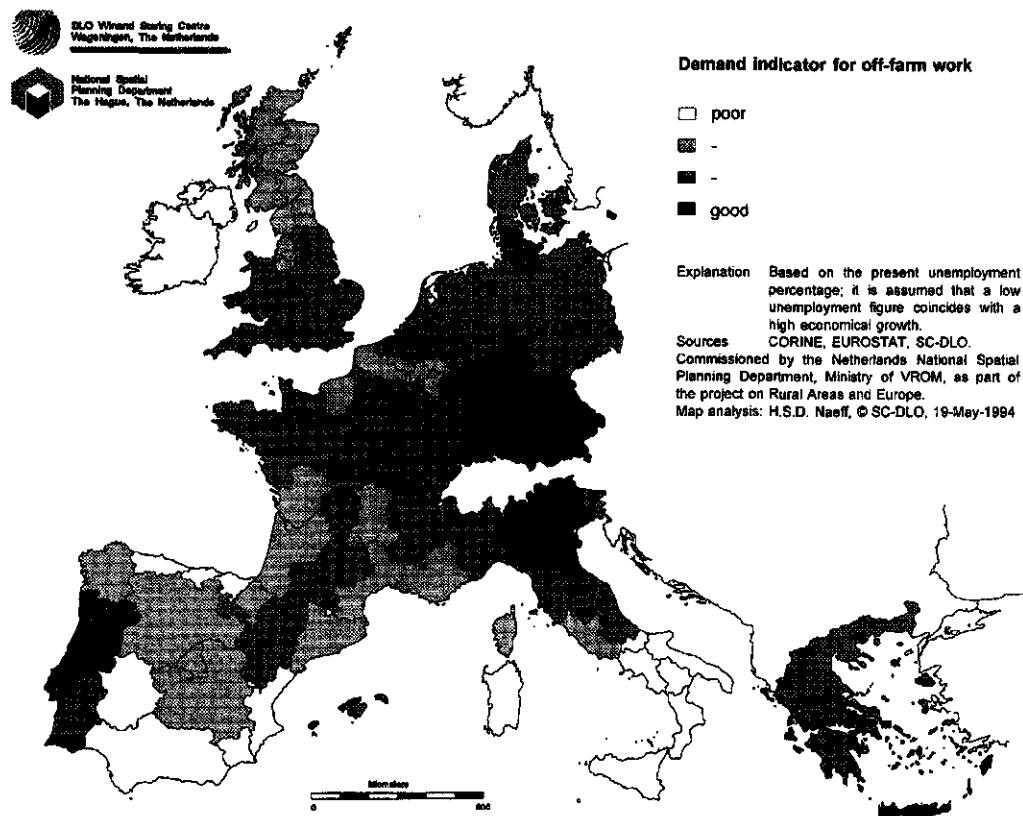

Fig. 13 Demand indicator for off-farm work

De vraag vanuit niet-landbouwsectoren naar arbeid van landbouwhuishoudens, die is gebaseerd op de indicator werkloosheid is aangegeven op figuur 13. Er zijn vier klassen onderscheiden: van lage werkloosheid (dus grote vraag naar overige diversificatie) tot hoge werkloosheid (dus kleine vraag naar overige diversificatie). De hoge vraag wordt aangetroffen in Zuid-Duitsland, Noord-Italië en Noord-Portugal. In Spanje, Frankrijk, Zuid-Italië, Groot-Britannië en Ierland, moet weinig vraag worden verwacht.

Lokalisering aanbod

De twee indicatoren voor de mate waarin er vanuit de landbouw een 'push' zal bestaan voor pluri-activiteiten zijn tot één variabele samengevoegd door deze uit te zetten op een schaal tussen nul en één en daarna op te tellen. Het resultaat is weergegeven in vier klassen (fig. 14). Vooral in Portugal, delen van Spanje en delen van Italië liggen gebieden met een hoog aanbod van arbeid uit de landbouw. Van de noordelijke EU-landen komt met name Duitsland naar voren als een land met een relatief hoog aanbod. De aanbodsindicatoren zijn laag in delen van Noord- en Midden-Frankrijk en in Ierland.

Confrontatie van vraag en aanbod

Per diversificatievorm zijn vraag en aanbod gecombineerd (fig. 15 t/m 18). Dit levert vier soorten gebieden op, met afnemende potenties voor diversificatie:

- klasse 3: hoge vraag en een hoog aanbod;
- klasse 2: met hoge vraag en beperkt aanbod;
- klasse 1: met lage vraag en hoog aanbod;
- klasse 0: met lage vraag en laag aanbod.

Een hoge vraag is daarbij gedefinieerd als de twee hoogste klassen van de figuren 10 t/m 13 gekozen. Als hoog aanbod is gekozen voor de twee hoogste klassen van figuur 14.

Voor semi-agrarische diversificatie blijken vraag en aanbod vooral in Italië en Duitsland te 'matchen' (fig. 15). Daarnast komen enkele meer stedelijke gebieden in Spanje en Frankrijk naar voren als gebieden met zowel een hoge vraag als een hoog aanbod. Voor hoeve-toerisme zijn vraag en aanbod hoog in delen van Spanje, en Portugal. Ook in Zuid-Duitsland en aan de oostkust van Italië blijken potenties voor hoeve-toerisme aanwezig te zijn (fig. 16).

Natuur- en landschapsonderhoud door agrariërs heeft de hoogste potenties in Zuid-Duitsland, Midden-Frankrijk Noord-Portugal, delen van Noord-Spanje en een aantal gebieden in noordelijk Italië (fig. 17). Ten slotte de overige diversificatievormen. Hiervoor liggen de hoogste potenties in Duitsland, Noord-Italië en delen van Portugal, Spanje en Frankrijk (fig. 18).

Vier vormen van diversificatie gecombineerd

In hoeverre vallen de potenties voor de vier diversificatievormen regionaal samen? In tabel 5 wordt een overzicht gegeven van het aantal gebieden met combinatie van diversificatievormen. Hierbij is uitgegaan van de gebieden waar zowel de vraag- als de aanbodsindicatoren hoog scoren (klasse 4 van figuur 15, 16, 17 en 18).

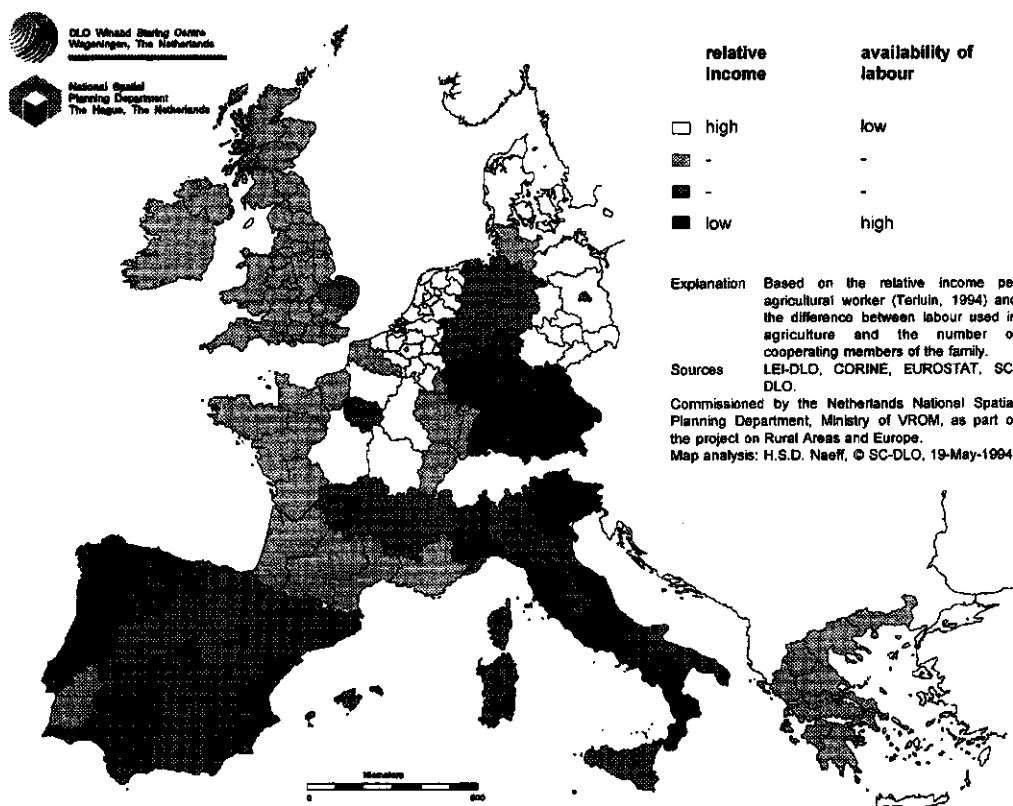

Fig. 14 Relative income and availability of labour in agriculture

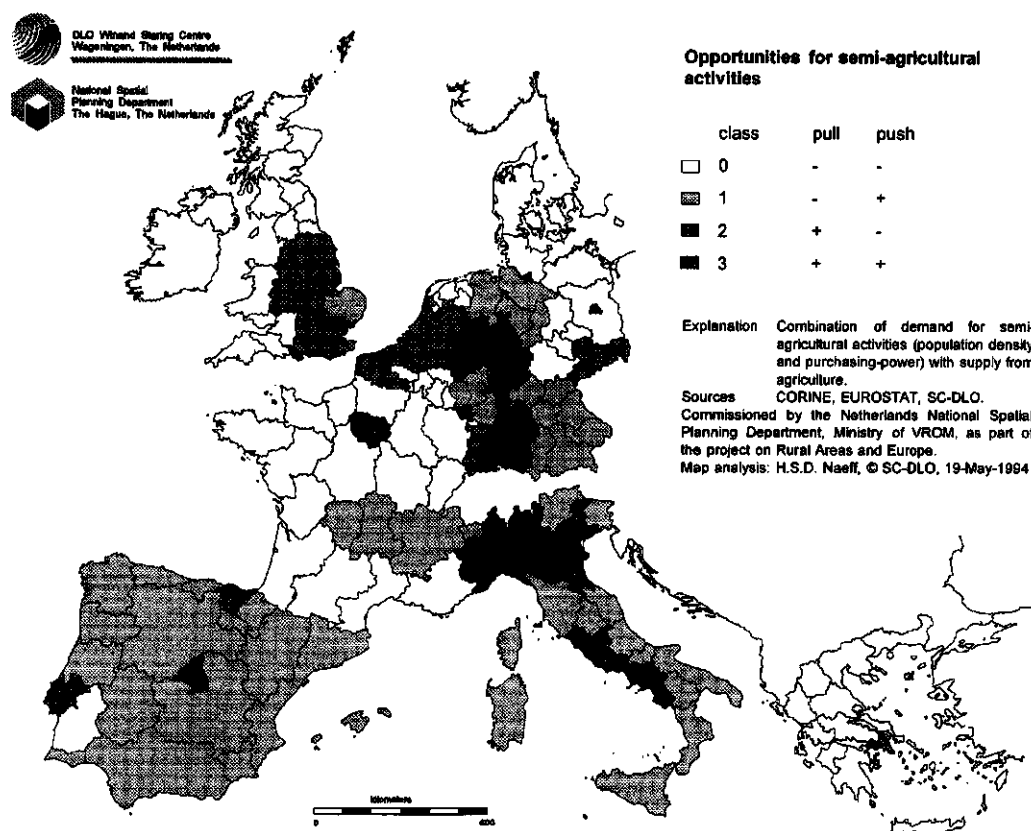

Fig. 15 Opportunities for semi-agricultural activities

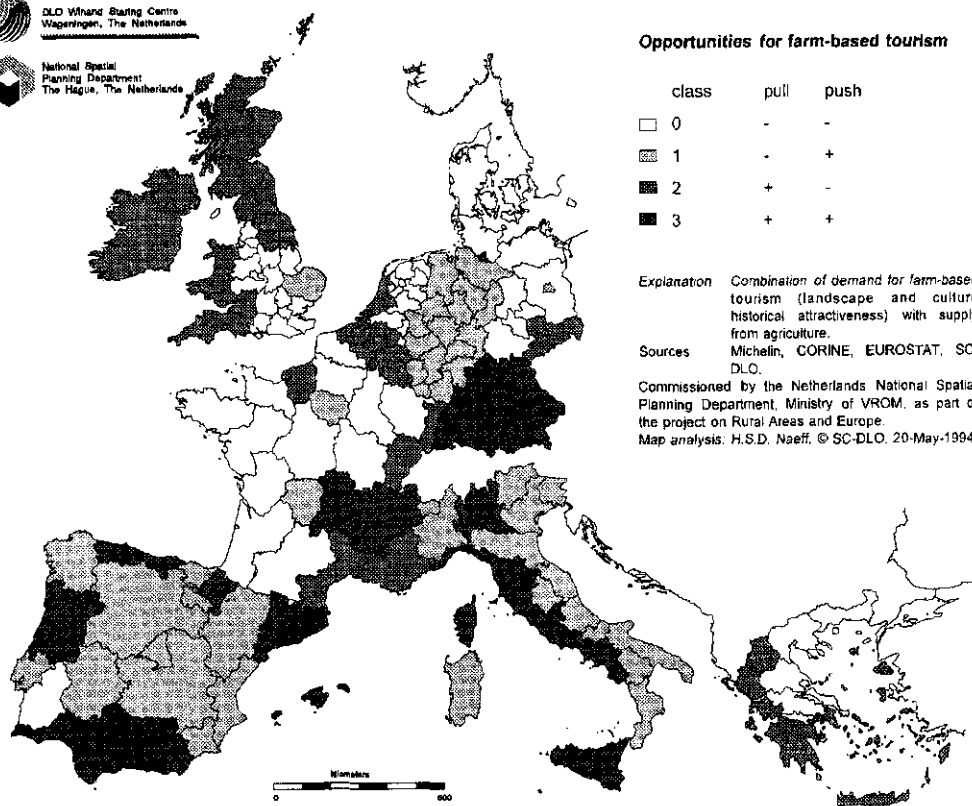

Fig. 16 Opportunities for farm-based tourism

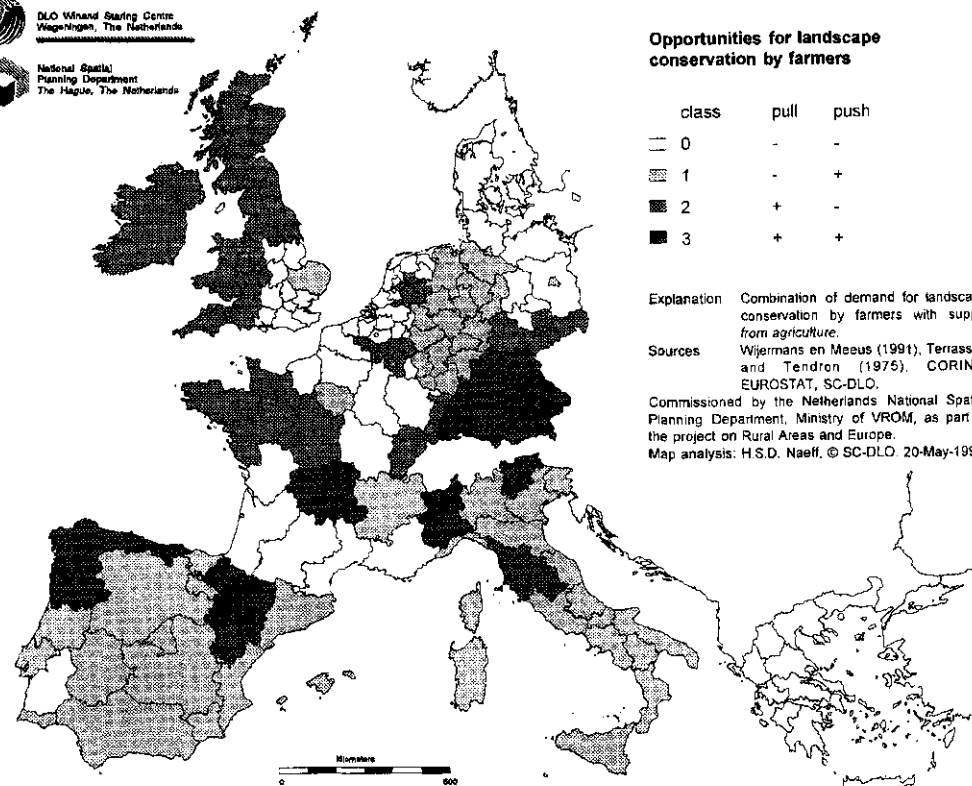

Fig. 17 Opportunities for landscape conservation by farmers

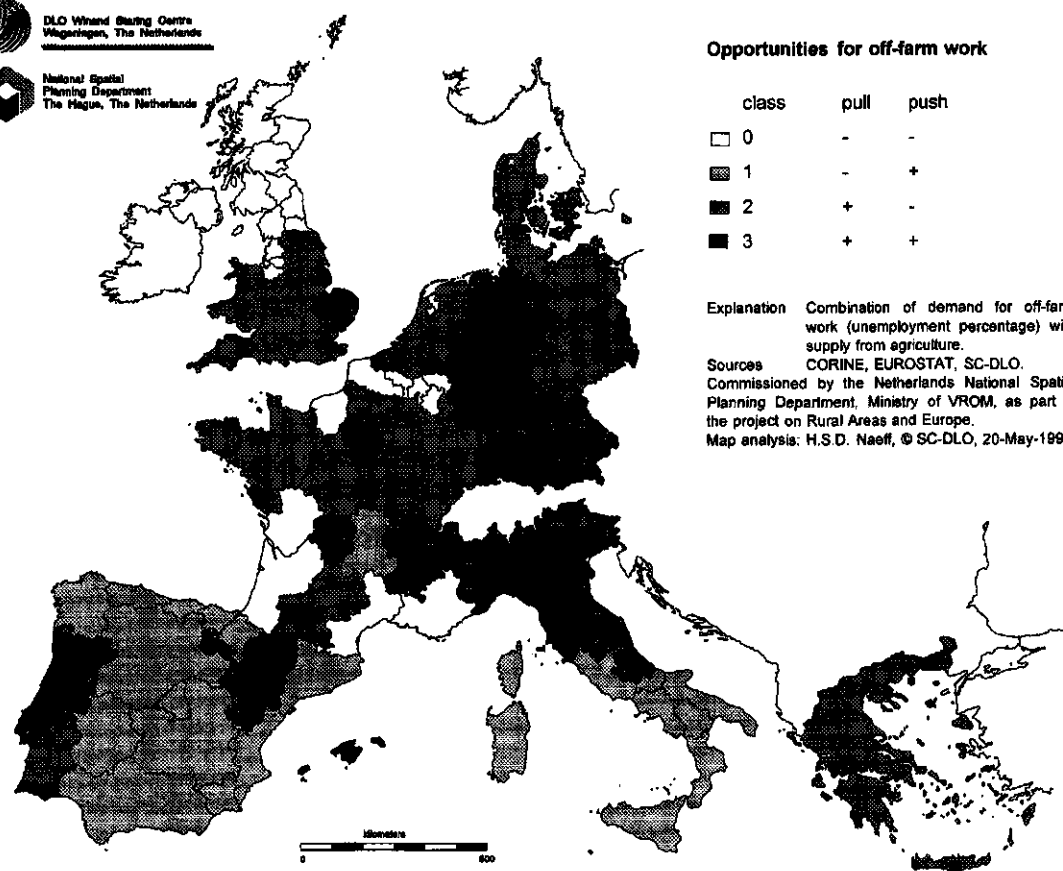

Fig. 18 Opportunities for off-farm work

Tabel 5 NUTS-gebieden met potenties voor combinaties van diversificatievormen

Diversificatie-combinatie	NUTS-gebieden (aantal)
Semi-agr./Overige	8
Semi-agr./Hoevetoerisme	5
Semi-agr./Nat.-Lands.onderhoud	4
Hoevetoer./Nat.-Landsch.ond.	4
Semi-agr./Nat.-Landsch.ond./Overig	3
Semi-agr./Hoevetoerisme/Nat.Landsch.ond.	3
Nat.Landsch.ond./Overig	2
Semi-agr./Hoevetoer./Overig	1
Semi-agr./Hoevetoer./Nat.Lands.ond./Overig	1

Uit deze tabel blijkt dat vooral de combinatie van semi-agrarische diversificatie met overige diversificatie in veel gebieden potenties heeft. Beide worden veel in meer verstedelijkte gebieden aangetroffen. Een combinatie van diversificatievormen, die elkaar zullen ondersteunen is de combinatie semi-agrarische met hoevetoerisme, die in vijf gebieden voorkomt, de combinatie hoevetoerisme met agrarisch natuur/landschapsonderhoud, die in vier gebieden voorkomt en tenslotte semi-agrarische diversificatie gecombineerd met zowel hoevetoerisme als agrarisch natuur/landschapsonderhoud, die in drie gebieden voorkomt. Onderlinge ondersteuning

kan ook worden verwacht in het ene gebied (Baden-Württemberg) waar potenties liggen voor vier diversificatievormen.

In figuur 19 zijn de voorgaande kaarten gecombineerd. Ten eerste is op basis van figuur 10 t/m 13 aangegeven voor hoeveel diversificatie-vormen vraag aanwezig is. Ten tweede is op grond van figuur 14 aangegeven of er vanuit de huidige landbouwkundige situatie meer of minder kansen voor diversificatie aanwezig zijn. Veel vraag is aanwezig in het noorden van Portugal, verschillende delen van Groot-Britannië, delen van Noord-Italië en het Zuiden van Duitsland, Midden-Nederland en Vlaanderen. In Zuid-Duitsland en Noord-Portugal wordt een hoge vraag bovendien gecombineerd met een hoog aanbod. In verschillende delen van Frankrijk (Auvergne, Limousin), midden Portugal, Noord-oost Italië en Midden Duitsland is er voor wat minder vormen van diversificatie vraag aanwezig, maar gaat dit wel gepaard met mogelijkheden voor diversificatie vanuit de landbouwkundige situatie. Zuid-Italië, grote delen van Spanje en Zuid-west Frankrijk hebben een lage potentie voor diversificatie.

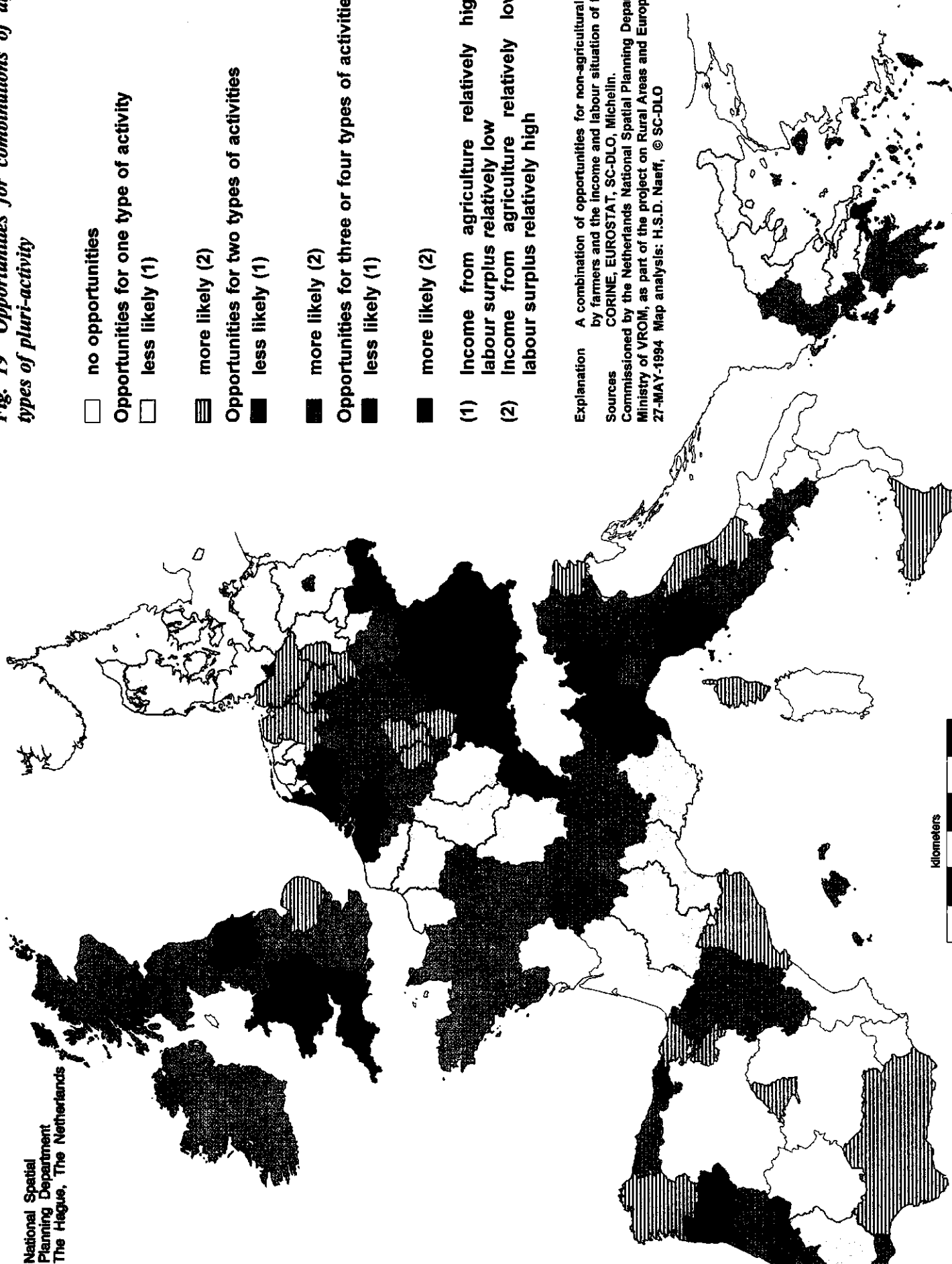
Groeipotenties

De combinatie van vraag en aanbod geeft niet aan of de afgeleide potenties al zijn gerealiseerd. Daarvoor zou eigenlijk ook moeten worden gekeken naar de mate waarin verbrede bedrijfsontwikkeling momenteel voorkomt. Als de potenties al voor een groot deel worden benut, blijven er immers weinig groeipotenties over. Van de groeipotenties kan geen Europa dekkend beeld worden gegeven. Wel is bekend hoeveel landbouwbedrijven als nevenberoepsbedrijf worden uitgeoefend. Het verschijnsel nevenberoepsbedrijven kan echter niet zonder meer worden gelijkgesteld met diversificatie, onder andere omdat de nevenberoepsstatistiek allen betrekking heeft op het bedrijfshoofd. In hoofdstuk 9 waarin een aantal gebieden wordt uitgewerkt wordt wel ingegaan op de mate waarin er in deze gebieden groeipotenties aanwezig zijn.

Fig. 19 Opportunities for combinations of different types of pluri-activity

- no opportunities
- Opportunities for one type of activity
 - less likely (1)
 - more likely (2)
- Opportunities for two types of activities
 - less likely (1)
 - more likely (2)
- Opportunities for three or four types of activities
 - less likely (1)
 - more likely (2)
- (1) Income from agriculture relatively high and labour surplus relatively low
- (2) Income from agriculture relatively low and labour surplus relatively high

Explanation A combination of opportunities for non-agricultural activities by farmers and the income and labour situation of farms.
Sources CORINE, EUROSTAT, SC-DLO, Michelin.
Commissioned by the Netherlands National Spatial Planning Department, Ministry of VROM, as part of the project on Rural Areas and Europe.
27-MAY-1994 Map analysis: H.S.D. Naeff, © SC-DLO

4.5 Perspectievenschets

Uit het geheel van kaarten dat hierboven is besproken kan niet zonder meer worden afgeleid of in de gebieden met hoge potenties stimulering van diversificatie de meest aangewezen ruimtelijke strategie is. De kaarten zijn geven namelijk alleen potenties; onduidelijk is in welke gebieden de hoge potenties al uitontwikkeld zijn. Bovendien geven de kaarten maar ten dele zicht op het proces van diversificatie. In een aantal gebieden moet diversificatie als een overgangsverschijnsel worden beschouwd. De bovenstaande analyse is te globaal om deze gebieden te identificeren.

Verder moet worden opgemerkt dat de groei in het verschijnsel diversificatie voor een belangrijk deel te danken is aan de overige diversificatievormen. Het is de vraag of hieraan een ruimtelijke strategie is te koppelen. De bijdrage van semi-agrarische activiteiten, hoeve-toerisme en natuur- en landschapsonderhoud door agrariërs is beperkt. Deze vormen van diversificatie zullen daarom vooral in combinatie moeten worden gestimuleerd willen ze bijdragen aan de regionale ontwikkeling.

Ten slotte moet worden opgemerkt dat diversificatie een moeilijk door de overheid aan te sturen proces is (behalve in het geval van natuur- en landschapsonderhoud door agrariërs). De motor voor ontwikkelingen moet dan ook meer bij het particulier initiatief worden gevonden. Wel kan de overheid op verschillende manieren daarop inspelen. Daarbij liggen er vooral perspectieven in de koppeling van verbrede bedrijfsontwikkeling aan bijvoorbeeld het toerisme of de ontwikkeling van nieuwe woonvormen. Juist die koppelingen kunnen moeilijk vanuit sectoren zelf tot ontwikkeling komen.

4.6 Voorbeelden

Lewis en Harris

Op deze twee Schotse eilanden is al jaren sprake van ontvolking, vergrijzing, geringe industriële ontwikkeling, zeer kleinschalige landbouw, hoge werkloosheid, veel tijdelijk werk vooral in toerisme en overheidsprojecten. Allerlei ontwikkelingspogingen door middel van industrialisatie zijn mislukt. Sinds de jaren zeventig is er een eigen bestuur en ontwikkelingsmaatschappij. Deze boden in eerste instantie zelf werkgelegenheid. Hun taak bestond echter vooral uit het ondersteunen van projecten op het gebied van vooral landbouw, weven (Harris-tweed) en visserij. De bevolking haalt het inkomen vooral uit toerisme, weven en visserij, wat goed gecombineerd kan worden met werken op een kleinschalig landbouwbedrijf. Voor de landbouw is de collectieve aanschaf van produktiemiddelen gestimuleerd en worden coöperaties bevorderd. Voor de visserij zijn viskwekerijen opgestart. Het weven gebeurde voornamelijk ambachtelijk, verspreid over een groot aantal kleine schuurtjes. Deze vorm van bedrijvigheid is ondersteund door de afwerking en verkoop voor grotere textielbedrijven op het vaste land in te schakelen. Het toerisme (bed

and breakfast, horeca, hotels) is gestimuleerd door onder andere cursussen, promotie, accommodatiesubsidies.

Noord-Portugal

In het noorden van Portugal komt van oudsher veel textielindustrie voor. Er bevinden zich veel kleine landbouwbedrijfjes die als onderaannemer voor de textielindustrie werken; vooral in de vorm van thuiswerk. Veel van deze arbeid wordt door vrouwen verricht. Het inkomen uit de landbouw is doorgaans minder dan de helft van het gezinsinkomen. Het inkomen uit de textiel levert dus een belangrijke bijdrage. Aan de andere kant vormt het inkomen uit de landbouw een conditie voor lage lonen in de textielindustrie. Deze sterke verweving geeft men aan met de term: *fabrica-casa-campo*. De toekomst van het gebied hangt af van de ontwikkelingen in de textielindustrie, die momenteel met grote moeilijkheden te kampen heeft.

Andalusia

In Spanje wordt in Las Alpujarras (Andalusia) een campagne voor het verbeteren van presentatie, verpakking en etiketering van de streekprodukten (wijn, kaas, honing en gebak) opgezet.

Normandië

Normandië (vooral het zuiden) heeft het grootste aanbod van logeermogelijkheden op landbouwbedrijven van Frankrijk. De kwaliteit is goed. De vraag in dit gebied naar deze vorm van accommodatie is echter nog niet verzadigd. Er is een nog steeds groeiende vraag vanuit met name Groot-Brittannië. Ook in de landbouw heeft men behoefte aan verdere uitbouw van dit verschijnsel.

Alsace

Het oostelijk deel van de Vogezen (Alsace) vormt een voorbeeld van een gebied waar de combinatie landbouwbedrijf-restaurant relatief veel voorkomt (*fermes auberge*). Deze combinatie treft men ook in de rest van Frankrijk wel aan: naar schatting zijn er 16600 (2%) van dit soort bedrijven. Ze komen veel voor in Rhone-Alpes, Aquitaine, Midi-Pyreneë en Auvergne. In de Alsace echter heeft deze ontwikkeling zich verder doorgezet.

Auvergne

In de Haut-Allier (Auvergne) hebben landbouwers een belangengroepering gevormd, om de bewoners van tweede woningen bewaking, onderhoud en het verblijfsklaar maken van hun woning aan te bieden.

Alentejo

In Vale do Sor (Alentejo) is een reservaat voor grof wild. Men kan er wild fotograferen of bejagen. Voor logies kan men terecht in typische bergboerderijen.

Norte (Portugal)

In Vale do Lima (Norte) is een netwerk voor het verhuren van toeristische kwaliteitsbedrijven opgezet, waaronder boerderijen. Dit is gekoppeld aan afspraken over de kwaliteit.

Oostenrijk/Zitserland

Van oudsher zeer sterke verweving van landbouw met verhuur van accommodatie. Zeer belangrijk is hier dat hoeve-accommodatie zowel zomers als 's winters kan worden verhuurd.

Savoie

Kan worden gekarakteriseerd als een gebied met een slechte landbouwstructuur en een goede arbeidsmarkt. De Savoie is een representatief voorbeeld van een gebied waar veel diversificatie voorkomt in een vorm waarbij de landbouwkundige ontwikkeling en de niet-landbouwkundige ontwikkeling sterk zijn gecombineerd: er komen veel kleine bedrijfjes voor die een nauwe relatie met de landbouw hebben.

Picardië

Algemeen gekarakteriseerd is Picardië een gebied waar de landbouwbedrijven in staat zijn om mee te gaan in het moderniseringsproces en kunnen inspelen op nieuwe ontwikkelingen in de landbouwpolitiek. Toch ontwikkelt zich hier een specifieke vorm van pluri-activiteit, waarbij de landbouwkundige kwaliteiten in het gebied worden gebruikt voor het ontplooien van niet-landbouwkundige activiteiten.

Thessalië

Gebied met voor Griekenland vrij grote landbouwbedrijven. Hoofdgewas is katoen. Voor een belangrijk deel gaat het om nevenberoepsbedrijven (ruim 50%). Een groot aantal van de nevenberoepers is werkzaam bij de overheid (bijv. gemeentehuizen, spoorwegen). In dit gebied wordt lichte industrie, bosbouw, agro-industrie door de overheid gestimuleerd, om op de landbouw aanvullende werkgelegenheid te scheppen en vormen van pluri-activiteit te bevorderen.

5 Recreatie en toerisme

5.1 Inleiding

Voor dit hoofdstuk luidt de vraagstelling: hoe kan vanuit de sector recreatie en toerisme voor gebieden waar marginalisering van de landbouw zich voordoet, een bijdrage worden geleverd aan de oplossing van de gebiedsproblematiek middels ruimtelijke planvorming. De vraag is vooral in welke mate en op welke wijze recreatie en toerisme extra inkomen en werkgelegenheid voor zo'n gebied kunnen genereren.

Het gaat om regionale bedrijvigheid in algemene zin; extra inkomen voor (marginaliserende) landbouwbedrijven is in het voorgaande hoofdstuk aan de orde gesteld. De nadruk op economische effecten betekent extra accentuering van vakanties ten opzichte van dagrecreatie. Hoewel dagtochtjes doorgaans op jaarbasis meer recreatiedagen omvatten, zijn de financiële bestedingen per dag hier aanzienlijk lager; en daarmee per saldo ook de te verwachten effecten op regionale bedrijvigheid.

De redenering wordt begonnen door na te gaan wie vraagt naar toeristisch-recreatieve diensten en onder welke condities de vraag gerealiseerd kan worden. Vervolgens wordt het aanbod gedefinieerd. Het gaat er daarbij in het bijzonder om welk type gebieden fungeert als aanbod voor de eerder omschreven vraag. Voorts wordt nagegaan waar vraag en aanbod gelokaliseerd is. Het ruimtelijk beeld van potenties wordt opgebouwd door de matching van vraag en aanbod. Los van de analyse van vraag en aanbod worden voorbeelden gepresenteerd.

5.2 Processen en factoren

5.2.1 Vraagfactoren

Demografische ontwikkelingen (zoals vergrijzing, ontgroening, gezinsverdunding), alsook inkomensverhoging, groeiende mobiliteit, toenemende acceptatie van vakantiepatroon, afnemende barrièrewerking van grenzen beïnvloeden de vraag naar aantrekkelijke bestemmingsgebieden. Hoe hoger die vraag, hoe groter het effect van aanbodverbeteringen op het gebruik. Daarom is een reconstructie gewenst van herkomst-bestemmings matrix van vakanties in de EU-landen. Een globale verklaring van vakantiestromen moet worden gezocht naar bevolkingsdichtheid, inkomen, 'acceptatieproces' in herkomstlanden; naar barrièrewerking van grenzen en naar bereikbaarheid en image van bestemmingslanden.

Enkele recente ontwikkelingen die de vraag naar vakanties en dagtochten beïnvloeden zijn:

- * Senioren-migratie (mede in relatie tot nieuwe woonvormen).
- * Groei in bezit en gebruik van tweede woningen, incl. (semi)permanente bewoning

van vakantiecomplexen, mede in relatie tot nieuwe woonvormen.

- * Internationalisering van vakantiemobiliteit.
- * Stabilisering (langere) eerste vakanties.
- * Groei (kortere) tweede vakanties.
- * Groeiende behoefte aan afwisseling en dus aan multifunctionele mogelijkheden in bestemmingsgebieden.
- * Groeiende behoefte aan maatwerk dat aansluit bij de eigen identiteit; met een verschuiving van gestandaardiseerde concentraties naar nog niet ontdekte oorden of exclusieve plaatsen.

In een lopend onderzoek bij SC-DLO is een analyse uitgevoerd van de ontwikkeling van de vakantieparticipatie door Nederlanders. Uit deze analyse is bekend dat de spreiding over de bevolking en de ontwikkeling in de tijd deels is beïnvloed door het inkomen. Naast de inkomensgroei moet er echter ook sprake zijn geweest van autonome ontwikkelingen in de zin van een toenemende acceptatie van het participeren aan vakanties, het tweemaal of vaker per jaar op vakantie gaan en het aandeel buitenlandse vakanties. Dit vooral als cultureel te interpreteren acceptatieproces zal zorgen voor een verdere toename in deze indicatoren, zelfs als een verdere inkomensgroei achterwege blijft.

Aangenomen mag worden, dat Groot-Britannië, Denemarken, Benelux, West-Duitsland en Frankrijk niet alleen door hoge inkomens, maar ook door een vroeg ingezet acceptatieproces relatief hoge participatiecijfers kennen. Deze landen worden thans gevolgd door Ierland en Italië en zullen op termijn worden gevolgd door landen als Portugal, Spanje en Griekenland. Dit proces zal worden versterkt naarmate de economische groei binnen de EU zich zal concentreren in de nu nog perifere landen.

De kennis over de ontwikkeling van dagtochtjes is onvollediger dan die over vakanties. Uit wat er bekend is, mag worden afgeleid dat de relatie met de ontwikkeling van het autobezit nog sterker is dan bij vakanties en dat ook anderszins het inkomenseffect sterk lijkt te zijn geweest. Daar staat tegenover dat actuele inkomensverschillen tussen bevolkingscategorieën bij dagrecreatie juist tamelijk beperkt zijn. Ook hier moet sprake zijn van een cultureel te interpreteren acceptatieproces, mogelijk aangejaagd door de snelle verspreiding van het autobezit door technologische ontwikkeling en inkomensgroei.

5.2.2 Aanbodfactoren

Maximale potenties lijken vooral afhankelijk van het **produktiemilieu**: landschap (kust, reliëf, bosrijkdom, waterrijkdom), cultuurhistorische plaatsen, hoofdontsluiting, klimaat. Het gebruik van potenties vanuit zulke 'natuurlijke' factoren lijkt vooral een zaak van een **produktiestructuur** die detailontsluiting, attracties, accommodaties, aanvullende faciliteiten realiseert. In de voor de studie te kiezen voorbeeldgebieden kan worden nagegaan waarom er nog onbenutte potenties zijn. Aangegeven moet worden wat er heeft gehaperd in de produktiestructuur dat door een planmatige verbreding van plattelandsontwikkeling kan worden gecorrigeerd. Gebieden met een

vergelijkbaar produktiemilieu die ongelijk zijn ontwikkeld, lijken potentieel interessante gebieden voor co-regionale planning.

De genoemde aantrekkelijkheid van bepaalde gebieden is ten dele gebaseerd op de kenmerken van het aanwezige produktiemilieu. Inmiddels is een vakantiepatroon ontwikkeld dat de life-cycle van de meest aantrekkelijke regio's in rijpere fasen heeft gebracht. Gebieden met een gunstig produktiemilieu zullen reeds in vrij hoge mate hun maximale potenties hebben gerealiseerd. Daaraan heeft ook een gunstige produktiestructuur bijgedragen. De uitzonderingen op deze regel en de regio's met een minder gunstig produktiemilieu verdienen de aandacht. Er moet worden gezocht naar de verklaring van regionale concentraties naar reliëfklassen, kustlengte, aandeel bos, aandeel open water, lengte waterwegen, cultuurhistorische plaatsen, hoofdontsluiting. Onverklaarde verschillen aan manco's in de produktiestructuur wijzen op belangrijke groeipotenties.

Veranderingen in het produktiemilieu worden teweeggebracht door veranderingen in niet-recreatief grondgebruik, waaronder landbouw (inkrimping met alternatief gebruik of met braaklegging, extensivering agrarisch gebruik).

Veranderingen in de produktiestructuur worden teweeggebracht door:

- * Prijsniveau, variatie en kwaliteitsniveau van aanbod.
- * Veroudering/ vernieuwing/ uitbreiding van voorzieningenniveau, complexvorming, rust/drukke.
- * Veranderende houding van ondernemers, overheden en inwoners in bestemmingsgebieden. Voorzover het gaat om boeren die recreatieve nevenactiviteiten moeten en willen overwegen, ligt er een relatie met de betreffende deelstudie.

Nadere analyse van aantrekkelijkheid van landschappen is nodig om nader te differentiëren tussen en binnen de regio's. Het gaat daarbij vooral om het produktiemilieu: landschap (kust, reliëf, bosrijkdom, waterrijkdom), cultuurhistorische plaatsen, hoofdontsluiting, klimaat. Vanwege de verwachte relatieve concentratie van de groei in vakanties op cultuur en natuur, verdienen de hiervoor relevante aspecten bijzondere aandacht.

5.3 Selectie van gegevens

Dagrecreatie

Voor Nederland zijn enkele hoofdlijnen bekend voor dagrecreatie vanuit de woonplaats, althans voor dagtochtjes van twee uur en langer. Incidenteel zijn er ook in andere landen onderzoeken, maar de internationale vergelijkbaarheid is uiterst gering. Eurostat geeft dan ook geen statistieken over dagtochten. De analyse gaat ervan uit dat Nederlandse vraagverhoudingen in hoofdlijnen ook voor andere landen gelden, en dat verschillen vooral zijn toe te schrijven aan het aanbod. Vooral het algemene, in sommige landen nog groeiend autobezit heeft geleid tot een hoge deelname aan dagtochtjes. Recreanten mijden onnodig lange afstanden maar gaan desnoods tamelijk ver voor zeer aantrekkelijke of als 'uniek' ervaren bestemmingen.

Slechts een deel van de recreatiestroom wordt opgevangen door recreatiegebieden dicht bij de grote steden. In regio's met een tamelijk gunstig aanbod vinden de meeste dagtochtjes plaats binnen 25 tot 30 km van de woonplaats. Waar voor belangrijke recreatievormen binnen die straal weinig aantrekkelijke mogelijkheden zijn, gaat men echter tot 50 of 60 km van huis.

Vakantierecreatie

In de zijlijn van deze studie is een analyse uitgevoerd van vakantiestromen tussen regio's op basis van gegevens uit Jansen-Verbeke en Spee 1993. Deze analyse toonde aan dat Franse regio's een algemeen hogere aantrekkelijkheid hebben dan Britse regio's en die weer hoger dan West-Duitse regio's. In vergelijking met de meeste West-Duitse regio's scoort Denemarken vrij hoog, België/ Luxemburg matig en Nederland vrij laag. Over (Noord)Ierland, Portugal, Spanje, Italië en Griekenland kunnen in dit opzicht geen specifieke uitspraken worden gedaan. In het algemeen kan worden gesteld dat landstreken met een Mediterraan klimaat een forse voorsprong hebben, en dat geldt voor veel regio's in Zuid-Frankrijk, Spanje, Italië en Griekenland. Dit effect zal vooral sterk zijn bij kustvakanties, maar zal ook een rol spelen bij cultuur- en natuurgericht toerisme.

Cultuurtoerisme

Traditionele reisgidsen besteden vooral aandacht aan historische bezienswaardigheden. Deels gaat het daarbij om bijzondere landschaps- en kustvormen, waarbij vegetaties en fauna goeddeels worden verwaarloosd. Het hoofddaccent ligt echter op cultuur-historische bijzonderheden, waarbij opgraving van prehistorische en antieke vindplaatsen alsook militaire en kerkelijke architectuur een belangrijke plaats innemen, soms ook industriële elementen. Zulke reisgidsen onderkennen niet zozeer afzonderlijke elementen als wel vooral lokale (en soms regionale) clusters van bijeengelegene elementen. Een aanzienlijk deel daarvan heeft betrekking op historische binnensteden van plaatsen die soms door moderne ontwikkeling van handel, industrie en dienstverlening tot forse steden zijn uitgegroeid, maar ook van plaatsen die door economische en demografische stagnatie hun karakter juist vrij ongeschonden konden bewaren. Bij stedelijke clusters worden bovendien veel bezienswaardigheden in de omgeving van zo'n stad vermeld, terwijl ook aan meer geïsoleerde elementen in het buitengebied de nodige aandacht wordt geschonken.

Op basis van de Guides Vert van Michelin is een ruimtelijke analyse gemaakt van zulke historische elementen voor cultuurtoerisme. Clusters met drie sterren kregen een score van vier punten, die met twee sterren drie punten en die met een enkele ster twee punten. Vermeldingen zonder ster kregen een score van één punt. De scores werden gesommeerd per regio; voor Frankrijk, Italië, Spanje Portugal en Griekenland waren dat de NUTS-2 gebieden, voor het Verenigd Koninkrijk, Nederland en Duitsland de NUTS-1 gebieden. Voor de Ierse Republiek en België/ Luxemburg werd volstaan met het totaal, terwijl voor Denemarken een globale inschatting moest worden gemaakt omdat voor dit land geen Michelin-gids voorhanden is. Omdat het regionaal produkt gezien wordt als een ruimtelijk-functioneel netwerk van clusters en geïsoleerde elementen, is niet zozeer de aanwezigheid hoog-scorende clusters als wel de ruimtelijke nabijheid van belang. Daarom is op de kaart *Appreciation for cultural tourism* (fig. 20) de dichtheid van clusters uitgedrukt in de score per km².

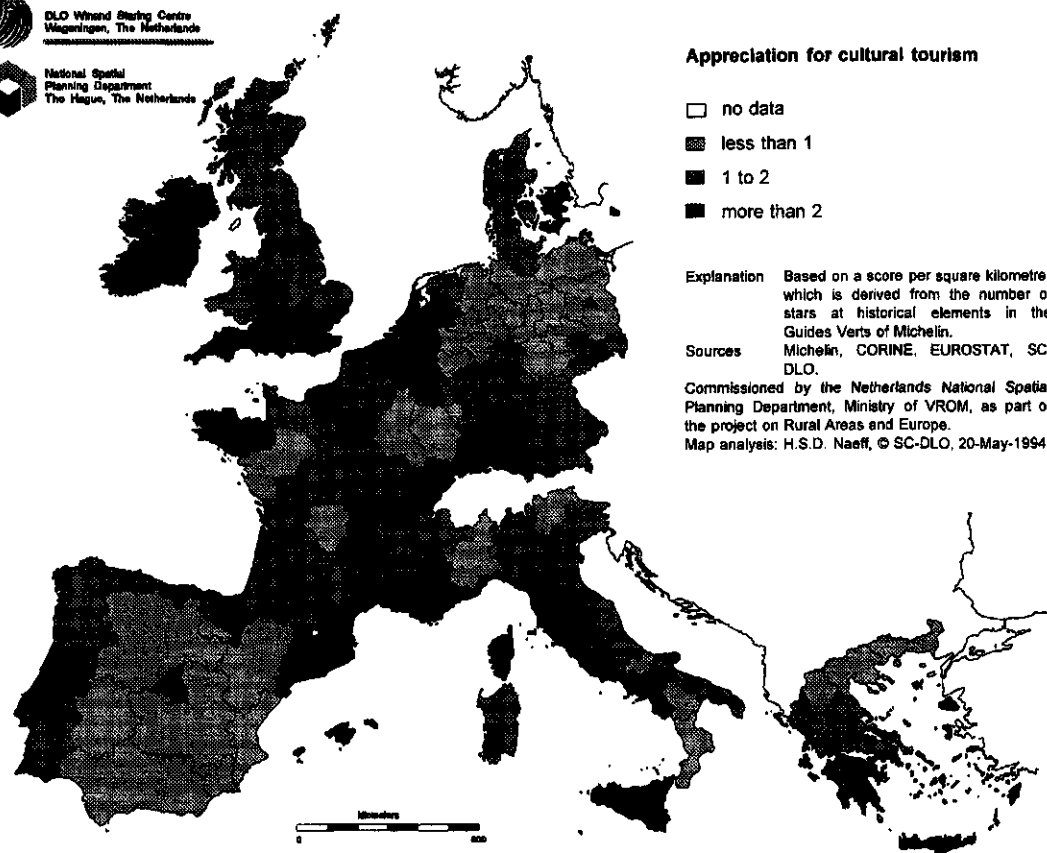

Fig. 20 Appreciation for cultural tourism

Natuurtoerisme

Voor natuurtoerisme gaat het niet alleen om bezoeken aan Nationale Parken en soortgelijke grote en beschermde natuurgebieden. Voor verbrede plattelandsontwikkeling zijn juist ook gebieden met verweving tussen natuur, landbouw en bebouwing van groot belang. Het gaat daarbij om interessante afwisseling van landvormen (vooral reliëf), afwisseling van water, hoge en lage vegetatie en de aanwezigheid van bijzondere planten en dieren. De aanwezigheid van reliëf (hoog- en middelgebergten zoals aangegeven in atlassen), alsook de aanwezigheid van grotere open wateren en van bossen (bekend uit de satellietfoto-interpretaties) zijn daarvoor indicatief. Per regio is globaal geïnventariseerd of deze elementen meer dan incidenteel voorkomen. In regio's waar officiële Nationale Parken zijn gesitueerd is dat geduid als een extra aanwijzing voor bijzondere waarden. Voor elk van de vier elementen zijn drie klassen gebruikt (met 0, 1 of 2 punten), en gesommeerd tot een somscore tussen 0 en 8. De resultaten zijn vermeld in de kaart *Appreciation for nature tourism* (fig. 21).

Kusttoerisme

De waardering voor kusttoerisme is sterk klimaatgebonden. De meeste kusten langs de Atlantische Oceaan en langs de Noord- en Oostzee kenmerken zich regionaal door steile kusten met kleine strandjes maar hebben daarnaast ook duinstroken met lange en brede stranden. De weersomstandigheden in termen van zonne-uren, neerslag en

temperatuur variëren van matig tot redelijk met watertemperaturen tussen 15 en 20°C. Naar het noorden nemen weersomstandigheden en watertemperatuur af, waarbij een grens gelegd kan worden bij een gemiddelde watertemperatuur van 15°C. De kusten van Schotland (en die van midden- en noord-Noorwegen) worden daarom ongeschikt geacht voor kusttoerisme.

Daarentegen zijn de kusten van de Middellandse Zee relatief aantrekkelijk, zowel vanwege het overwegend Mediterrane klimaat met warme, droge zomers alsook wegens het warmere water. De grens kan worden gelegd bij een gemiddelde watertemperatuur van 20°C., waarbij de omslag ligt tussen Lissabon en de Algarve.

De relevante gegevens zijn terug te vinden in de kaart *Index for landscape attractiveness* (fig. 26).

Overnachtingen

De combinatie van huidige bevolkingskenmerken en mobiliteit met de thans gerealiseerde potenties binnen de regio's leidt tot recreatiestromen die per saldo van de steden naar het platteland voeren, en bij vakanties bovendien van noord naar zuid, in zekere mate ook van het binnenland naar kustregio's. In de kaart *Density of holiday nights* (fig. 22) worden de resulterende overnachtingen bij vakanties uitgedrukt per km². De overnachtingen zijn ontleend aan Eurostat 1989. Een algemeen probleem met dit type kaartanalyses is het aggregatieniveau. De nood-gedwongen keuze voor de ruimtelijke eenheid geeft een behoorlijke vertekening 'landinwaarts' bijvoorbeeld in Frankrijk en Spanje.

Het overheersen van binnenlandse vakanties in dichtbevolkte landen resulteert in een relatieve dichtheid binnen Engeland, West-Duitsland en Italië. Een soortgelijk effect zal de relatieve dichtheid binnen delen van de Benelux verklaren. Ondanks de hoge aantrekkelijkheid van Frankrijk is de dichtheid van overnachtingen in de meeste Franse regio's matig tot gering. Uitzonderingen vormen Ile de France (Parijs), Provence-Alpes, Rhône-Alpes en Alsace; de overige regio's worden kennelijk belemmerd door de matige bevolkingsdichtheid van Frankrijk zelf en van de brede spreiding van binnen- en buitenlandse vakanties door geringe onderlinge verschillen in aantrekkelijkheid. In het algemeen zijn binnen deze grote landen de voorkeuren voor steden, kusten en bergen enigszins terug te vinden in de dichtheden van overnachtingen.

Bij Italië valt op dat de westkust kennelijk beter trekt dan de oostkust; ook de grotere eilanden trekken matig. In Griekenland zijn het juist Kreta en de kleine Ionische eilanden waar veel overnachtingen per km² worden geregistreerd, en dat geldt ook voor de Spaanse Balearen. Het zeer grote contrast in Spanje en Portugal tussen de hoofdsteden en de kustplaatsen tegenover het binnenland resulteert in concentraties in Cataluna, Valenciana, Algarve (ten dele ook in Norte) en bij Lissabon en Madrid. Het binnenland van bijv. Andalucía is zo weinig in trek, dat het intensieve kusttoerisme het gemiddelde daar onvoldoende optrekt. Ook het vasteland van Griekenland blijkt nog onvoldoende in trek om tot hoge gemiddelden te komen.

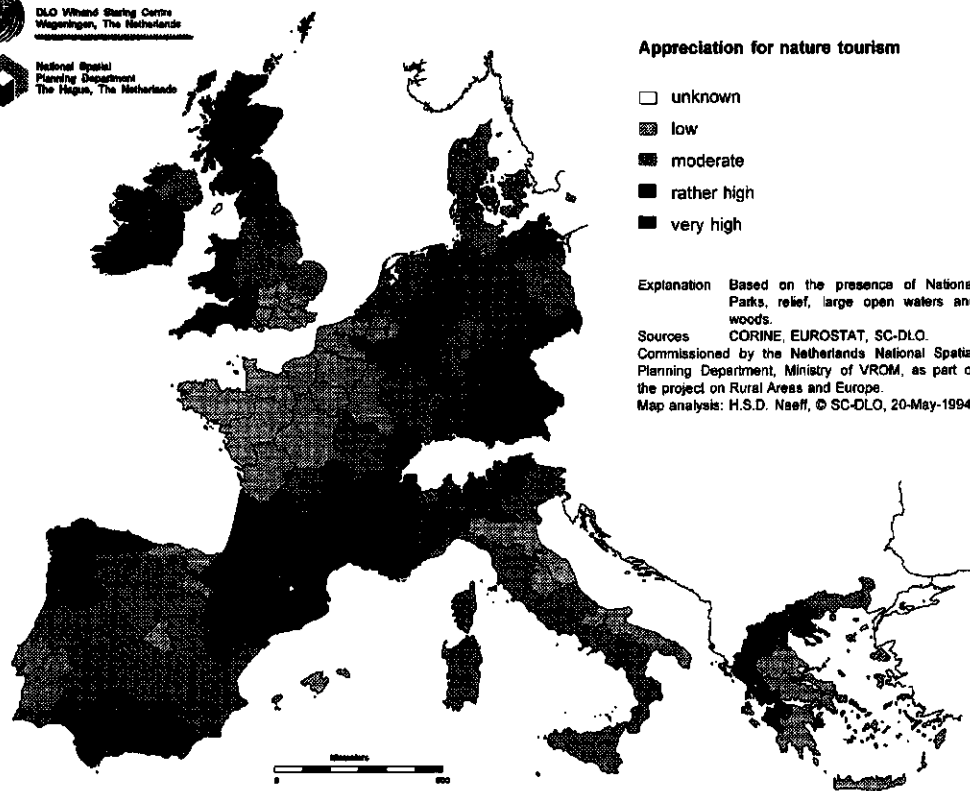

Fig. 21 *Appreciation for nature tourism*

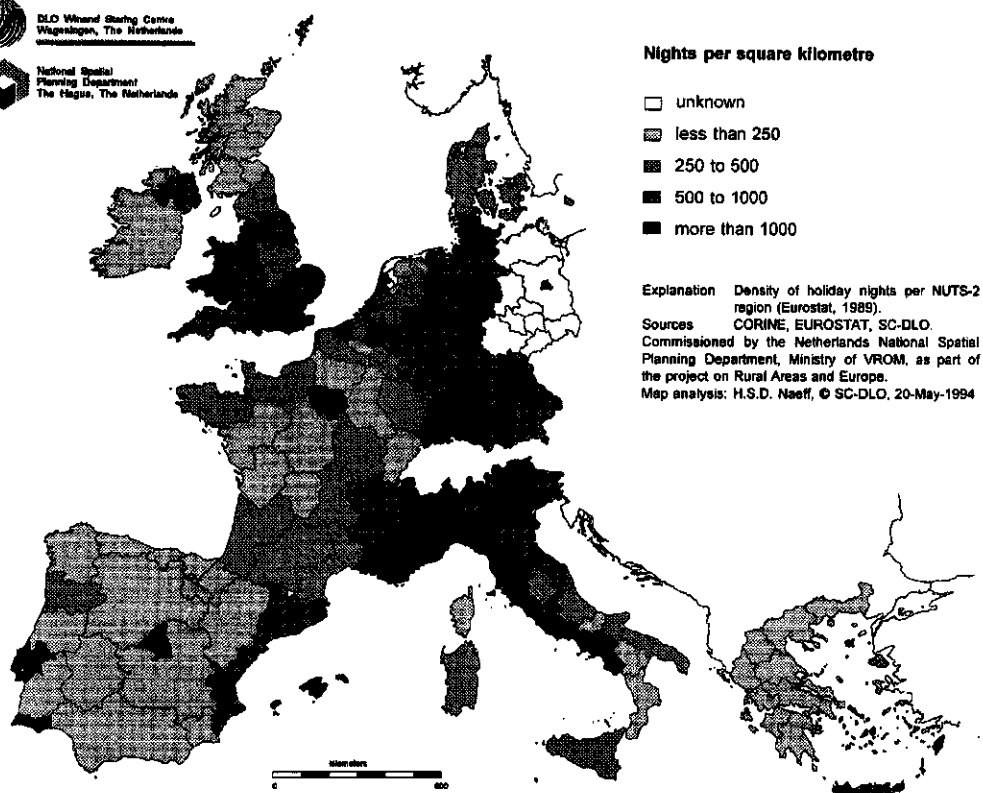

Fig. 22 *Density of holiday nights*

Daar staat tegenover dat de klassieke kustbestemmingen onder druk staan. In het Mediterrane gebied is er sprake van een verschuiving vanuit Spanje, Portugal en Italië naar Noord-Frankrijk, alsook naar Griekenland en andere oostelijke bestemmingen buiten het EU-gebied.

Niet alleen sommige kustgebieden staan onder druk, ook hooggebergten en kleinere eilanden lijken de top van hun product life-cycle te naderen. Een strikter milieubeleid kan hun verdere ontwikkeling ook aan de aanbodzijde belemmeren. Als dat zo is, dan zal een adequate realisering van potenties in regio's met minder unieke landschapskenmerken een versterking van de concurrentiepositie betekenen. Dat geldt vooral waar landschapskwaliteiten aanwezig zijn of versterkt kunnen worden die het rustieke en natuurlijke karakter benadrukken en als cultuurhistorische aspecten optimaal benut worden.

5.4 Stappen naar een ruimtelijk beeld

5.4.1 De vraag

Aangenomen wordt, dat Groot-Britannië, Denemarken, Benelux, West-Duitsland en Frankrijk niet alleen door hoge inkomens, maar ook door een vroeg ingezet acceptatieproces relatief hoge participatiecijfers kennen. Deze landen worden thans gevolgd door Ierland en Italië en zullen op termijn worden gevolgd door landen als Portugal, Spanje en Griekenland. Dit proces zal worden versterkt naarmate de economische groei binnen de EU zich zal concentreren in de nu nog perifere landen.

Ongelijke ontwikkelingen in bestemmings- en activiteitenkeuzen wijzen erop dat het acceptatieproces ongelijke ontwikkelingen kent ten aanzien van bepaalde toeristische stijlen. Tot aan de tweede wereldoorlog waren cultuur- en natuurtoerisme relatief al sterk ontwikkeld met sterke accenten op cultuurhistorische plaatsen en reliëfrijke gebieden; kusten trokken nog vooral als badplaatsen en wegens hun historische betekenis. Tijdens de groei van het massatoerisme leek het accent niet alleen absoluut maar ook relatief te richten op Mediterrane stranden: zon, zee en zand. Recente signalen duiden erop dat vooral de groei in deze vorm begint te stagneren. Als deze constatering juist is, dan betekent dit dat verdere groei van vakanties zich hernieuwd in meerdere mate zal concentreren op cultuur en natuur.

5.4.2 De lokatie van de vraag

De bevolkingsdichtheid in de EU vertoont twee hoofdassen, waarvan de eerste loopt van Midden- en Zuid-Engeland (North, Yorkshire, Northwest, West en East Midlands, Southeast, aangevuld met Zuid-Wales) via de Benelux (excl. Noord-Nederland, Hainaut, Luxembourg en Grande Duché, maar aangevuld met Nord-Pas-de-Calais in Frankrijk) naar centraal West-Duitsland (Nordrhein-Westfalen en Hannover, Braunschweig en Berlin). De tweede as begint in zuidelijk West-Duitsland (Saarland,

Rheinhessen-Pfalz, Darmstadt, Mittelfranken, Oberbayern, Stuttgart, Karlsruhe en Freiburg). Hij springt over de Alpen naar noordelijk Italië (Veneto, Lombardia, Liguria) en zet zich voort in centraal en zuidelijk Italië (Lazio, Campania, Puglia en Sicilia). Naast beide hoofdsteden zijn er enkele concentraties in Frankrijk (Ile de France), Spanje (País Vasco, Madrid) en Portugal (Lisboa). Voor dagrecreatieve bestemmingen is de ligging in deze dichtbevolkte regio's en vooral nabij de grotere steden daarin van groot belang.

Vrijwel alle regio's van de EU bevinden zich binnen 500 km van dichtbevolkte herkomstgebieden. Analyse van de vakantiestromen tussen regio's in Noordwest Europa toonde wel aan, dat culturele en politieke grenzen nog steeds een zekere barrièrewerking vertonen. Vooral binnen grotere landen domineren de binnenlandse vakanties vrij sterk. Naar verwachting zal die barrièrewerking echter geleidelijk verder afnemen. De gangbare groei in binnenlandse vakanties zal daardoor stagneren en op termijn kunnen omslaan in een afname; tenzij er striktere grenzen zullen worden gesteld aan toeristische mobiliteit. De groei van buitenlandse vakanties zal sterk afhangen van de potenties binnen de regio's en de wijze waarop die gerealiseerd zullen worden.

5.4.3 Het aanbod

Vrijwel alle regio's van de EU bevinden zich binnen 500 km van dichtbevolkte herkomstgebieden, op voldoende nabijheid voor veel vakantiegangers. Hier bieden globale aanbodfactoren op regionale schaal de randvoorwaarden voor de gebiedskeuze van toeristen: klimaat, bergen, kusten van zeeën en van grote meren; in ruimere zin ook het natuurlijke en rustieke karakter van het landschap. In het algemeen zijn reliëfrijke, waterrijke en bosrijke kustregio's in klimaatzones met gematigd hoge temperaturen en weinig neerslag in kritische seizoenen in het voordeel. Hier concentreren zich veel strandvakanties, maar ook buiten de eigenlijke kuststrook kunnen natuurlijke en rustieke landschappen vakantiegangers aantrekken, terwijl zulke regio's ook een rol kunnen spelen bij 'overwinterings'-toerisme. Het betreft hier de dominante stromen; steden met veel cultuurhistorische waarden en berggebieden met wintersportmogelijkheden trekken daarnaast kleinere toeristenstromen aan.

Gebieden binnen of vlak bij de dichtbevolkte regio's ontmoeten een relatief grote vraag voor dagtochtjes en andere korte uitstapjes met een geringe actieradius. Lokale verschillen binnen de regio's bepalen in belangrijke mate waarop de recreatiestromen zich zullen richten. Voor dagrecreatie zijn de klimaatverschillen op korte afstand doorgaans te gering om een betekenisvolle invloed te kunnen uitoefenen.

5.4.4 De lokatie van het aanbod

Voorzieningen voor dagtochten zijn geografisch sterk verspreid en er is weinig systematisch over bekend. Van belang zijn uiteraard de regio's binnen bereik van grote bevolkingsconcentraties, zoals aangegeven in figuur 23 *Accessibility from main conurbations*.

De regionale concentratie van het aanbod voor cultuurtoerisme is aangegeven in figuur 20 *Appreciation for cultural tourism*. De grootste concentraties blijken te liggen in Zuid-Griekenland, de Tyrrheense kusten van Italië, Frankrijk en Spanje, de noordwestelijk flank van de Alpen, de Benelux, zuidelijk Engeland en Ierland. Kleinere concentraties bevinden zich langs de Seine (Ile de Franche, Haute Normandie) langs de Golf van Biscaye (Bretagne, Navarra, País Vasco, Cantabria), rond Madrid en Lissabon, in de Algarve en centraal Portugal. Concentraties in de Duitse stedelijke deelstaten (Berlijn, Hamburg, Bremen) wijzen op een sterk stadstoerisme in een overigens laag tot matig scorend Noord-Duitsland. In Noord-Duitsland is juist de grote schade in de grote steden (Bremen, Hamburg, Lübeck en Kiel). De rest valt erg mee. Ook aan de oostelijke eilanden van Denemarken zijn hoge scores toegekend.

De waarden voor natuurtoerisme zijn aangegeven in figuur 21 *Appreciation for nature tourism*. De hoogste waarden blijken te liggen in Schotland, Wales, Beieren, Sachsen en in de Franse Alpen-regio's. De meeste regio's scoren matig tot vrij hoog. Lage scores gelden uiteraard voor stadsregio's (Ile de France, Berlin, Hamburg, Bremen, Brussel, Madrid, Lissabon). Opmerkelijker zijn de lage scores voor centraal en zuidoost Griekenland, de meeste regio's langs de Italiaanse oostkust, enkele regio's in Spanje en Portugal, en Zuidoost-Engeland. Het meest geconcentreerd zijn in het noordwestelijk deel van Frankrijk.

De mogelijkheden voor kusttoerisme zijn af te leiden uit figuur 22. De beste mogelijkheden liggen uiteraard aan de Middellandse Zee. Langs de Atlantische Oceaan en langs de Noord- en Oostzee zijn de mogelijkheden matig. Voor de Schotse kusten zijn de watertemperaturen te laag. Overigens liggen veel regio's niet aan zee en zijn er hoogstens lokaal mogelijkheden aan de grotere meren, o.a. bij zandwinningsplassen.

5.5 Perspectievenschets

Maatregelen ter stimulering van recreatie en toerisme dienen aan te sluiten bij groeipotenties van een regio. Potentie als zodanig kan gezien worden als maximum van mogelijkheden die al of niet reeds benut zijn: recreatieve bereikbaarheid, aantrekkelijkheid en onvervangbaarheid. In deze paragraaf zal het vooral moeten gaan om groeipotenties als nog niet maximaal benutte mogelijkheden.

De groeipotenties vormen dus het verschil tussen maximale potenties en gerealiseerde potenties. Maximale potenties lijken vooral afhankelijk van produktiemilieu: landschap

(kust, reliëf, bosrijkdom, waterrijkdom), cultuurhistorische plaatsen, hoofdontsluiting, klimaat. Het realiseren van zulke potenties lijkt daarentegen vooral een zaak van produktiestructuur: detailontsluiting, attracties, accommodaties, aanvullende faciliteiten.

Het algemene beeld van life-cycles in recreatieve bestemmingen doet vermoeden dat reeds sterk ontwikkelde regio's een relatief grote kans lopen op stagnatie in de komende decennia. Daarom moet men voorzichtig zijn om nog veel groeipotenties toe te schrijven aan vakantieregio's waar reeds meer dan 1000 of zelfs al meer dan 500 overnachtingen per km² worden geregistreerd. Aan de andere kant is het huidige onvermogen om meer dan bijv. 100 overnachtingen per km² te realiseren een aanwijzing dat er ook voor de toekomst onvoldoende potenties kunnen zijn. Los van andere overwegingen zijn in thans matig bezochte gebieden waarschijnlijk de meeste groeipotenties aanwezig.

De aannamen ten aanzien van inkomensontwikkeling en acceptatieproces doen verwachten dat de binnenlandse vakanties in Ierland en Italië en vooral in Portugal, Spanje en Griekenland zullen toenemen. Hoewel in de Westeuropese landen de totale vakantieparticipatie niet meer zo sterk kan toenemen, zal het aandeel buitenland nog blijven groeien en kunnen ook tweede vakanties zich op zuidelijke bestemmingen blijven of gaan richten. In algemene zin gelden met name voor inkomend toerisme naar de perifere landen nog groeiverwachtingen.

De verwachte toename van vakantieparticipatie en aandeel buitenland binnen perifere landen laat verwachten dat van daaruit een versterkte internationale stroom zal ontstaan die het huidige saldo van de noord-zuid-stroom deels kan compenseren. Gezien de algemene aantrekkelijkheid, zullen vooral Franse en in mindere mate ook Britse regio's daarvan kunnen profiteren en daarbij de neiging tot stagnatie in binnenlandse vakanties compenseren. Of ook West-Duitsland, Denemarken en de Benelux daarbij veel kunnen winnen, is twijfelachtig.

Vanwege de verschuiving binnen het Mediterrane gebied kunnen aan alle regio's op het Griekse platteland groeipotenties worden toegerekend, aan regio's in Italië, Spanje en Portugal (plus Corsica) als ze minder dan 500 maar al meer dan ca. 100 overnachtingen per km² kennen. Voor Ierland zijn de vooruitzichten te onzeker.

Voor dagtochtjes zijn de gerealiseerde potenties niet bekend en op deze schaal ook niet te lokaliseren. Er mag echter aangenomen worden dat in regio's met meer dan 200 inwoners per km² zelfs geringe resterende potenties benut kunnen worden en dan ook een fors effect zullen hebben. Hetzelfde geldt voor gebieden binnen een straal van 50 km vanuit grote steden buiten deze concentraties.

In het algemeen zijn de aannamen te onzeker om regio's ondubbelzinnig te classificeren naar meer of minder groeipotenties. Bovenstaande overwegingen leiden voor geselecteerde zoekgebieden wel tot indicaties. Daarbij is niet alleen de omvang van potenties van belang maar zeker ook de richting waarin potenties verder ontwikkeld kunnen worden. Naast dagrecreatie vanuit grote steden binnen of tegen de grens van een regio moet daarbij vooral gelet worden op kwaliteiten voor natuur-

en cultuurtoerisme. Voor verbrede plattelandstoerisme gaat het dan vooral om kwaliteiten buiten de strikte natuureservanten, buiten de stedelijke centra en op enige afstand van de kust.

De beste potenties kunnen op voorhand worden vermoed in regio's met de hoogste waarden voor cultuurtoerisme (zie figuur 20 *Appreciation for cultural tourism*) en/of natuurtoerisme (zie figuur 21 *Appreciation for nature tourism*), vooral in de middenklassen in figuur 22 *Density of holiday nights*. Deze regio's zijn gebruikt bij het selecteren van de zoekgebieden voor de volgende fase van de studie.

5.6 Voorbeelden

Creuse

De vraag betreft vooral hoog opgeleiden in de leeftijdsgroep van 30-55 jaar, inkomensgroepen met 2x modaal of meer, waaronder veel tweeverdieners zonder kinderen. Het gaat om de op rust gestelde en milieubewuste toerist op zoek naar authenticiteit en beleving van een aantrekkelijk landschap en lokale cultuur. Het zijn liefhebbers van natuurlijke landbouwprodukten en naar ambachtelijk bewerkte produkten, die eigen zijn aan een streek. Zij vertonen een zucht naar zelfstandigheid, reizen in kleine groepen of individueel met eigen vervoer, op zoek naar stijl, echtheid en niet naar standaardaccomodatatie. Kontakt met de plaatselijke bevolking is essentieel. Gebieden moeten met eigen vervoer bereikbaar zijn. Afstand speelt doorgaans geen grote rol behalve buiten het seizoen seizoen.

De vraag komt vanuit de stedelijke gebieden in Europa. Specifieke concentraties niet aan te geven, want het gaat om individualistische klanten.

Voor veel Fransen is de Creuse nog steeds la France Profonde. Een arm departement waar je niets te zoeken hebt en dat onderhevig is aan sterke ontvolking. Van de oppervlakte (5565 km²) bestaat 26% uit bos. De hoogte varieert van 400 tot bijna 1000 meter op het Plateau de Millevaches, dat een brongebied is van rivieren en beken. De Veeteelt is 100% ecologisch, gericht op vleeskoeien. Door internationale concurrentie heeft ook het wereldberoemde Limousin-rund te maken met problemen, hoewel nog steeds de belangrijkste bron van inkomsten.

In 1994 wordt het grootste deel Parc Régional waardoor kleinschalig toerisme (met EG-steun) een kans krijgt. Er zijn lokale initiatieven: Millevaches behoort tot het gebied met een LEADER-groep (LEADER = 'Liaison Entre Actions de Développement de l'Economie Rurale' van de EU). Er wordt voor gepleit om landbouwers als 'bewakers van de natuur' te subsidiëren. De belasting op onbebouwde grond zou moeten verdwijnen ten gunste van extensieve landbouw en ter handhaving van de identiteit van de traditionele landschappen. Doel van Parc Régional als instrument voor regionale ontwikkeling is het stimuleren van de economie, het toerisme en het natuurbehoud. Landbouwbedrijven kunnen zich ook gaan toeleggen op het verhuren van gîtes. Met vijf 'chambres d'hôtes' wordt meer verdiend dan met 900 schapen.

Languedoc-Roussillon

(B. de Pater en C. Schutte, 1992)

De vraag betreft toeristen met wat smallere beurs: gezinnen met kinderen en groepen jongeren. Zij willen goede, betaalbare voorzieningen in de sfeer van accommodaties. Kustnabijheid heeft hoge prioriteit, evenals een groot aantal zonne-uren en vermaaksvoorzieningen. Culturele voorzieningen (stadjes, musea, attracties etc) zijn nog niet essentieel maar worden gaandeweg meer van belang. Het is van belang dat het gebied goed ontsloten is en bereikbaar met eigen vervoer. Afstand tot bevolkingscentra speelt verder geen rol van betekenis. Van belang is wel een redelijk prijsniveau.

De vraag komt vanuit stedelijke gebieden in Europa. Specifieke concentraties zijn niet aan te geven, want het gaat om individualistische klanten.

Tot de jaren zestig was het gebied overwegend agrarisch en, afgezien van enkele steden, dun bevolkt. Er heersen hoge werkloosheid, een groot vertrekoverschot, gebrekkige infrastructuur en er is geen industrie van betekenis. Kenmerkend is de monocultuur van druiven, die nog nauwelijks gemoderniseerd is. Diversificatie in de agrarische produktie komt aarzelend op gang, maar toerisme is nog niet ontwikkeld. De kust bestond uit moerasachtige strandmeren, ideale broedplaatsen voor muggen, malaria. Er was geen beschutting tegen noordelijke winden, geen bergen à la Côte d'Azur. Er kwamen alleen wat dagjesmensen uit de stedelijke omgeving. Rond 1960 lag de Languedoc-Roussillon even ver van West-Europa als nu bij wijze van spreken Nepal.

Begin jaren zestig is een grootscheeps regionaal ontwikkelingsplan ontwikkeld. Centraal staat diversificatie van de regionale economie en ontlasting van de Côte d'Azur. Men wilde zich bovendien wapenen tegen de toenemende concurrentie van Spanje en Italië. Vier regionale ontwikkelingsmaatschappijen (PPP-constructie) begonnen in de jaren zestig met de aanleg van de noodzakelijke infrastructuur. Natuurgebieden werden ontzien (Camargue) en dienden als buffergebieden. Dus geen langgerekte verstedelijking maar bundeling in concentratiegebieden: Grande Motte, Cap d'Agde, Valras-Gruissan, Leucate-Barcares en Saint-Cyprien, ieder voorzien van jachthavens. Daarnaast streeft men naar uitbreiding van voorzieningen in de wat oudere badplaatsen (Narbonne, Sète). Binnen het gecreëerde infrastructurele kader mocht het bedrijfsleven hotels bouwen en campings aanleggen. In 1980 was totaal 2 miljard gulden geïnvesteerd. Buitenlandse beleggers vooral in hotelketens.

Het aantal arbeidsplaatsen is toegenomen: van 583.000 (1968) tot 666.000 (1989). Dat is sterker dan landelijke groei, maar nog wel lager dan in de Provence-Alpes-Côte d'Azur. De werkloosheid was in 1989 nog steeds de hoogste in Frankrijk en het inkomen per hoofd behoort nog tot de laagste in het land. De spreiding rond gemiddelde is groot, wat wijst op een grote inkomensongelijkheid. Toch is er geen vertrekoverschotmeer, integendeel: het is nu een attractieregio. Veel gepensioneerden vestigen er zich wegens het zonnig klimaat en jongeren die in de high tech komen werken, omdat lokale jongeren daarvoor onvoldoende geschoold zijn. Er is een forse groei in toerisme: van 16 miljoen overnachtingen in 1968 naar 64 miljoen in 1986. De werkgelegenheid heeft daardoor wel een sterk seizoenkarakter.

Languedoc-Roussillon is een goed voorbeeld van aanbod geleide ontwikkeling waar gewone Franse geizinnen op af zijn gekomen. De Côte d'Azur heeft in vergelijking daarmee veel meer een vraaggeleide ontwikkeling, zonder veel overheidsbemoeienis.

Mecklenburg-Vorpommern

(L. Paul, 1992)

De vraag betreft relatief lage inkomensgroepen uit stedelijke gebieden in het voormalige Oost-Duitsland. Het gaat vooral om watersporters en kusttoeristen op zoek naar betaalbare alternatieven met de charme van het nog niet geëxploiteerde.

De vraag komt vanuit stedelijke gebieden in het voormalige Oost-Duitsland, maar nu ook vanuit het Ruhrgebied en steden als Hamburg, Lübeck en Berlijn. Tevens zijn er watersporters uit Nederland, op zoek naar alternatieven.

Het betreft een reliëfrijk morenenlandschap met honderden meertjes. Kenmerkend is de aanwezigheid van oude badplaatsen. Mecklenburg-Vorpommern is een van de typisch agrarische gebieden van de voormalige DDR: veel staatsbedrijven met sterke specialisering en weinig gevoel voor ecologische schade. Het is het land van de vele kleine gehuchten: in 1989 had meer dan de helft van de gemeenten minder dan 500 inwoners en bevatte een gemeente gemiddeld 4 tot 5 dorpen. Deze structuur heeft vier decennia socialisme overleefd. Het strikte beleid ter ontwikkeling van centrumdorpen is mislukt omdat men terugdeinsde voor de sociale consequenties. In de jaren tachtig heerste de slogan 'Jedes Dorf seine Perspektive', een holle kreet voor een 'afwachtingsbeleid'.

Na de 'Wende' kwam de ineenstorting van de aanwezige bedrijfsstructuur: slechts eenderde van de landbouwbedrijven heeft een overlevingskans. Het gevolg is steeds meer braaklegging, dat overigens gesubsidieerd wordt. Er zijn na de Wende maar weinig echte familiebedrijven ontstaan. Het overgrote deel van de bedrijven draait met een andere rechtsvorm op de zelfde voet verder, maar met minder mensen. Zij worden echter geconfronteerd met slechte marktperspectieven: een verouderd machinepark en lage arbeidsproductiviteit.

In het nieuwe Duitsland ligt Mecklenburg-Vorpommern geïsoleerder en nog meer perifeer dan ooit. Busverbindingen zijn opgeheven en veel winkeltjes op het platteland gesloten. Een essentiële structuurwijziging wordt door lokale deskundigen ook in de eerstkomende jaren niet verwacht. Erkend wordt wel de springplankfunctie richting Baltische Staten en Scandinavië.

Problemen zijn onder andere:

- onzekere eigendomsverhoudingen
- ecologische erfenis van de DDR-economie ook voor toerisme een nadeel afvalverwerking, riolering, storende bebouwing, militaire 'Sperrgebiete'
- verwarrend image van enerzijds ecologisch vervuild, anderzijds natuur en ruimte: 'eine fossile, ökonomisch überlebte Kulturlandschaft'
- ambivalente houding van de bevolking t.o.v. toerisme
- gebrekkige toeristische infrastructuur
- desolate dorpen.

Voor veel gemeenten is toerisme een reddingsboei. Aanvankelijk probeerden gemeentebesturen de meest attractieve natuurgebieden zo snel en zo winstgevend mogelijk te verkopen aan westerse projectontwikkelaars. Dit proces wordt beïnvloed doordat er nog geen goed geregelde ruimtelijke ordening is. Er ontstaan conflicten tussen Groenen en economen. De bestaande accommodatie is afgestemd op het DDR-georganiseerde massatoerisme in bedrijfsverband of vakbondverband, en niet direct geschikt voor individualistisch toerisme. Met name het oostelijk deel, tegen de Poolse grens aan, dreigt een crisisgebied te worden.

6 Nieuwe woonvormen in het landelijk gebied

6.1 Inleiding

Van oudsher hebben altijd veel mensen in landelijke gebieden gewoond, die geen directe band hadden met de functies die deze gebieden geacht werden te vervullen. Men denke hierbij aan winkeliers, ouden van dagen (ex-agrariërs), onderwijzers, gemeenteambtenaren, e.d. De meesten wonen in de dorpskernen, waar vroeger vaak ook veel agrariërs woonachtig waren. De laatste decennia zijn overal in Europa de boeren die nog in de dorpen woonden naar buiten getrokken om hun bedrijf efficiënter en zonder conflicten met hun burens te kunnen voortzetten. Veel bedrijven zijn ook zondermeer gestopt, zowel in de dorpskernen als in het buitengebied. Ouderen blijven dan in veel gevallen in hun bedrijfswoning achter, maar jongeren trekken naar elders. Door deze processen komen gebouwen vrij, ondermeer voor nieuwe woonvormen. De ruimte wordt echter lang niet overal benut: over heel Europa komen ruïnes van boerenschuren, boerderijen of soms van hele dorpen voor. Het duurt soms tientallen jaren voordat zich voor dergelijke bouwvallen een markt aandient. De vuistregel is: hoe kleiner het dorp hoe groter de kans op leegstand. Maar het komt ook voor, dat de dorpen en hun omgeving een enorme aantrekkingskracht uitoefenen op mensen van buiten. Ook buiten de vrijkomende bebouwing wil men dan graag een woning neerzetten om mee te genieten van de sfeer die het dorp of de omgeving uitstraalt: bijvoorbeeld rust, strand, bergen, natuur.

6.2 Processen en factoren

Om inzicht te krijgen in het verschijnsel nieuwe woonvormen in het landelijk gebied moeten vier aspecten in hun onderlinge samenhang duidelijk worden omschreven: wie komen er wonen, welke gebieden lenen zich het beste voor bewoning door de nieuwkomers, wordt van bestaande bebouwing gebruik gemaakt of niet, gaat het om de dorpskernen of om het buitengebied.

Wat de nieuwe bewoners betreft kunnen de volgende categorieën onderscheiden worden:

- **renteniers:** mensen die (een deel van) hun kapitaal investeren in een rustige woonplek in een mooie omgeving;
- **remigranten:** mensen die, veelal na beëindiging van een werkverband elders, terugkeren naar hun geboortestreek. Deze categorie overlapt grotendeels met de voorgaande;
- **forenzen:** mensen die de rust van een landelijke omgeving zoeken, maar dagelijks naar hun werk elders reizen, doorgaans in een nabijgelegen grote stad;
- **vrije vestigers:** mensen die gezien de aard van hun werk niet aan een centrum van werkgelegenheid gebonden zijn en prijs stellen op een landelijke woonomgeving;
- **'kluizenaars':** mensen die een hoge mate van zelfvoorziening nastreven en zich

zoveel mogelijk van hun medemensen willen afzonderen. Ze zouden als een extreme variant van de voorgaande categorie kunnen worden beschouwd, maar met een sterke voorkeur voor de meer afgelegen gebieden;

- **seizoenbewoners**: mensen die een woning in het landelijk gebied slechts een beperkt aantal maanden per jaar bewonen. Dit kunnen **overwinteraars** zijn, maar ook **zomergasten** en mensen die er vaker een (lang) weekend doorbrengen. Vaak maken ook vrienden en verwanten tijdelijk gebruik van deze woningen. In zakelijke termen kan dit neerkomen op een vorm van 'time-sharing'.

Voor al deze categorieën geldt, dat ze zich **individueel** of als **groepsbewoning** ('kolonie') kunnen voordoen, met als tussenvorm ruimtelijke netwerken van individuele 'kolonisten'.

Iedere categorie bewoners zal andere eisen stellen aan de aard en ligging van de gebieden waarin ze gaan wonen. Daarbij lijken voor een globale indruk van kansrijke gebieden ten aanzien van nieuwe woonvormen in het landelijk gebied de volgende variabelen van belang:

- **Afstand tot de grotere steden**: de categorie **forenzen** zal zich concentreren rond centra van werkgelegenheid, waarbij degenen met hogere inkomens en/of kortere werktijden wat verder weg kunnen wonen dan anderen. De meerderheid zal zich tot een zone van 50 km beperken en op afstanden van meer dan 100 km van steden van 500 000 inwoners zal men weinig forenzen meer tegenkomen. Voor de seizoenbewoners zijn grotere afstanden acceptabel, maar is een dagreis van 500 km waarschijnlijk het maximum. Bij grotere afstanden (bv. voor overwinteraars in de Algarve) gaat het meer om de:
- **nabijheid van een openbaar vliegveld** (of in de toekomst ook vaker een TGV-station). Na de vlucht zullen de seizoenbewoners overigens geen uren lange tocht op prijs stellen.
- **Afstand tot het hoofdwegennet** speelt voor **vrije vestigers** en **seizoenbewoners** waarschijnlijk een grote rol. Stroken van circa 25 km aan weerszijden van zo'n snelweg zijn in het algemeen goed bereikbaar voor uiteenlopende bestemmingen en brongebieden.
- **Landschappelijke aantrekkelijkheid** is voor alle categorieën bewoners een belangrijk criterium, maar is uiteraard in hoge mate subjectief en afhankelijk van wat men in het gebied zoekt. Het gaat hierbij om de volgende aspecten:
 - kuststroken van grote wateroppervlakten (zeeën of meren): bij afstanden van meer dan 1 km van de kust neemt de attractiviteit al enorm af;
 - **rivieroevers**: ook hier gaat het om lokaties vlak langs en/of met uitzicht op het water;
 - ligging vlakbij een **belangrijk park- of natuurgebied**: veel mensen die kiezen voor het 'buiten wonen' zouden de voorkeur geven aan een natuurgebied. Als we ervan uitgaan, dat nieuwe woonvormen op grote schaal binnen de officiële nationale en regionale parken uitgesloten zijn, dan zijn de randgebieden ervan (stroken van hooguit enkele kilometers) interessant als opvangmilieu voor deze belangstellenden;
 - **bos- en natuurrijkdom**: buiten de officiële parken speelt de afwisseling van landbouw met bos en natuur een grote rol bij de bepaling van de aantrekkelijkheid van een gebied. Deelgebieden met een hoger percentage

- bos- en natuurgebied zijn dus aantrekkelijker voor alle nieuwe woonvormen;
- **reliëf:** hoe heuvelachtiger een gebied oogt hoe meer het in het algemeen aanspreekt als woonomgeving. Hoewel hooggebergten als zodanig weer minder geschikt lijken gaat dat niet op voor de dalen die zich daarin bevinden. Op een globale kaart voor Europa als geheel zijn daarom alle berggebieden in principe aantrekkelijk voor nieuwe woonvormen ;
- **Overwinterings- en wintersportgebieden:** waar de gemiddelde januari-temperatuur tenminste 10 graden celcius is, en in gebieden met de hoogste contourendichtheid plus een gemiddelde januaritemperatuur van minder dan 0 graden zal relatief veel seizoensbewoning voorkomen.

Sommige van de hiervoor genoemde gebiedscriteria gaan pas echt spelen als we op bepaalde voorbeeldregio's inzoomen. Een extra factor die op dat niveau zal meespelen is de **afstand tot de lokale verzorgingskernen:** plaatsen met een postkantoor, scholen, autoreparatiebedrijven, een weekmarkt, diverse winkels, medische diensten, e.d.

Uit diverse onderzoeken blijkt, dat bij het landelijk wonen het gebruik van vrijkomende agrarische bebouwing van ondergeschikt belang is. Het overgrote deel van zowel forenzen- and seizoenbewoning is in nieuwe woningen. Daarvan is het merendeel weer te vinden in of aansluitend aan de bestaande dorpskernen. Naarmate er meer van dergelijke nieuwe woningen komen neemt de weerstand van de bewoners (en vooral van deze nieuwe bewoners) tegen verdere nieuwbouw toe. Het gebied moet volgens de bewoners z'n oorspronkelijk en landelijk karakter niet verliezen. In toenemende mate komt ook de wens naar buiten om nieuwe bewoning beter in te passen in de omgeving, liefst op twee manieren: qua architectuur passend in de traditionele bouwwijze van de streek en qua werkgelegenheid meer met gebruikmaking van de lokaal (nog) aanwezige ambachtelijke bedrijfjes. Waarschijnlijk moeten we rekening houden met een scherpe tweedeling van bouwactiviteiten voor 'nieuwe woonvormen' in het landelijk gebied: enerzijds de dorpsbeeldversterkende, merendeels kleinschalige bouw- en verbouwingsprojecten in en buiten de dorpen, en anderzijds de sterk innovatieve, merendeels grootschalige projecten los van bestaande nederzettingen: nieuwe 'kolonies' vooral voor senioren- en seizoenshuisvesting. Het innovatieve kan hem in de architectuur zitten, maar ook in samenwonings- en zelfvoorzieningsexperimenten.

Omdat het bij dit onderzoek expliciet om nieuwe woonvormen gaat, *blijft het gangbare 'aanbreien' aan de bestaande dorpen met 'moderne' bouwblokjes, villa's en bungalows hier buiten beschouwing:* dit treedt als vanzelf op in de 'kansrijke' gebieden, maar is niet nieuw en voegt geen nieuwe kansen toe aan de betreffende regio's. Het gangbare 'aanbreien' moet als een parasitaire, woonmilieunivellerende ontwikkeling worden beschouwd.

6.3 Selectie van gegevens

In de voorgaande paragraaf zijn variabelen genoemd waarvan mag worden aangenomen, dat ze van invloed zijn op de ruimtelijke spreiding van mogelijkheden voor nieuwe woonvormen. Het gaat daarbij om vraag en aanbod: de gebieden moeten redelijk tot goed bereikbaar zijn vanuit de grote stedelijke agglomeraties, want daar bevindt zich het overgrote deel van de potentiële vraag. En de gebieden moeten de potentiële bewoners iets te bieden hebben: een aantrekkelijk landschap, goed weer en een gastvrije omgeving. In de keuze van variabelen is al enigszins voorgesorteerd op 'meetbaarheid', dus op de vraag of voor Europa als geheel op redelijk gedetailleerd schaalniveau op korte termijn gegevens beschikbaar zijn. Regionale verschillen in gastvrijheid vallen dan buiten de boot: niet alleen zijn daar weinig harde gegevens over, maar ook is die gastvrijheid nogal afhankelijk van het soort mensen, dat zich aandient als nieuwe bewoners, en bovendien nogal aan verandering onderhevig. Wat de vraagvariabelen betreft is om praktische redenen besloten de bereikbaarheid te meten aan de hand van afstanden tot de stedelijke agglomeraties van meer dan 500 000 inwoners, situering ten opzichte van het Europees net van autosnelwegen, en nabijheid van een voor lijnvluchten gebruikt vliegveld. Het aanbod wordt gemeten aan de hand van een beperkt aantal variabelen die samen een indicatie geven voor de landschappelijke aantrekkelijkheid van een gebied. En tenslotte wordt de globale bevolkingsontwikkeling over de periode 1950-1990 gebruikt om een indirecte aanwijzing te hebben over de beschikbaarheid van gebouwen in het landelijk gebied voor nieuwe woonvormen.

De vraag- en aanbodvariabelen werken uiteraard verschillend voor de onderscheiden categorieën bewoners. Voor **forenzen** zijn de volgende criteria van belang: situering binnen 50 km van de grote bevolkingscentra (agglomeraties van minstens 500 000 inwoners). Daarnaast moet het gebied landschappelijk tenminste enigszins aantrekkelijk zijn.

Voor **vrije vestigers en renteniers** worden de volgende criteria aangehouden: de afstand tot de grotere kernen bedraagt 50-100 km. Daarbuiten zijn alleen nog gebieden interessant die binnen een strook van 25 km aan weerszijden van het hoofdwegennet (autosnelwegen) liggen. Binnen deze zones geldt hetzelfde als voor de voorgaande categorie: het gebied moet landschappelijk enigszins aantrekkelijk zijn.

Voor de **seizoenbewoners** zijn de gebiedscriteria als volgt: afstanden tot een dagreis (350 km) van de grote bevolkingscentra. Daarbuiten alleen gebieden met een straal van 50 km rond een openbaar vliegveld. Binnen deze zones gaat het opnieuw om de landschappelijk aantrekkelijke gebieden. Daarnaast zijn, ook binnen de hiervoor aangegeven afstandsklassen, de overwinterings- en wintersportgebieden interessant.

Voor de resterende categorieën bewoners, 'kluizenaars' en remigranten ligt de situatie iets minder duidelijk. Voor de '**kluizenaars**' zijn juist die gebieden interessant, waar niemand anders heen wil, maar waar je wel redelijk leven kunt als je qua comfort geen hoge eisen stelt. Met andere woorden: alle gebieden met een terugtrekkende landbouw, die voor recreatie en nieuwe woonvormen niet erg kansrijk zijn zullen

op de 'kluizenaar' aan aantrekkingskracht uitoefenen. Waterwinning en natuurontwikkeling is voor de 'kluizenaar' geen probleem, maar of dit andersom wel het geval is hangt van de situatie af: misschien oefenen ze informeel wat toezicht uit, maar misschien worden ze door de beheerders ook als een risicofactor beschouwd. Wat de **remigranten** betreft komen de vestigingsgebieden in ieder geval overeen met die van de renteniers en de vrije vestigers. Daarbuiten speelt binnen de afstandsklassen de landschappelijke aantrekkelijkheid misschien een iets kleinere rol. In de gebieden die voor seizoenbewoning aantrekkelijk zijn willen sommige remigranten misschien wel het hele jaar wonen. Ook zullen ze hier wellicht minder eisen stellen wat betreft de afstand tot het vliegveld: 100 km in plaats van 50.

Bovenstaande categorieën kunnen tot de volgende twee hoofdtypen worden beperkt: **forenzen en renteniers**. Wat woonwensen betreft komen de laatsten sterk overeen met remigranten en seizoenbewoners. De vrije vestigers bevinden zich zo'n beetje tussen deze hoofdtypen in.

Bij de keuze van variabelen is komen vast te staan, dat er aanzienlijke overeenkomsten bestaan met de variabelen die voor het ruraal toerisme van belang geacht worden. Forenzen stellen ongeveer dezelfde eisen aan gebieden als dagrecreanten, en renteniers zoeken bij voorkeur gebieden op die ook voor vakanties in trek zijn. De seizoenbewoners zullen zich wat dit betreft al helemaal hetzelfde opstellen als vakantiegangers. Dit betekent, dat de kaarten met aantrekkelijkheid en kansrijkheid van gebieden voor nieuwe woonvormen ook van toepassing zijn voor het ruraal toerisme en vice versa.

6.4 Stappen naar een ruimtelijk beeld

Bij de selectie van variabelen is er zoveel mogelijk naar gestreefd om gebruik te kunnen maken van gegevens, die digitaal beschikbaar en met behulp van GIS-technieken te verwerken zijn. Wat de bereikbaarheid ten opzichte van de grote stedelijke agglomeraties betreft zijn allereerst hun centra vanaf een recente kaart gedigitaliseerd. Vervolgens zijn om deze punten met de computer cirkels van 50, 100 en 350 km getekend (zie figuur 23). Ook de vliegvelden zijn op dezelfde wijze en voorzien van cirkels van 50 en 100 km in kaart gebracht. Voor het Europese netwerk van autosnelwegen is gebruik gemaakt van de digitale wereldatlas. Na wat digitale bewerkingen konden ook de corridors met een breedte van 50 km (25 km aan weerszijde) langs de snelwegen in kaart worden gebracht. Figuur 23 toont de snelwegcorridors voorzover deze buiten de 50 km cirkels van de grote agglomeraties liggen en de cirkels rond vliegvelden voorzover deze buiten zowel de agglomeraties als de corridors vallen.

Voor het vaststellen van de landschappelijke aantrekkelijkheid van gebieden was onze hoop gevestigd op een nieuw bestand dat door het RIVM is opgebouwd en per kaartvierkant van 1/6 breedtegraad bij 1/6 lengtegraad de verdeling van het grondgebruik over een zevental categorieën aangeeft (GEODAN/RIVM, 1993). De categorieën zijn: bouwland, grasland, tuinbouw/wijnbouw, bos, stedelijk gebied, water

en overige woeste gronden. Na wat mislukte pogingen om uit combinaties van deze categorieën tot een indeling in landschappelijk meer en minder aantrekkelijke 'pseudo-grids' te komen is besloten de variabele BOS uit dit bestand mee te laten spelen in een samengestelde index voor 'landschappelijke aantrekkelijkheid'.

Pseudo-grids zonder bos krijgen in onze index 0 punten, die met minder dan 60% bos 1 punt en grids met tenminste 60% bos 2 punten.

Figuur 24 laat zien welke pseudo-grids volgens dit bestand bos bevatten en welke niet. Deze figuur toont naast bos nog drie lokale variabelen, die meespelen bij de bepaling van landschappelijke aantrekkelijkheid: kustwateren, overwinteringsgebieden en nationale parken. Het contrast land-zee geeft aan het landschap een extra dimensie, vooral als men weet dat het zeewater niet te koud is.

Pseudo-grids die grenzen aan koud zeewater ($< 15^{\circ}\text{C}$ in augustus) krijgen 0 punten, die met zeewater tussen 15 en 20°C 1 punt en die met meer dan 20°C 2 punten.

De overwinteringsgebieden zijn wel in figuur 24 aangegeven, maar spelen niet mee in de bepaling van de score voor landschappelijke aantrekkelijkheid. De nationale parken daarentegen wel. In figuur 24 zijn ze als punten weergegeven met een uitstraling van 50 km. De oorspronkelijke opzet was om dergelijke buffers van 20 en 50 km te gebruiken om de landschappelijke aantrekkelijkheid van deze gebieden te laten meetellen. Om praktische redenen is dit later als volgt veranderd.

De pseudo-grids waarin zich de parken bevinden krijgen 1 punt (ze zijn weliswaar uitermate aantrekkelijk, maar de kans dat hier op grote schaal nieuwe woonvormen tot ontwikkeling mogen worden gebracht is klein). De pseudogrids hier vlak omheen krijgen 2 punten: nabijheid van een nationaal park stimuleert tot nieuwe woonvormen. De overige pseudo-grids krijgen 0 punten.

Naast bovengenoemde variabelen wordt de aanwezigheid van water van belang geacht voor de landschappelijke aantrekkelijkheid. Deze variabele komt echter in het bestand van GEODAN/RIVM niet erg goed tot zijn recht. Inmiddels kon hiervoor gebruik gemaakt worden van de Digitale Wereldatlas (Kraak, 1993). Figuur 25 toont het resultaat. De grote rivieren en meren laten zich apart op een kaart van Europa als geheel zien. De kleinere wateren hebben daarentegen zo'n patroon, dat besloten werd hiervoor een dichtheidscijfer te gebruiken.

Voor de index voor landschappelijke aantrekkelijkheid zijn per pseudogrid de oeverlengtes van de grote en de kleine wateren elk apart in drie klassen verdeeld.

- Wat de kleine wateren betreft werden op grond hiervan de punten per pseudogrid als volgt toegekend: zonder water 0 punten, waar de totale lengte minder dan 120 meter per km^2 bedroeg 1 punt en bij meer dan 120 meter per km^2 2 punten.
- Voor de grote wateren is de verdeling als volgt: grids zonder water 0 punten, grids met ten hoogste 80 meter oeverlengte per km^2 1 punt en grids met meer dan 80 meter per km^2 2 punten.

Fig. 23 Accessibility from main conurbations

- 50 km zone around conurbation
- 100 km zone around conurbation
- 50 km zone around airport
- 100 km zone around airport
- 25 km zone along European highways
- 350 km from main conurbation
- ★ conurbation

Explanation An estimation of the accessibility of areas in Europe from main conurbations, directly, by plane or highway.
Sources DCW (ESRI), CORINE, EUROSTAT, SC-DLO.
Commissioned by the Netherlands National Spatial Planning Department, Ministry of VROM, as part of the project on Rural Areas and Europe.
24-MAY-1994 Map analysis: H.S.D. Naeff, © SC-DLO

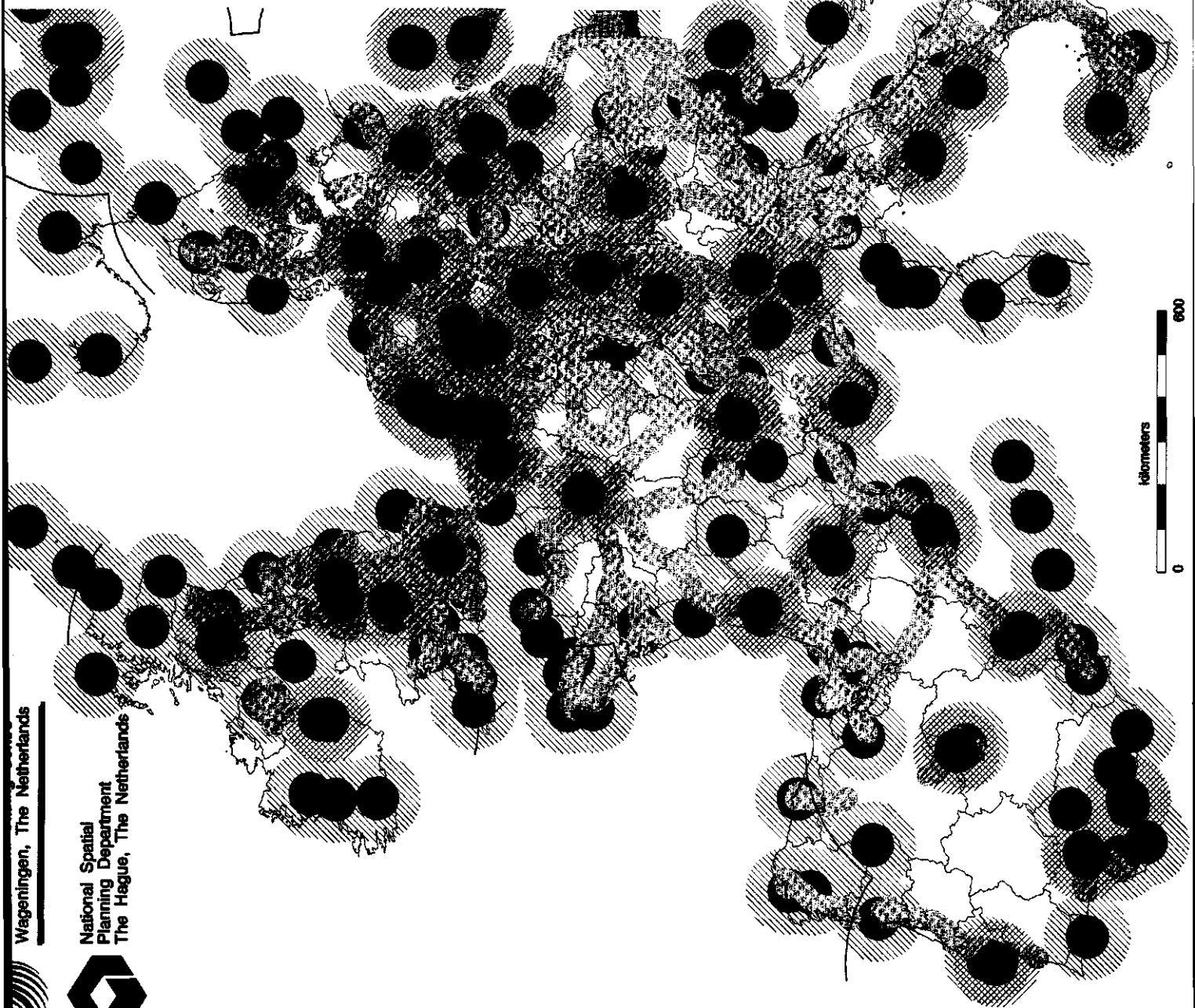
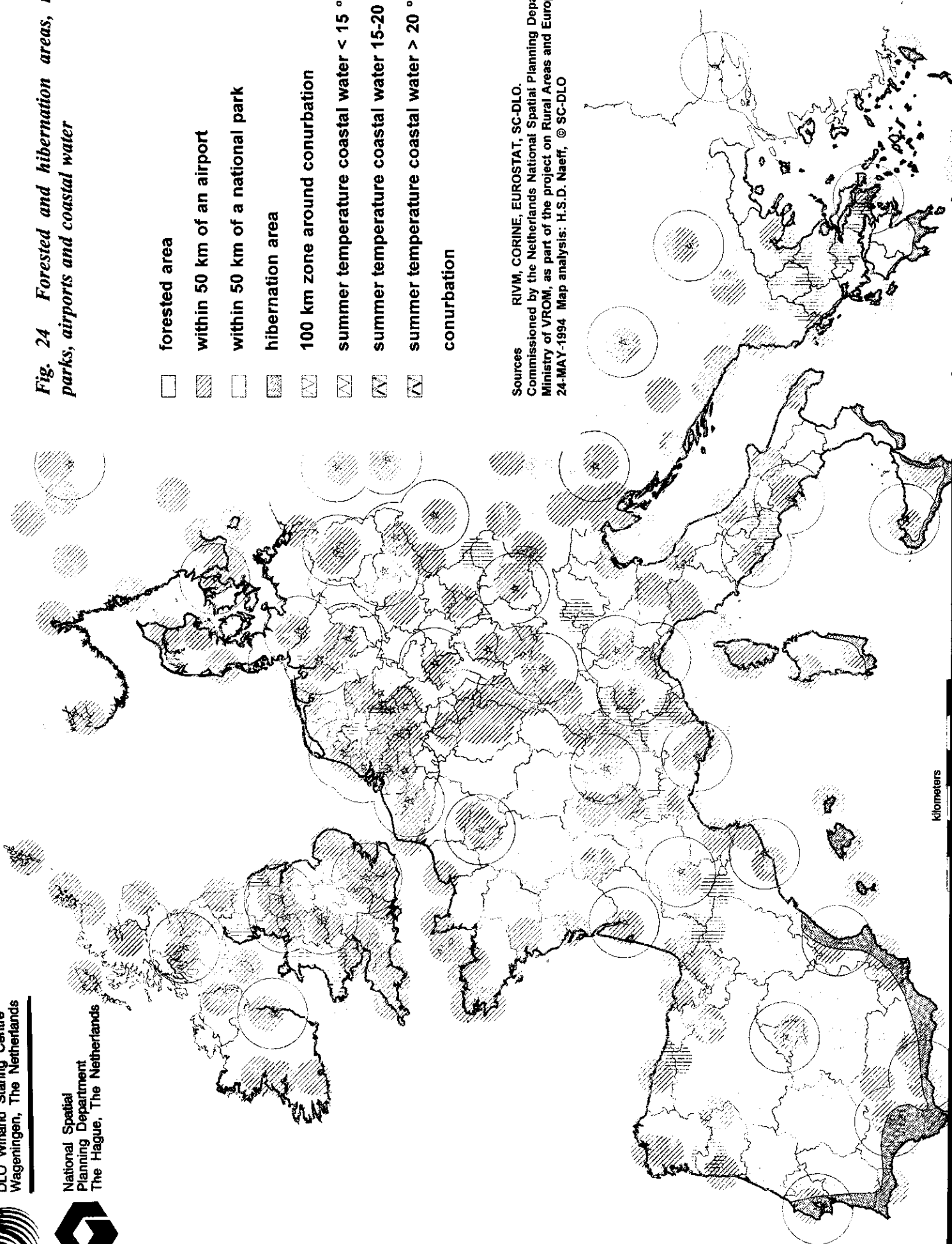

Fig. 24 Forested and hibernation areas, national parks, airports and coastal water

- forested area
- within 50 km of an airport
- within 50 km of a national park
- hibernation area
- 100 km zone around conurbation
- summer temperature coastal water < 15 °C
- summer temperature coastal water 15-20 °C
- summer temperature coastal water > 20 °C
- conurbation

Sources RIVM, CORINE, EUROSTAT, SC-DLO.
Commissioned by the Netherlands National Spatial Planning Department,
Ministry of VROM, as part of the project on Rural Areas and Europe.
24-MAY-1994 Map analysis: H.S.D. Naeff, © SC-DLO

Vervolgens zijn deze scores als volgt samengevoegd tot één variabele voor de aanwezigheid van oppervlaktewater.

- 0 punten : geen kleine en geen grote wateren
- 1 punt : geen kleine wateren en score 1 of 2 voor grote wateren, of andersom, of voor beide typen water score 1
- 2 punten : score 2 voor grote en kleine wateren, of score 1 voor één van beide en voor de andere score 2.

Als laatste variabele voor de index van landschappelijke aantrekkelijkheid is het reliëf meegenomen, gedefinieerd als de contourendichtheid per pseudogrid. De contouren zijn afkomstig uit het Digital Chart of the World, waar ze per 1000 feet (ongeveer 300 meter) zijn weergegeven. Om verwarring te voorkomen is de contour van zeeniveau buiten beschouwing gelaten. Nederland zou anders als uitzonderlijk reliëfrijk naar voren zijn gekomen. Dit betekent wel, dat reliëf beneden de 300 meter of met kleinere hoogteverschillen dan 300 meter buiten beschouwing blijft, en dat een hoogvlakte van rond de 300 meter op de kaart zeer reliëfrijk kan lijken. Pseudogrids zonder hoogtelijnen krijgen een score van 0. Een hoogtelijnen-dichtheid van minder dan 10 m per km² of van tenminste 300 m per km² levert score 1 op. Pseudogrids met 10-300 meter contour per km² krijgen score 2. Een score 1 voor de meest reliëfrijke gebieden berust op de veronderstelling, dat ze weliswaar zeer aantrekkelijk zijn, maar dat hier slechts beperkt mogelijkheden tot nieuwe woonvormen zullen bestaan. Het resulterend kaartbeeld is te zien in figuur 27.

Uit voornoemde vijf variabelen (bos, kust, park, water, reliëf) met elk een score van 0-2 punten is door optelling een index voor landschappelijke aantrekkelijkheid voor nieuwe woonvormen berekend, waarvan de score dus tussen 0 en 10 kan variëren. Het resultaat laat zich in figuur 26 aflezen. Veel hiervan komt ongeveer overeen met wat men zou verwachten, maar uit de hoge scores voor delen van Schotland en Wales blijkt, dat het echt alleen om het landschap gaat zonder rekening te houden met klimaat. Dit laatste speelt alleen een beetje mee bij de beoordeling van kusten (fig. 24).

Afgezien van bereikbaarheid en aantrekkelijkheid speelt voor de ontwikkeling van nieuwe woonvormen in het landelijk gebied ook de *beschikbaarheid* van gebouwen of plekken met bouwrechten een rol. Nieuwbouw van woningen in het buitengebied wordt steeds meer aan strenge voorwaarden gebonden, maar het opnieuw gebruiken van vrijkomende gebouwen of reeds enige tijd verlaten panden wordt veel positiever beoordeeld. Een kaart van de globale bevolkingsontwikkeling in de verschillende delen (NUTS-gebieden) van Europa kan enig licht werpen op deze relatieve beschikbaarheid van gebouwen in kleine kernen en in het buitengebied. Figuur 28 maakt een onderscheid tussen de volgende typen gebieden:

- (a) met een over de hele periode 1950-1990 afnemende bevolking,
- (b) met een aanvankelijk dalende maar naderhand stabiliserende of zelfs weer enigszins toenemende bevolking,
- (c) met een over de hele periode stabiele bevolking,
- (d) met een aanvankelijk sterk stijgende maar naderhand stabiliserende bevolking, en
- (e) met een consistent over de hele periode groeiende bevolking.

Deze indeling is gebaseerd op grafiekjes voor het bevolkingsverloop per deelgebied in 'Portrait of the Regions' van EUROSTAT (1993). Men kan stellen, dat in gebiedstype-a de kans op bouwplaatsen het grootst is en afneemt tussen types-b en -e. Ook dit gegeven speelt mee bij de totale beoordeling van de mogelijkheden voor nieuwe woonvormen in de verschillende delen van Europa.

De voorlopige index voor landschappelijke aantrekkelijkheid levert een interessant kaartbeeld op (fig. 26). In principe geldt deze aantrekkelijkheid voor zowel het ruraal toerisme als de verschillende nieuwe woonvormen. Wat de laatste betreft zijn het de verschillen in bereikbaarheid (fig. 23) en beschikbaarheid (fig. 26), die mede bepalen of een gebied mogelijkheden heeft voor nieuw forensisme, pensioenmigratie, woonkolonies, diffuse woonvormen of revitalisering van oude dorpen. Dit betekent, dat de meest kansrijke gebieden voor forensisme die met donkergroene arcering binnen een straal van 50-100 km van de grote conurbaties zijn. Dit is met name aan de orde in de volgende gebieden. Waar in deze lijst gesproken wordt van 'periferie' bedoelen we de buitenste schil van deze stedelijke invloedssfeer, de zone tussen 50 en 100 km.

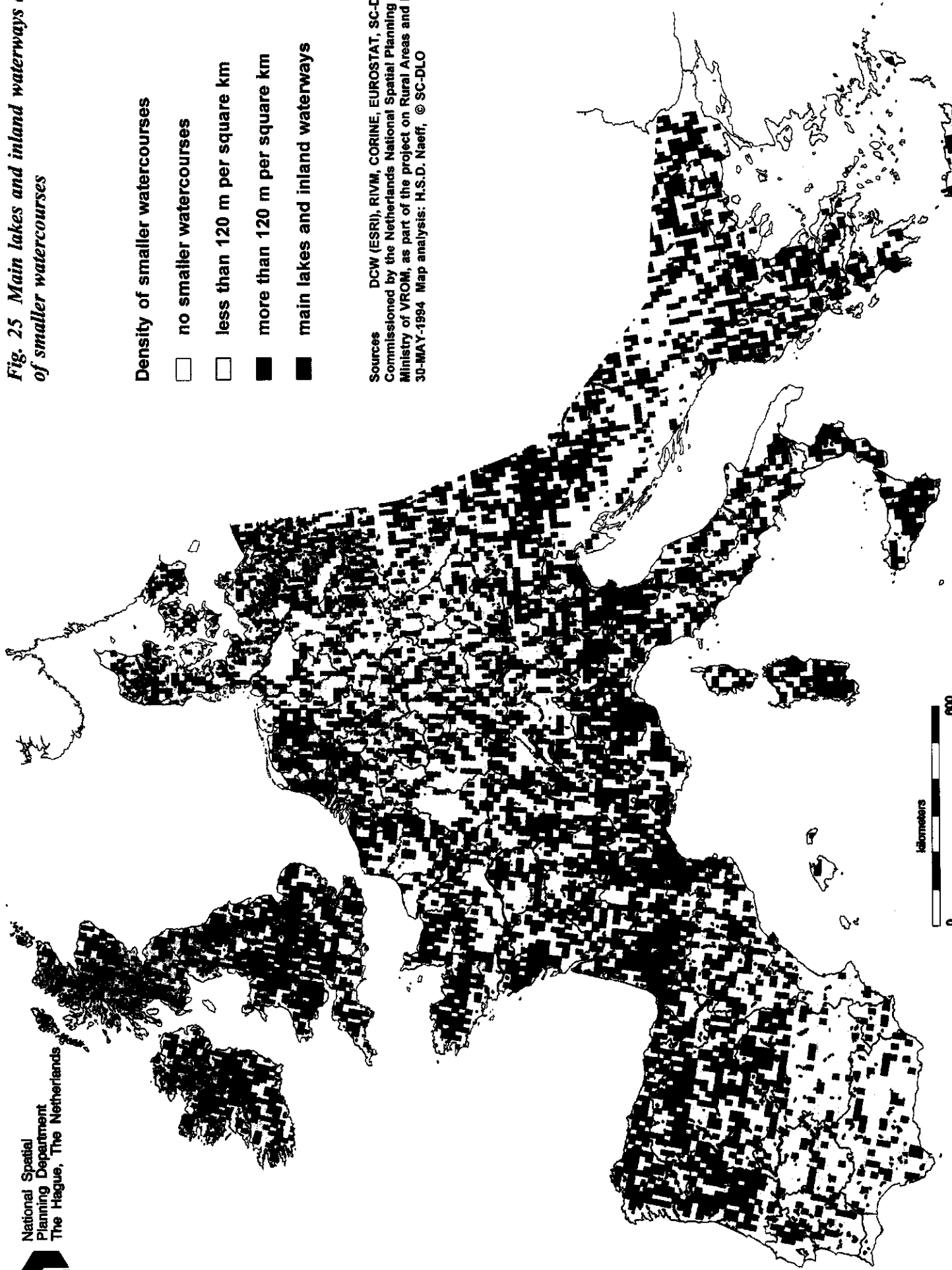
Een lijst van meest kansrijke gebieden voor nieuwe woonvormen van forenzen in Europa:

- van Dublin naar het zuiden;
- het centrum van de Midlands;
- West- en Oost-Nederland;
- grote delen van Seeland voor Kopenhagen;
- kleine gebiedjes in de noordelijke periferie van Bremen en Hamburg;
- een smalle strook van Hamburg naar het zuidoosten;
- een concentratie in de zuidoostelijke periferie van Hannover;
- veel mogelijkheden rond Berlijn en een brede zone vandaar naar de oostkant van Dresden;
- een gebied ten oosten van het Ruhrgebied met een uitloper naar Frankfurt;
- kleine gebiedjes in de oostelijke en westelijke periferie van Stuttgart;
- een groot gebied ten westen en zuiden van München;
- het bergland ten noorden van Turijn en Milaan;
- voor Lyon de perifere gebieden in het westen, zuiden en oosten;
- diverse gebiedjes rond Marseille, Genua, Malaga en Palermo;
- voor Rome en Napels vooral de kuststrook en (vooral voor Rome) ook delen van de Apenijnen;
- voor Athene vooral de onmiddellijke omgeving;
- Toulouse moet het vooral in de Pyreneeën zoeken;
- Barcelona moet het van de kust en de heuvels in het noorden hebben;
- Sevilla heeft een groot gebied tussen de stad en de oceaan;
- Madrid moet het vooral van de westelijke en noordelijke periferie hebben;
- de oostelijke periferie van Lissabon;
- Bordeaux heeft vooral Les Landes tot z'n beschikking;
- de zuidkant van Parijs en een gebied in het uiterste westen van het Ile de France;
- Lille en Brussel hebben alleen in het uiterste zuiden iets te bieden.

Fig. 25 Main lakes and inland waterways and density of smaller watercourses

- Density of smaller watercourses
- no smaller watercourses
 - less than 120 m per square km
 - more than 120 m per square km
 - main lakes and inland waterways

Sources DCW (ESRI), RIVM, CORINE, EUROSTAT, SC-DLO.
Commissioned by the Netherlands National Spatial Planning Department,
Ministry of VROM, as part of the project on Rural Areas and Europe.
30-MAY-1994 Map analysis: H.S.D. Naeff, © SC-DLO

DLO Winand Staring Centre
Wageningen, The Netherlands

National Spatial
Planning Department
The Hague, The Netherlands

Fig. 26 *Index of landscape attractiveness to new residents and tourists*

- no data
- low attractiveness (0-1 points)
- moderate attractiveness (2-3 points)
- high attractiveness (4-5 points)
- very high attractiveness (6-10 points)
- information outside EU is incomplete

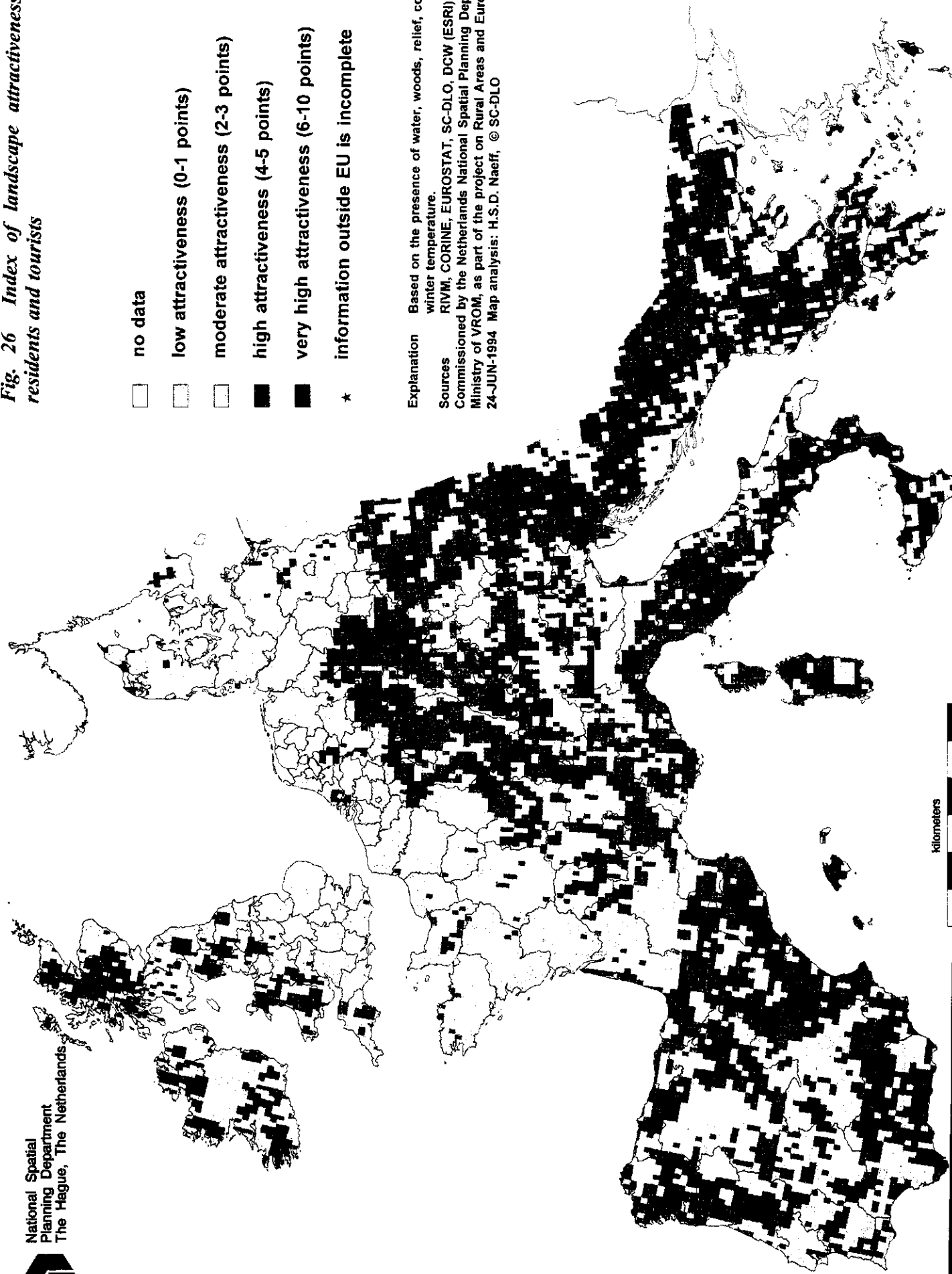
Explanation

Based on the presence of water, woods, relief, coast and the winter temperature.

Sources RIVM, CORINE, EUROSTAT, SC-DLO, DCW (ESRI).

Commissioned by the Netherlands National Spatial Planning Department, Ministry of VROM, as part of the project on Rural Areas and Europe.

24-JUN-1994 Map analysis: H.S.D. Naeff, © SC-DLO

kilometers

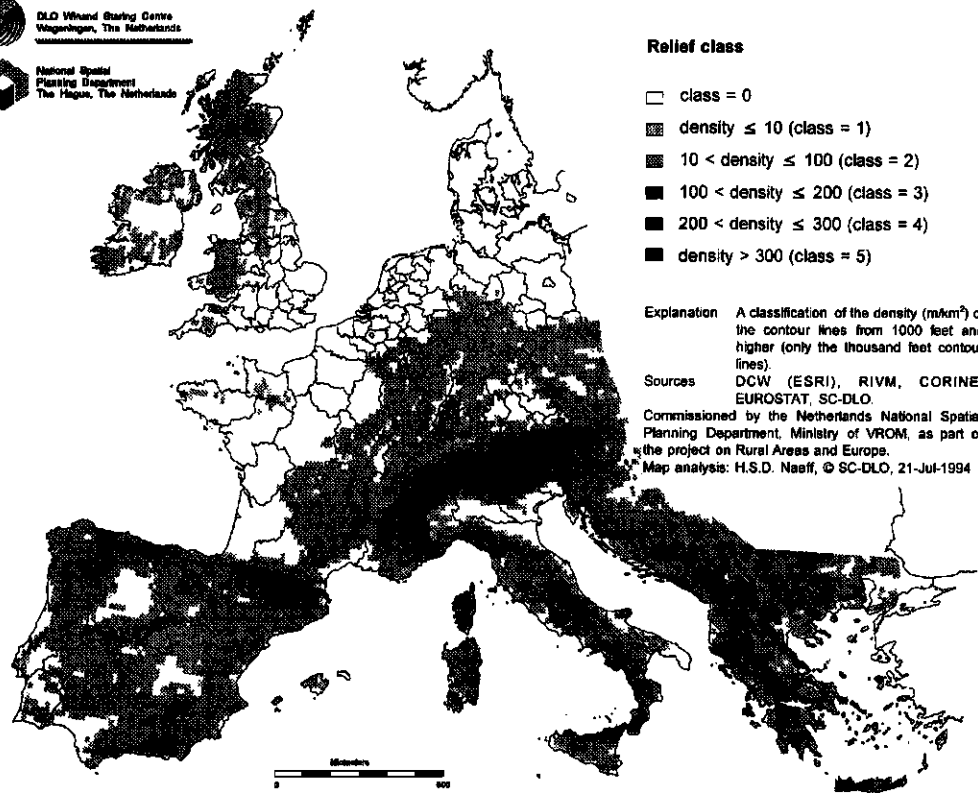

Fig. 27 Relief: density of contourlines

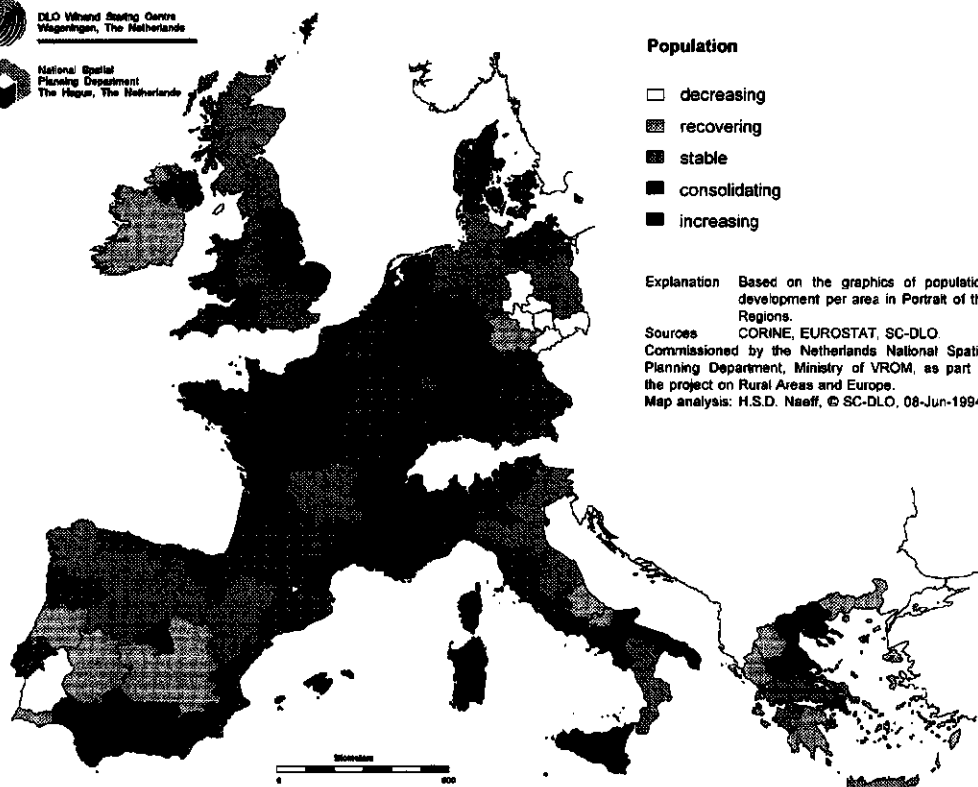

Fig. 28 Population trends 1950-1990: an indicator for the availability of buildings in rural areas

In hoofdstuk 9 zullen een paar van deze gebieden nader worden bekeken, waarbij op plaatselijk niveau meer over de aard van suburbanisatie kan worden ingegaan in relatie tot de ontwikkelingen in de landbouw.

Voor de mensen die zich veel vrijer in het buitengebied zouden kunnen vestigen is het samen voorkomen van een attractief landschap, korte afstand tot het net van autosnelwegen en/of een van de vliegvelden van belang. Ook speelt de beschikbaarheid van gebouwen en bouwplekken een rol. Een aparte plaats nemen voor de vrije vestigers de 'overwinteringsgebieden' in. Een en ander levert buiten de onmiddellijke invloedssfeer van de grote conurbaties het volgende lijstje van meest kansrijke gebieden op:

— Delen van Schotland, Ierland, Wales en Zuidwest Engeland, die bijna steeds buiten het bereik van autosnelwegen liggen, maar niet buiten die van de vliegvelden.

— In Duitsland gaat het om de volgende gebieden:

- enkele delen van Mecklenburg-Vorpommern. Er loopt een autosnelweg langs, maar vliegvelden zijn buiten bereik;
- een gebied op de grens tussen Thüringen en Oberfranken, met autosnelwegen in de buurt;
- een goed toegankelijk gebied op de grens tussen Oberpfalz en Niederbayern.

— In Frankrijk gaat het vooral om de volgende gebieden:

- een stukje Normandië, langs de kust ten zuiden van de monding van de Seine, goed bereikbaar;
- de eveneens goed bereikbare noordkust van Bretagne;
- delen van Centre en het grensgebied ervan met de Loire-streek. Ook deze gebieden zijn via het autosnelwegennet goed bereikbaar;
- het zuidelijk deel van Les Landes;
- delen van Auvergne en Limousin. Hiervan is de bereikbaarheid beperkt;
- grote delen van het 'lege' gebied tussen Lyon, Toulouse, Marseille en Turijn. Hiervan is het westen goed toegankelijk en het oosten niet;
- een relatief ontoegankelijk gebied aan de westkant van de Bourgogne;
- delen van Corsica.

— In Italië gaat het vooral om het oostelijk Alpengebied, buiten forenzenbereik van Milaan, om de oostelijke Po-delta en aangrenzende Middellandse zeekust, de punt van Foggia (net buiten bereik van de autostrada), de kuststreek van Matera, grote delen van Calabrië (met name de oostkust die een goed overwinteringsklimaat kent) en de noord- en oostkust van Sicilië. Ook op Sardinië komen aantrekkelijke gebieden voor. Deze zijn merendeels per vliegtuig goed bereikbaar.

— Griekenland kent vooral in het noordwesten, in Sterea Ellada en op west Kreta tamelijk uitgestrekte aantrekkelijke gebieden.

— In Spanje en Portugal gaat het buiten de invloedssfeer van de grote steden vooral om het noordoosten van Castilla-La Mancha en het aangrenzende deel van Aragon (Teruel), de westelijke Pyreneeën, de omgeving van Valladolid, oostelijk Asturias en het aangrenzende deel van Palencia, grote delen van Galicia en het aangrenzende Norte van Portugal. Ook in Centro Portugal komt een groot aaneengesloten gebied met een hoge aantrekkelijkheid voor. Het zuiden van Portugal is vooral als overwinteringsgebied aantrekkelijk. Genoemde Portugese gebieden zijn vanaf de auto-snelweg en/of vliegveld grotendeels goed bereikbaar. Voor die in Spanje ligt dit moeilijker.

6.5 Perspectievenschets

Uit de verschillende kaarten en de gevolgde redenering komt naar voren, dat grote delen van Europa zowel goed bereikbaar als landschappelijk aantrekkelijk zijn voor mensen die 'buiten willen wonen'. Toch vallen er ook belangrijke gebieden af, waar door een verwachte teruggang in agrarisch grondgebruik en werkgelegenheid in de land- en tuinbouw het aanbod van ruimte om te bouwen juist groot zou zijn. In figuur 4 roepen vooral de laatste twee categorieën (kleine of grote agrarische bedrijven met relatief lage inkomens en weinig toekomstperspectief) om bijvoorbeeld een nieuwe woonfunctie. Meestal zijn slechts kleine stukjes binnen de gebieden waar dit veel voorkomt geschikt om dergelijke bewoners aan te trekken. De noordwesthoek van Spanje is hier een goed voorbeeld van: er zijn veel kleine bedrijven met lage inkomens en weinig toekomstperspectief, maar minder dan de helft van dit gebied is geschikt voor nieuwe woonvormen en dan nog alleen voor het type van de renteniers e.d.

Een tweede beperking van het perspectief voor nieuwe woonvormen is, dat niet alleen het bouwen van woningen in aantrekkelijke gebieden al gauw de aantrekkelijkheid uitholt, maar ook de verantwoordelijke bestuurders zich hier steeds meer van bewust worden. Dit betekent dat er zowel vanuit de nationale en regionale overheden als vanuit de gebieden zelf steeds meer een rem gezet wordt op nieuwbouw van woningen. Dit heeft weer tot gevolg, dat projectontwikkelaars, zowel groot als klein, met overtuigende kwaliteit voor de dag moeten komen. Hierbij liggen in principe vier koersen voor de hand:

- a. vernieuwing van de bestaande gebouwen-voorraad met handhaving van de streekeigen architectuur en voor een belangrijk deel ook ten behoeve van mensen die een zekere binding met de streek hebben;
- b. landschappelijk goed geïntegreerde nieuwbouw, hetzij verspreid, hetzij in kolonies, maar altijd op voorzichtig gekozen plekken, en liefst voorzien van een 'ecologisch etiket';
- c. kolonies van nieuwbouw met zoveel intrinsieke waarde, dat deze voldoende tegenwicht biedt tegen een gebrek aan aantrekkelijkheid van de omgeving. Een zorgvuldig en innovatief vormgegeven satellietstad, senioren- of vakantiekolonie kan ook in een onaantrekkelijk, agrarisch marginaliserend gebied in een enorme behoefte blijken te voorzien;
- d. meekoppelen aan investeringen voor andere functies, bij voorbeeld ten behoeve van drinkwater- of electriciteitswinning, toerisme (jachthavens, vliegvelden, kabelbanen, e.d.). Als er toch ingegrepen wordt, doe het dan multifunctioneel.

6.6 Voorbeelden

Van de hiervoor besproken soorten vraag naar nieuwe woonvormen in het landelijk gebied geven de volgende typen een goed beeld van de verscheidenheid die hierbij aan de orde is:

Type 1 : Forenzen-kolonies (op hooguit 50 km van een stedelijke agglomeratie en buiten de bestaande kernen);

- Type 2 : Vrije vestiging en renteniers op strategische plekken dieper in het landelijk gebied;
- Type 3 : Kolonies voor seizoenbewoning en overwinteraars (= buiten de bestaande kernen);
- Type 4 : Revitalisering van een kleine kern, vooral door aantrekken van renteniers/remigranten.

De typen 1 t/m 3 kunnen opgezet worden als 'nieuwe landgoederen', al dan niet in samenhang met nieuwe recreatiemogelijkheden (golfbaan, surfplas, jachthaven, bosaanleg, wintersport, e.d.). Hierbij gaat het om innoverende, soms 'futuristische' en vaak zeer 'modieuze' projecten: milieuvriendelijke bouw, verweving met natuur, verregaande landschappelijke inpassing, enz. Voor type 1 (forenzenkolonies) wordt naar voorbeelden gezocht langs de meest perifere haltes van de U-Bahn bij steden als Hamburg en Munchen en van de RET van Parijs. De aandacht zal vooral uitgaan naar pogingen om hier 'ecologische' nederzettingen te bouwen. Als voorbeeld van type 2 (vrije vestiging in buitengebied) wordt in eerste instantie gedacht aan het reeds aangelegde project Grevelingenhout (woningbouw met golfbaan) en de vergevorderde plannen voor een Blauwe Stad in het Oldambt. Voor type 3 (kolonies voor seizoenbewoning) zijn goede voorbeelden te vinden via advertenties van projectontwikkelaars, die actief zijn langs de Spaanse kust. Ook bij de Friese meren en in Zeeland zijn voorbeelden (vooral op de Duitse markt gericht) te vinden. Bij dit type is duidelijk sprake van overlap met de deelstudie 'recreatie'. De voorbeelden zullen dan ook samen worden uitgewerkt.

Type 4 richt zich op een 'revival' van de gebiedseigen bouwwijzen in bestaande (vooral: kleine) kernen. Mensen die het dorp nog van vroeger kennen en anderen, die zich tot de specifieke sfeer voelen aangetrokken, vormen een markt voor de plaatselijke, ambachtelijke bouwnijverheid, gesteund door architecten die deze benadering omarmen. Van een dergelijke invulling van type 4 zal een Zweeds voorbeeld worden uitgewerkt (Boda Kyrkby in Dalarna). De bevolking van dit dorp is de laatste decennia weggetrokken wegens gebrek aan emplooi in de land- en bosbouw. Modernisering van de voorzieningen heeft dit proces niet kunnen tegenhouden. Het gebied heeft geen speciale toeristische waarde en ligt tever verwijderd van de grote steden om forenzen aan te kunnen trekken. De laatste jaren is het dorp als het ware 'herontdekt' door een een redelijk welvarende bevolkingsgroep (met kinderen) die er het grootste deel van het jaar wonen. Het is een boeiend proces geweest, waarvan ook voor andere leegstromende dorpen wat te leren valt. Een ander voorbeeld kan het beleid ten aanzien van dorpsvernieuwing in de provincie Drenthe onder leiding van gedeputeerde Tale Willems zijn: maximale benutting van bestaande dorpsbebouwing (merendeels ex-agrarisch) voor sociale woningbouw en goedkope appartementen. De uitwerking van dit beleid wordt compact beschreven. Als derde voorbeeld wordt het Duitse programma voor dorpsvernieuwing besproken, voorzover hiermee het proces van ontvolking effectief kon worden tegengegaan. Hierover is wat materiaal beschikbaar.

7 Slaag- en faalfactoren

7.1 Inleiding

In dit hoofdstuk worden slaag- en faalfactoren voor de vier deelthema's beschreven. De slaag- en faalfactoren hebben deels betrekking op algemene condities die, indien ze aanwezig zijn, de kansen voor één van de vier nieuwe functies vergroten. Deze worden onderverdeeld in fysiek-ruimtelijke, economische en culturele factoren. Voor zover het om eenvoudig te localiseren factoren gaat, zijn ze verwerkt in de potentiekaarten voor de vier deelthema's.

Naast de fysiek-ruimtelijke, economische en culturele factoren zijn er slaag- en faalfactoren die betrekking hebben op de aansturing van de nieuwe functies. Bij de sturingsfactoren wordt waar nodig onderscheid gemaakt tussen sturing door de overheid en sturing door particulieren en particuliere organisaties.

7.2 Slaag- en faalfactoren waterproductie

De verzorging van de drinkwatervoorziening kan plaats vinden met grond- of oppervlaktewater. De bespreking van slaag- en faalfactoren heeft betrekking op oppervlaktewater als drinkwaterbron, vanwege de interessante combinaties die dit oplevert met andere functies.

Fysiek-ruimtelijke factoren

De fysiek-ruimtelijke condities vormen een conditio sine qua non voor het slagen van waterproductieprojecten. De relevante fysiek-ruimtelijke factoren zijn uitgebreid besproken in hoofdstuk 3.

Economische factoren

Voor het aanleggen van stuwmuren zijn vaak forse investeringen nodig. Voor de drinkwatervoorziening van grote bevolkingsconcentraties zijn de benodigde gelden te verkrijgen. Dit leren de voorbeelden van enerzijds de Harzwasserwerke (Hannover, Bremen) en de Severn Trent Water (Birmingham). Ook als de reservoirs op afstanden van bijna 200 km liggen, zijn de transportkosten geen bezwaar. Voor grotere bevolkingsconcentraties is de afstand dus geen belangrijke factor. In elk gebied is reeds infrastructuur voor de watervoorziening aanwezig. Als tot nu toe geen gebruik wordt gemaakt van stuwmuren zal er een zeer duidelijke aanleiding moeten zijn om op een andere drinkwaterbron over te stappen. Aanleidingen kunnen zijn: uitputting of vervuiling van grondwater en sterke uitbreiding van de bevolking.

Culturele factoren

Er worden verschillende situaties aangetroffen ten aanzien van de mogelijkheden voor recreatief medegebruik. Overwegingen om wel of niet recreatie toe te laten zijn gebaseerd op hygiënische argumenten. Stuwmuren, waarvan het water niet direkt

wordt benut voor de drinkwaterbereiding, kunnen in principe zonder hygiënische risico's worden benut voor vele vormen van recreatie, behalve motorboten. Dit komt bijv. voor in het gebied van de Harzwasserwerke. Op de stuwmuren voor de Midlands en nabij Limoges wordt vrijwel geen waterrecreatie (behalve vissen in de Midlands) toegelaten. Ook in Nederland heerst een cultuur waarbij belangen van waterrecreatie niet goed te verenigen zijn met drinkwaterbelangen.

Sturingsfactoren

Het beleid ten aanzien van de drinkwatervoorziening is in alle landen gericht op een verbetering van de hygiënische en kwalitatieve betrouwbaarheid. In een deel van de EG-landen is de drinkwatervoorziening sterk versnipperd met soms een belangrijke rol voor de drinkwaterwinning voor zeer kleine gemeenschappen of privé doeleinden. Dit leidt tot moeilijk controleerbare situaties, zoals in het gebied van de Limousin wordt erkend. Deze situatie zou ook een drijfveer kunnen zijn voor de aanleg van waterreservoirs op grotere afstand ten behoeve van een centrale drinkwatervoorziening.

Voor de planrealisatie is het goed om beleidsmatige 'bondgenoten' te traceren, die de ontwikkelingen kunnen versterken. Een potentiële bondgenoot is natuurontwikkeling in situaties waarbij oppervlaktewater geïnfiltreerd wordt voor de compensatie van grondwateronttrekking. Een potentiële bondgenoot is eveneens de landbouw in gebieden met kwetsbare gronden, waar extensieve landbouw nodig is als beheersvorm ter voorkoming van ongewenste bodemkundige processen (verzuring, chemical timebomb).

7.3 Slaag- en faalfactoren diversificatie

Fysiek-ruimtelijke factoren

Voor de semi-agrarische diversificatie en de groep overige diversificatievormen is de aanwezigheid van bevolking en de werkgelegenheid een belangrijke factor. Voor hoevetoerisme zijn aantrekkelijke landschappen van belang. Vooral de landschappen die mogelijkheden bieden voor zowel zomer- als wintertoerisme vormen een belangrijke factor. Voor het agrarisch landschaps- en natuurbeheer is een absolute voorwaarde dat er belangrijke natuur- of landschapswaarden aanwezig zijn die zich lenen voor beheer door agrariërs.

Economische factoren

Een belangrijke economische slaagfactor is de concurrentieverhouding met de vergelijkbare produkten die niet als neventak van de landbouw worden geproduceerd van groot belang. Als dezelfde prijs-kwaliteit verhoudingen buiten de neventakken kunnen worden gerealiseerd, dan zal diversificatie weinig kans maken. In veel gevallen gaat het niet puur om prijs en kwaliteit maar ook om de toegankelijkheid van de markt. Al men er niet in slaagt om de relevante markt te betreden, dan komt men niet eens toe aan concurrentie op basis van prijs en kwaliteit. Vooral voor nieuwe produkten speelt dit een rol.

Verder vormt de mate waarin de vier diversificatievormen elkaar ondersteunen een

slagfactor. Hoeve-toerisme bijvoorbeeld stimuleert poortverkoop en omgekeerd.

Diversificatie wordt vanuit zeer verschillende motieven aangestuurd: vanuit de traditie, interesse, hobby, woonsituatie e.d. is men gebonden aan de landbouw, maar om andere motieven (financiële, carrière, instelling, enz.) werkt men ook buiten de landbouw. Van cruciaal belang daarbij is de factor of de arbeid voor de neventak goed te combineren is met landbouw. Produktievormen die het hele jaar door arbeid vragen (veehouderij) bieden minder mogelijkheden dan vormen van landbouwproduktie met een concentratie van arbeid in bepaalde delen van het jaar.

Culturele factoren

Een belangrijke factor voor het tot ontwikkeling komen van één van de vier vormen van diversificatie, is dat er een zekere traditie met nevenberoepen aanwezig is. Daarnaast werkt het voor het hoeve-toerisme positief uit als de streek op het toerisme afgestemde cultuur heeft. Het omgekeerde kan als faalfactor een rol spelen: in streken die sterk op de landbouw zijn geöriënteerd kan de opkomst van bijvoorbeeld kampeerboerderijen veel onbegrip en weerstand ontmoeten.

Sturingsfactoren

De semi-agrarische activiteiten komen doorgaans niet tot stand door actief overheidsingrijpen. Diversificatie drijft meestal op particulier initiatief. Allerlei geslaagde vormen kwamen tot stand via initiatiefrijke enkelingen of groepen, waarbij in een latere stadium de een of andere vorm van institutionalisering een belangrijke factor werd om het initiatief verder te ondersteunen.

De overheid kan hierop wel inhaken onder andere door streekpromotie, het ontwikkelen van produktstandaarden en het opzetten c.q. stimuleren van organisaties.

Succesfactoren voor hoevetoerisme zijn vergelijkbaar met die voor semi-agrarische activiteiten: promotie, ontwikkelen van normen, en scheppen van organisatievormen. Voor natuur- of landschapsbeheer door agrariërs vormt het overheidsbeleid een *conditio sine qua non*. Zonder overheids subsidies is deze vorm van diversificatie niet mogelijk. Het algemeen afnemende vertrouwen in de overheid vormt daarbij een mogelijke faalfactor. Mogelijkheden voor win-winbeleid liggen in de combinatie van betaald natuur- of landschapsbeheer aan vormen van inkomenssteun, set-aside-regeling, e.d.

De groep overige diversificatievormen is bijna niet te grijpen voor het beleid, vanwege de diversiteit. In de situaties waarin de landbouw van oudsher gecombineerd wordt met een bepaalde vorm van niet-landbouwkundige bedrijvigheid, kan wel een gericht stimuleringsbeleid voor de niet-landbouwkundige bedrijvigheid worden gevoerd, zie het in hoofdstuk 4 gegeven voorbeeld van het Schotse eiland Harris.

Voor alle vormen van verbrede bedrijfsontwikkeling vormt het nalaten van restrictief beleid voor kleine en nevenberoepslandbouwbedrijven een slagfactor. In veel landen is er namelijk sprake van regelingen voor de landbouw die indirect (en soms onbedoeld) ongunstig uitwerken voor kleine en nevenberoepslandbouwbedrijven.

7.4 Slaag- en faalfactoren recreatie en toerisme

Fysiek-ruimtelijke factoren

Een eerste belangrijke fysiek-ruimtelijke slaagfactor heeft betrekking op de bereikbaarheid en ontsluiting. Voor dagrecreatie gaat het dan om de bereikbaarheid vanuit bevolkingsconcentraties, terwijl voor kust-, natuur- en cultuurtoerisme vooral een goede aansluiting op hoofdroutes van belang is.

Een tweede belangrijke factor is de kwaliteit van de voorzieningen in het bezochte gebied. Voor dagrecreatie is een breed scala aan voorzieningen belangrijk, vooral in combinatie met een geconcentreerde ligging; voor kusttoerisme is de kwaliteit van de stranden van belang; voor natuur- en cultuurtoerisme vormt het voorkomen van enkele zeer bijzondere elementen een slaagfactor van betekenis. Voor het natuurtoerisme is bovendien de omvang van de natuurgebieden van belang; hoe groter het gebied hoe meer kansen voor natuurtoerisme. Voor het cultuurtoerisme is belangrijk dat monumenten niet verloederen door gebrekkig onderhoud of door negatieve milieu-effecten.

Een derde slaagfactor heeft te maken met de mate van concentratie van de voorzieningen. Bij dagrecreatie en kusttoerisme is de geconcentreerde ligging van voorzieningen doorgaans belangrijk, terwijl bij natuurtoerisme en cultuurtoerisme de spreiding van voorzieningen belangrijk is. Voor het cultuurtoerisme is het bovendien belangrijk als de voorzieningen gezamenlijk een netwerk van cultuurhistorische elementen vormen.

Tenslotte zijn de aantrekkelijkheid van het landschap en het klimaat belangrijke fysiek-ruimtelijke slaagfactoren. Het klimaat is daarbij wat belangrijker voor dagrecreatie en kusttoerisme; het landschap voor cultuur- en natuurtoerisme.

Belangrijke faalfactoren zijn natuurlijk aanwezig als de slaagfactoren ontbreken. Andere fysiek-ruimtelijke faalfactoren hebben betrekking op het bereiken van de fysiek-ruimtelijke capaciteit van gebieden. Voor dagrecreatie gaat het dan om de hinder door drukte. Voor kusttoerisme speelt dit ook een rol, daarnaast kan de vervuiling van het zeewater een faalfactor vormen. Voor het natuurtoerisme en cultuurtoerisme komt het bereiken van de maximale capaciteit tot uiting in de verloedering van natuurwaarden c.q. cultuurwaarden.

Economische factoren

Economisch gezien vormt de kwaliteit van het aanbod een eerste belangrijke slaagfactor. Dit heeft voor een belangrijk deel te maken met de fysiek-ruimtelijke factoren die hiervoor zijn beschreven. Daarnaast kan de onderlinge tegenwerking tussen aanbieders een faalfactor vormen. Dit wordt vooral van betekenis als het aanbod de vraag gaat overtreffen, bijvoorbeeld als er vanwege positieve toekomstverwachtingen sprake is van overontwikkeling (Benidorm-effect).

Culturele factoren

Een belangrijk culturele slaag/faalfactor is het imago dat een streek of gebied heeft. Een bepaald imago kan de ene groep toeristen aantrekken en een andere groep

afstoten. Dit is een slaagfactor als men in gebied positief wil inspelen op dat imago, maar vormt een faalfactor als men groepen wil bereiken voor wie dat imago een negatieve betekenis heeft. Het imago is niet onaantastbaar, maar kan in zekere mate gestuurd worden, o.a. door voorlichting en door selectieve investeringen in voorzieningen.

Samenhangend met het imago is de bekendheid van het gebied bij doelgroepen. Om succesvol te zijn moet het gebied voldoende bekend zijn.

Specifiek voor natuur- en cultuurtoerisme kan tegenwerking vanuit een streek vanwege (vermeende) schending van historische waarden of (vermeende) effecten op natuur een faalfactor vormen.

Sturingsfactoren

Voor dagrecreatie kan ligt de rol van de overheid vooral bij het scheppen van een aantal algemene condities, zoals het uitzetten van routes, waaraan andere initiatieven kunnen aanhaken. Daarbij moet voldoende ruimte worden geboden aan deze particuliere initiatieven. Eventueel kan de overheid enkele start-initiatieven nemen.

Voor het kust-toerisme geldt ook dat de overheid sterk leunt op particuliere initiatieven, waarbij er in veel gebieden een taak ligt in het saneren van scheefgroei. Dit kan onder andere door het scheppen van slecht-weer en off-coast voorzieningen, maar ook door het zoeken van aansluiting bij natuur- en cultuurtoerisme.

Het zoeken van aansluiting bij andere toerismevormen is ook een succesfactor voor zowel natuur- als cultuurtoerisme. Verder is wat betreft sturing voor deze vormen van belang dat er meer samenhang komt in netwerken, dat de toegankelijkheid en ontsluiting wordt gegarandeerd en dat de voorlichting wordt gecoördineerd.

7.5 Slaag- en faalfactoren nieuwe woonvormen

Forensisme

Het landelijk gebied oefent als woonplek een permanente aantrekkingskracht uit op mensen met een baan in de stad. Men zoekt meestal wel aansluiting bij een bestaande kern, maar afstanden van enkele kilometers (max.5?) tot lokale voorzieningen (vooral lagere school, supermarkt) zijn geen probleem. Hoe mooier het landschap hoe beter, maar zelfs een kaal agrarisch gebied binnen een straal van circa 50km (1 uur reistijd) van de werkplek is voor veel woningzoekenden al gauw beter dan de dure of niet te bemachtigen woonruimte binnen de stad.

Belangrijkste faalfactoren zijn: reistijd en onze collectieve strijd tegen autokilometers. Vrijkomende agrarische ruimte op grotere afstand van de stedelijke agglomeraties zal niet op grote schaal forenzen kunnen aantrekken, en 'urban sprawl' met de daaraan verbonden verkeerscongestie wordt door steeds meer overheden in Europa bestreden. Dit betekent, dat het aantrekken van grote aantallen forenzen alleen kan, als aangesloten wordt bij bestaande infrastructuur (spoor- of busverbindingen) en/of

deze op een veel intensievere manier gebruikt gaat worden. Bij de voorbeeldgebieden zal danook voor deze woonvorm veel aandacht aan de potenties van deze verbindingen besteed moeten worden. Ook zal concentratie van de nieuwe woningen bij haltes nodig zijn. Mogelijkheden voor dit type woonvorm zijn vooral in het voorbeeldgebied Zuid-Duitsland aan de orde.

Vrije vestiging / renteniers / seizoenbewoning

Mensen die niet (meer) afhankelijk zijn van de nabijheid van een (meest stedelijke) werkplek kunnen globaal verdeeld worden in rustzoekers en actievoekers. Velen die zich dat kunnen permitteren weten beide woonmilieus te combineren, veelal door meerdere woningen in eigendom te hebben. Vaak worden in dat laatste geval juist de woningen in het buitengebied slechts een zeer beperkt deel van het jaar bewoond. Het overheidsbeleid is er veelal op gericht deze langdurige leegstand te beperken. Uit rendementsoverwegingen wil een deel van de eigenaars daar wel aan meewerken, maar anderen houden zo'n pand liever geheel voor henzelf en een paar vertrouwelingen.

Nieuwe woningen in het buitengebied voor deze doelgroepen kunnen zowel verspreid als in complexen (kolonies of oude dorpskernen) worden aangeboden. Bij een zeer verspreid aanbod doet het er niet veel toe hoeveel maanden per jaar de woning bewoond is. Bij concentraties van deze woningen is het van belang, dat niet gedurende lange perioden een groot deel van de woningen leeg staat, tenzij dan juist alle woningen (op die van een beheerder na) leeg staan. Dit pleit voor ruimtelijke scheiding van de plaatselijke (permanente) bevolking en de seizoenbewoners. Voor (bijna-)permanent woonachtige renteniers en vrije vestigers in deze scheiding in principe niet aan de orde, tenzij er sprake is van grote culturele (taal!) verschillen tussen oude en nieuwe bewoners.

Succesfactoren voor deze doelgroepen zijn naast landschap en klimaat ook de bereikbaarheid t.o.v. de stedelijke agglomeraties waar ze vandaan komen (autosnelwegen tot maximaal 1 dagreis, een vliegveld met lijnvluchten binnen 50 tot 100 km). Dit zijn succesfactoren, die grotendeels buiten de invloedsmogelijkheden van de plaatselijke bevolking liggen. Daarnaast blijkt de aard van de betreffende project-ontwikkeling op zichzelf faal- en slaagfactoren te bevatten. Waar nieuwe bewoners vooral worden aangetrokken om een dorpsgemeenschap op peil te houden blijkt uit onderzoek in Zweden, dat het maximaal inschakelen van lokale, ambachtelijke vaardigheden en materialen meer kans van slagen biedt, dan het werken met standaardpakketten en met aannemers uit de dichtbijzijnde grotere steden. Ook seizoenbewoners appreciëren een 'couleur local'. Voorbeelden in Frankrijk en Portugal wijzen op het belang van een nauwe samenwerking tussen lokale en buitenlandse zakenlui, waarbij de buitenlanders vooral als makelaars fungeren naar de vraagzijde toe. Door dergelijke koppels van ondernemers die elkaar goed kennen en vertrouwen zijn op heel veel plaatsen nog mooie woonprojecten te realiseren voor deze drie doelgroepen.

7.6 Algemeen

Naar aanleiding van de voorgaande overzichten kunnen de volgende algemene opmerking worden gemaakt. Allereerst is van belang dat gebieden in voldoende mate aan de in de overzichten gegeven fysiek-ruimtelijke, economische en culturele condities voldoen. De aanwezigheid van deze condities is op zich echter niet voldoende. Van belang is vooral of deze condities werkelijk kunnen worden benut en of daarbij de wat minder gunstige condities kunnen worden gecompenseerd. Op dat punt komen de sturingsfactoren in beeld. Wat sturing betreft lijkt vooral dat de mate waarin het lukt om verschillende factoren te combineren van essentieel belang, met name voor de deelthema's waarvoor in het algemeen weinig overheidsinvesteringen beschikbaar zijn. Het gaat dan om het combineren van particulier initiatief in gebieden met particulier initiatief buiten gebieden en met overheidsinitiatieven. Inhoudelijk gezien is het daarbij belangrijk om met een eigen gebiedsprofiel te komen: een gebiedseigen combinatie van nieuwe functies, die inspeelt op mogelijkheden die elders niet aanwezig zijn. Als overheden daarbij een rol willen spelen, vereist dit waarschijnlijk een aparte vorm van organisatie: projectgewijs en faciliterend.

8 Keuze van inzoomgebieden

Themahoofdstukken

In de themahoofdstukken (h2-h6) is weergegeven op welke wijze de ruimtelijke beelden voor potenties voor nieuwe functies voor landelijke gebieden in Europa tot stand zijn gekomen. Voor de landbouw is aangegeven waar de kans op vrijkomen van grond en arbeid het grootst is. Voor de verschillende deelthema's is aangegeven waar potenties liggen; daarbij is per deelthema een typologie van de mogelijkheden gemaakt. In schema 4 is een overzicht weergegeven van de typologie uit de themahoofdstukken.

Deelthema	typologie
Landbouw	vrijkomen van: - grond - arbeid
Waterproductie	geschiktheid voor - grondwaterwinning - winning van oppervlaktewater
Diversificatie	potenties van gebieden voor: - semi-agrarische activiteiten - hoeve-toerisme - natuur en landschapsonderhoud - diversen
Recreatie & toerisme	potenties van gebieden voor: - dagrecreatie - zon/kusttoerisme - natuurtoerisme - cultuurtoerisme
Nieuwe woonvormen	potenties van gebieden voor - forensisme - seizoensbewoning/renteniers

Schema 4 Overzicht van resultaat-kaarten uit de themahoofdstukken: aanbod uit de landbouw en potenties van nieuwe functies

Uitgangspunten

Doelstelling is om in Europa gebieden te selecteren met perspectieven voor verbrede plattelandsontwikkeling. Voor verbrede plattelandsontwikkeling is zowel marginalisatie in de landbouw als potenties voor nieuwe functies noodzakelijk. Een belangrijk kenmerk van verbrede plattelandsontwikkeling is dat verschillende functies dicht naast elkaar of zelfs verweven in een gebied plaatsvinden. De aard van de functies is zodanig dat ze elkaar versterken. Alleen in onderlinge samenhang kan het verbrede plattelandsontwikkeling-perspectief tot ontwikkeling komen. Dit betekent dat gebieden met potenties voor zoveel mogelijk verschillende functies gecombineerd met een marginaliserende landbouw het meest interessant zijn om het verbrede plattelandsontwikkeling-perspectief verder uit te werken.

Resultaten

De selectie van uitwerkingsgebieden is in twee stappen verlopen. In de eerste stap is de potentie voor ontwikkeling van de verschillende deelthema's gecombineerd met de marginalisatie kaart van de landbouw. Dit leverde achtereenvolgens een serie kaartbeelden op. De combinatie van marginalisatie en potentie voor toerisme (natuur- en cultuurtoerisme — figuren 20 en 21) leverde gebieden als Ierland, West-Midlands, delen van Portugal, West-Italië, Centraal Frankrijk, Zuid-Griekenland en grote delen van Zuid-Duitsland. De combinatie met de geschiktheid voor waterproduktie (fig. 6 t/m 9) bracht gebieden in Noord-Portugal en Noordwest Spanje, delen van het Centraal Plateau in Frankrijk, het Alpengebied, delen van Midden-Italië, Noord-Sardinië en Zuidwest-Duitsland naar voren (voor stuwmeer aanleg) terwijl delen van Centraal en Noordoost Spanje, de Poolvlakte en Noordwest-Duitsland potentiële mogelijkheden hebben voor het benutten van grondwater als oplossing voor de marginaliserende landbouw.

Bij verbrede bedrijfsontwikkeling (fig. 19) in combinatie met marginalisatie zien we Noord-Portugal, Noordwest-Spanje, delen van Centraal-Oost-Spanje, Centraal-Frankrijk, West-Italië en Zuid-Duitsland naar voren komen. De West-Midlands zijn hier niet vertegenwoordigd maar maken wel deel uit van de selectiegroep omdat de combinatie van de afhankelijkheid van de opbrengsten uit melk en graan met de vraag naar semi-agrarische activiteiten en landschapsonderhoud groot is (fig. 15 en 17).

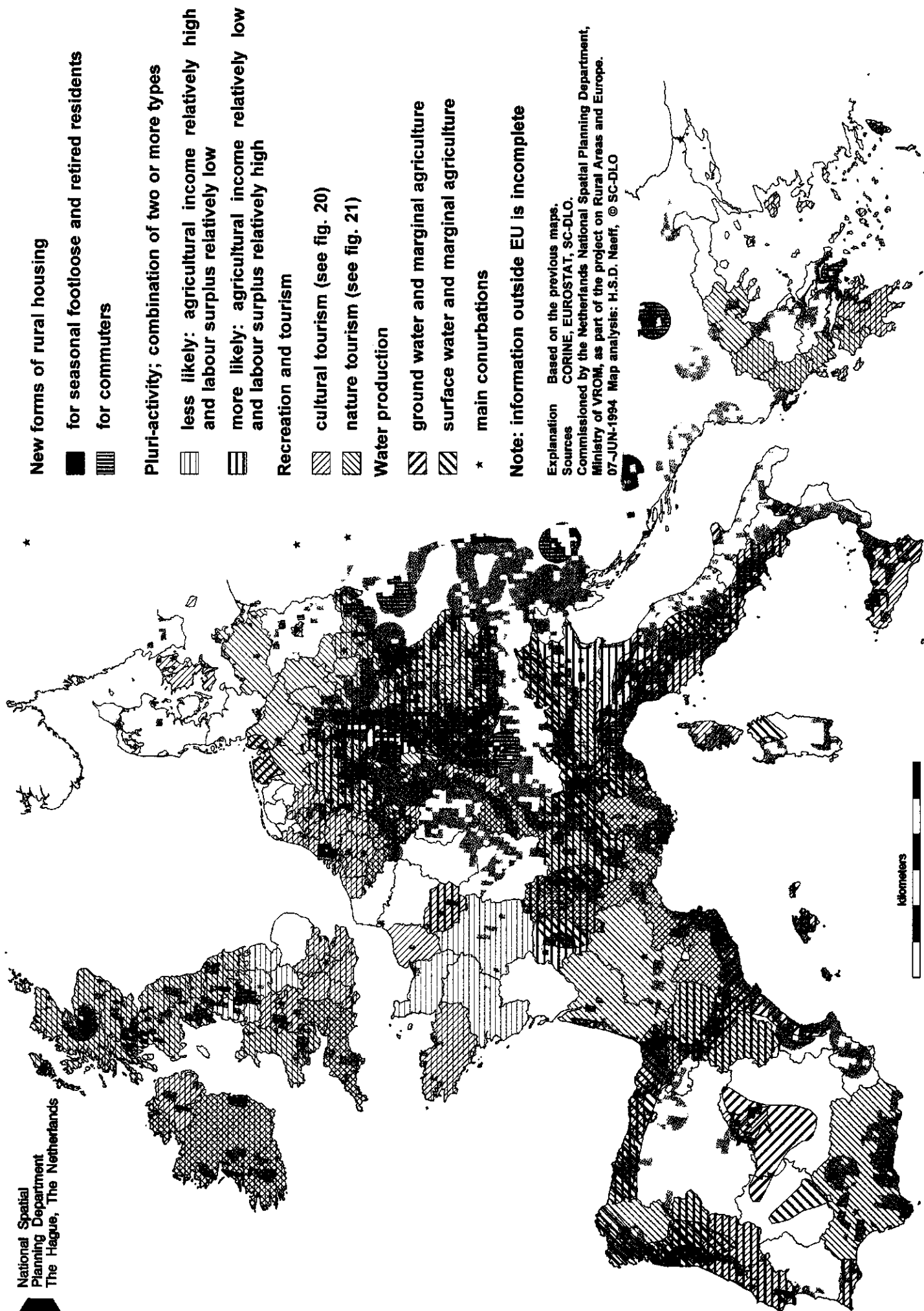
Tenslotte de combinatie van marginalisatie met de potentie voor nieuwe woonvormen (fig. 23, 24 en 26). Delen van Noord-Duitsland, Noord-Schotland, Ierland, Noord-Centraal- en Oost-Spanje en Centraal Portugal, Noord-Griekenland en verspreide delen van Italië, Midden-Frankrijk zijn geschikt voor Bretagne en seizoensbewoning. Geschikte gebieden voor forensisme concentreren rond de grote bevolkingsconcentraties.

In de tweede stap zijn alle combinatie kaarten van deelthema en landbouw samen op 1 kaart gezet: dit levert figuur 29 op. Hierop staan de volgende klassen:

- Recreatie/toerisme:
 - cultuurtoerisme
 - natuurtoerisme
 - dagrecreatie (= forenzen)
- Waterproduktie
 - grondwater
 - oppervlaktewater
- Nieuwe woonvormen
 - seizoensbewoning/renteniers
 - forenzen
- Verbrede bedrijfsontwikkeling, 2 of meer vormen
 - beperkt verbod vanuit de landbouw
 - ruim aanbod vanuit de landbouw

Bij recreatie/toerisme is dagrecreatie niet apart weergegeven, omdat het ruimtelijk overeenkomt met de aantrekkelijke gebieden voor forenzen. Kusttoerisme is weggelaten omdat dat een zeer smalle strook betreft, die als enige attractie te weinig is om voor een geheel achterliggend gebied van belang te zijn.

Fig. 29 Potentials for combinations of new functions for rural areas

Op deze kaart is nagegaan in welke gebieden combinaties van veel deelthema's voorkomen. Gekozen is voor het uitwerken van 4 gebieden. Ten behoeve van een evenwichtige spreiding over Europa zijn 2 gebieden uit Noord-Europa en 2 gebieden uit Zuid-Europa gewenst. Dat levert een aantal mogelijkheden op voor uitwerkingsgebieden:

Zuid-Europa:

Noordelijk Portugal + Galicië

Midden Italië

Auvergne-Limousin

Gekozen is voor Noord-Portugal en Auvergne-Limousin, vooral vanwege de beschikbaarheid van gegevens.

Noord-Europa:

Baden-Württemberg

Oost-Denemarken

West-Midlands.

Gekozen is voor Baden-Württemberg vanwege het grootste aantal combinaties en vervolgens voor de West-Midlands. Hoewel het aantal potenties beperkt was is dit gebied gekozen vanwege het sterke contrast met het Duitse gebied.

De begrenzing van de gekozen gebieden is weergegeven in figuur 30.

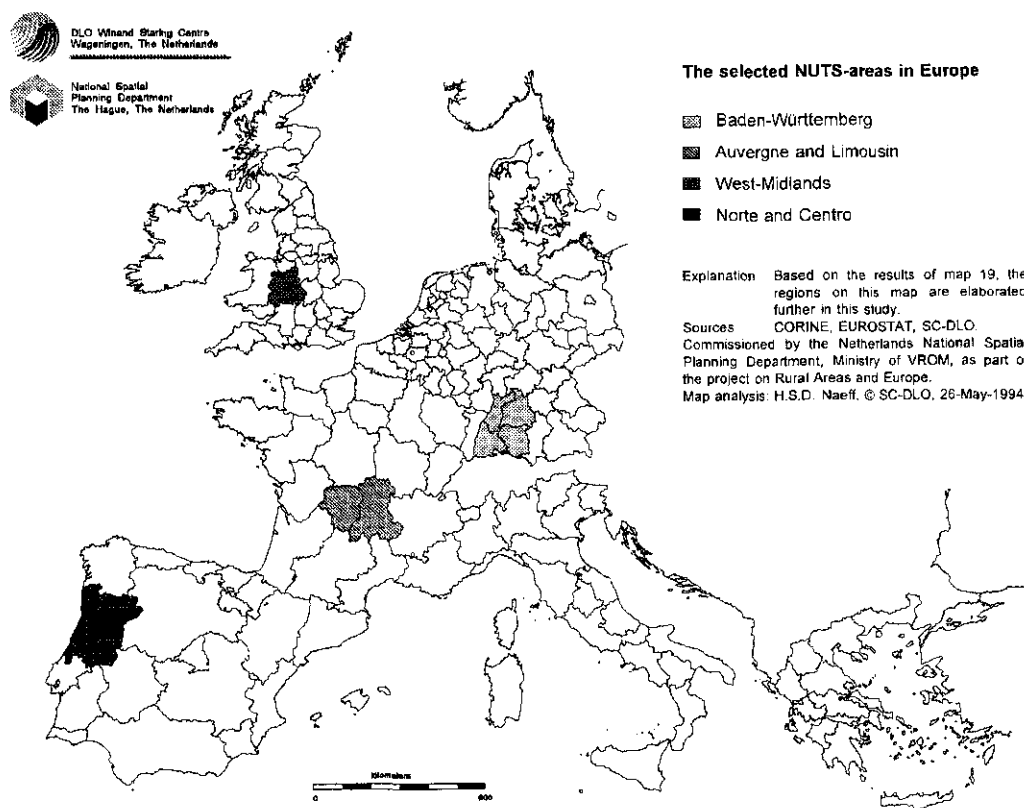

Fig. 30 The selected NUTS areas in Europe

9 Beschrijving inzoomgebieden

Inleiding

In hoofdstuk 8 is aangegeven hoe de keuze van de inzoomgebieden tot stand is gekomen. In dit hoofdstuk wordt allereerst een algemene beschrijving van de inzoomgebieden gegeven, vervolgens worden kansen en bedreigingen gepresenteerd. De behandeling van elk deelgebied wordt afgesloten met een beschouwing over de sturingsperspectieven voor toekomstige ontwikkelingen. Omdat deze beschouwingen steeds op dezelfde manier opgezet zijn, volgt hier in het kort de verantwoording van de gekozen aanpak.

Sturingsperspectief

De stagnerende bevolkingsgroei, de toenemende vergrijzing en de structurele problemen in de landbouw maken een beleid gericht op verandering en verbetering tot een noodzakelijkheid.

Het sturingsproces voor verbrede plattelandsontwikkeling zal hier beschreven worden met een accent op de ontwikkeling van ruraal toerisme, op agrarische bedrijfsdiversificatie, op de mogelijkheden waterwinning te benutten en tenslotte op de mogelijkheden voor het ontwikkelen van nieuwe woonvormen. Globaal gesproken zijn er bij de sturing van ontwikkelingsprocessen drie groepen 'stuurders' te onderscheiden. De eerste groep is geworteld in de lokale gemeenschap. Het zijn de plaatselijke ondernemers en andere belanghebbenden die initiatieven ontplooien. Op regionale schaal bezien kan dit worden gekenmerkt als autonome (spontane) ontwikkelingen, zij het dan dat deze initiatieven onderhevig zijn aan het spel van vraag en aanbod op de vrije markt.

Daarnaast zijn er niet-autonome ontwikkelingen als gevolg van regionale of nationale beleidsbeslissingen. De regionale of nationale overheid stuurt op grond van een belang bij een gezonde regionaal-economische ontwikkeling of het belang bij een leefbaar platteland. De centrale overheid kan een rol spelen door interventies bij het management van hotels en restaurants en het voeren van gemeenschappelijke promotie.

Een derde groep wordt gevormd door private ondernemingen of investeerders die op zoek zijn naar locaties voor rendabele investeringen of ondernemingsactiviteiten. Een speciale categorie in dit verband wordt gevormd door de intermediaire diensten in de toeristische sector. De toeristenmarkt wordt in niet geringe mate beheerst door touroperators en (daaraan gerelateerde) reisagentschappen. Daarnaast worden de laatste jaren (zie de advertentiepagina's in de dagbladen) specifieke doelgroepen benaderd door relatief kleine gespecialiseerde ondernemingen.

Het spreekt voor zich dat tussen de drie genoemde groepen allerlei vormen van bundeling kunnen voorkomen. In schema 5 is een overzicht gegeven van mogelijke acties. Per groep sturende actoren is een onderscheid gemaakt naar

- sturing per sector (dus voor bijvoorbeeld toerisme, nieuwe woonvormen, agrarische bedrijfsdiversificatie, landschapsbouw etc.);
- sturing per deelregio. Er wordt vanuit gegaan dat de bestaande ruimtelijke differentiatie in de gebieden leidt tot een zonering van de mogelijkheden. Gebieden die in de nabijheid van grote wateroppervlakten liggen kunnen andere vormen van ruraal toerisme ontwikkelen dan gebieden die in de nabijheid van kwetsbare natuurgebieden liggen;
- sturing op win-win situaties. Eigenlijk betreft het hier een regionaal integratiekader, waarbij wordt gezien of het combineren van ontwikkelingen voor bepaalde functies kan leiden tot een meerwaarde voor elk van de functies afzonderlijk. Bijvoorbeeld projecten voor landschapsonderhoud door vrijwilligers in combinatie met kamperen bij de boer.

STURINGSPERSPECTIEF VERBREDE PLATTELANDSONTWIKKELING			
	AUTONOME ONTWIKKELING LOKAAL INITIATIEF	NIET-AUTONOME ONTWIKKELING PRIVATE ONDERNEMERS EN INVESTEERDERS	NIET-AUTONOME ONTWIKKELING REGIONALE OF NATIONALE OVERHEID STUURT
Ruraal toerisme			
Water			
Nieuwe woonvormen			
Agrarische bedrijfsdiversificatie			
per deelregio zonering/ruimtelijke diversificatie			
win-win-situaties door combinaties van sectorinitiatieven			

Schema 5 Sturingsperspectief verbrede plattelandsontwikkeling in het algemeen

9.1 Portugal, Norte en Centro

9.1.1 Landschap, klimaat & bodem

Algemeen

De regio's 'Norte' en 'Centro' vormen samen Noord-Portugal. Dit noordelijke deel van Portugal bestaat uit een strook laagland langs de Atlantische Oceaan, die via heuvelland overgaat in een berggebied. Aansluitend op dit berggebied ligt een plateau-achtig binnenland op 500 tot 800 meter hoogte. Dit gebied vormt de overgang naar de Spaanse hoogvlakte.

Klimaat

Het klimaat van Noord-Portugal wordt door de ligging sterk beïnvloed door de Atlantische Oceaan. Het gebied behoort tot de vochtigste van Europa. De neerslag

bedraagt 1000 tot 2000 mm per jaar. Deze neemt van noord naar zuid sterk af. Dat stemt overeen met een overgang van een Atlantisch naar een Mediterraan klimaat.

Bodem en landschap

Noord-Portugal is opgebouwd uit sterk verbrokkelde en metamorfe gesteenten. De ondergrond van Noord-Portugal bestaat voornamelijk uit sterk verweerd en tectonisch verbrokkeld dieptegesteente. Het betreft de uitloper van het Centraal Iberisch Plateau dat naar de randen door insnijding van rivieren sterk is versneden. De doorlatendheid van de bodem is sterk wisselend (zie figuur 6). Vanwege de grote hoeveelheid neerslag is de dichtheid aan waterlopen in Noord-Portugal hoog (zie figuur 25). Het gebied omvat grote gedeelten van de stroomgebieden van vier rivieren, van noord naar zuid: de Minho, de Cavado, de Douro en de Mondego. In figuur 31 zijn enkele relevante topografische gegevens schematisch weergegeven.

In de laag en middelhoog gelegen gebieden zijn weide- en akkerbouwgebieden met afwisselend eike- en beukebossen gelegen. In het bergland in het noordoosten worden daarentegen meestal slechts de dalen en de dalflanken intensief gebruikt.

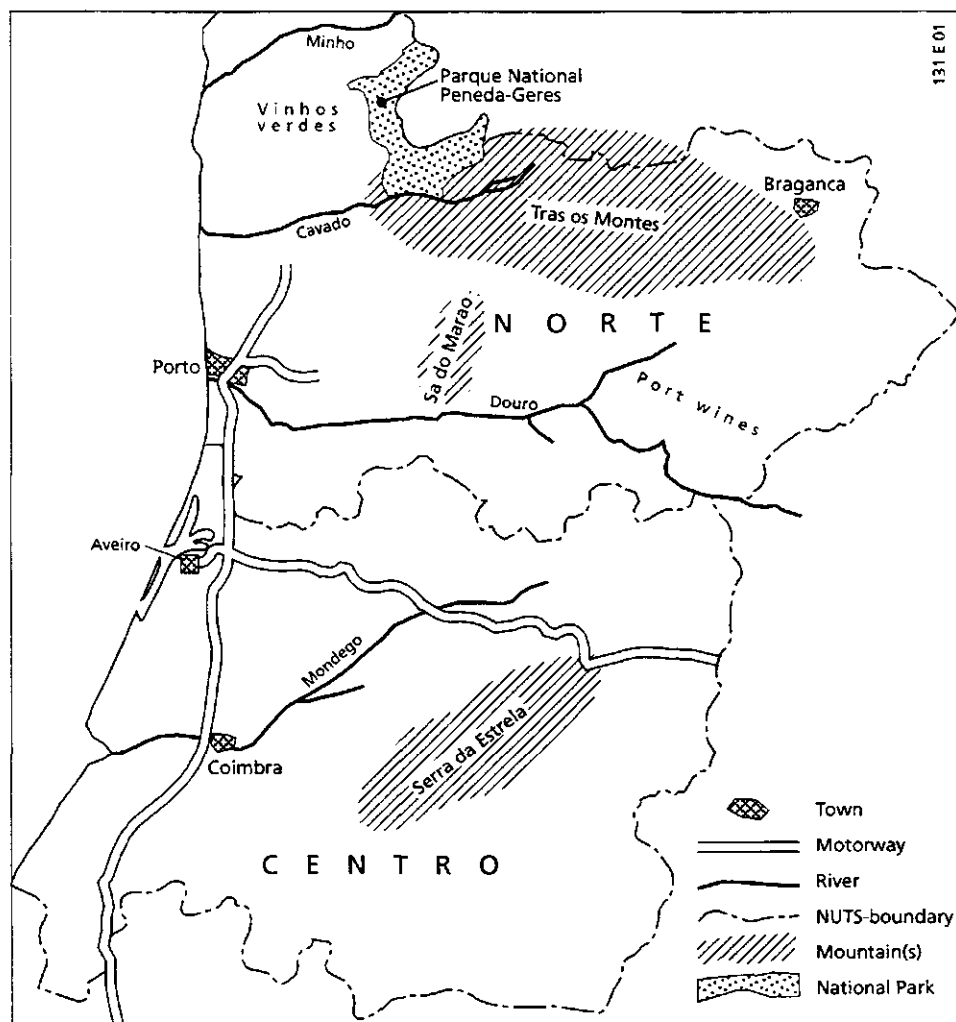

Fig. 31 Portugal, Norte & Centro

Op de hoogvlakten tussen 500 en 750 meter komen voornamelijk beukebossen en uitgestrekte heidevelden (met intensieve beweiding) voor (zie ook figuur 24). Naar het zuiden toe nemen de olijfgaarden in betekenis toe.

De akkerbouw wordt in het noorden van Portugal bedreven op kleine landbouwbedrijven. De veehouderij wordt in Portugal voornamelijk in het noorden bedreven. Ongeveer 28% van het grondoppervlak van Portugal is met bos bedekt. Het voornaamste produkten daarvan zijn kurk (van de kurkeik) en hars.

In Noord-Portugal liggen enkele belangrijke wijngebieden, zoals Vinhos Verdes, Douro en Dão. Op de hellingen van het diep ingesneden en smalle dal van de bovenloop van de Douro worden de druiven van de beroemde Portwijnen geteeld.

Hoewel de maximale terreinhoogte betrekkelijk gering is (hoogste punt ca. 800 m boven zeeniveau), is het landschap bergachtig. Het cultuurlandschap wordt gerekend

tot het *Coltura Promiscua* (Wijermans en Meeus, 1991), vrij vertaald 'cultuur-landschap met gemengde teelten'.

De besloten landschappen in het heuvelgebied en de bergen worden bepaald door intensieve mengteelten met een klassieke drie-etage-bouw (kruiden-stuiken en bomen). De erosiegevoeligheid van de bodems is er groot. Door zorgvuldig aangelegde terrassen, een permanente bodembedekking, beschaduwning van de grond en een diepe beworteling van de gewassen worden bodem en regen vastgehouden aan de heuvels.

Er is sprake van verspreide bebouwing in de dalen. De bodem bestaat voornamelijk uit 'Eutric Cambisols', waarop druiven, fruit, olijven en hazelnoten goed groeien.

Bijzondere kwaliteiten Noord-Portugal

1. Noord-Portugal wordt gekenmerkt door een afwisselend en aantrekkelijk landschap.
2. Beroemde steden in Noord-Portugal zijn:
 - Porto (gelegen aan de monding van de Douro; stad van de portwijnen)
 - Coimbra (gelegen aan de Mondego en sinds 1309 universiteitsstad)Porto is met zo'n 330.000 inwoners het culturele en economische middelpunt van Noord-Portugal.
3. Cultuurhistorisch zijn vooral de oude steden en de historische gebouwen aantrekkelijk. Zij getuigen nog vaak van een groots verleden, de bloeiperiode van Portugal in het eind van de 15^e en 16^e eeuw.
4. Het kustgebied biedt mogelijkheden voor vormen van recreatie op en aan het water, al zijn die in Noord-Portugal minder groot dan in het zuiden, met name de Algarve.

9.1.2 Sociaal-economische situatie

Kansen en bedreigingen van Norte en Centro

Norte — sterk (Eurostat, 1993)

- De regio heeft een relatief jonge bevolking en een groot arbeidspotentieel
- Heeft toeristisch potenties doordat het landschappelijk aantrekkelijk (fig. 26) en relatief nog onaantast is en cultuur-historische waarden heeft (vgl. figure 21 en 22).

Norte — zwak (Eurostat, 1993)

- slechte toegankelijkheid (fig. 23)
- slechte transport voorzieningen
- veel traditionele industrie met weinig hoogwaardige arbeid
- veel kleinschalige familiebedrijven in de landbouw (fig. 3)

Centro — sterk (Eurostat, 1993)

- zeer gunstige geografische ligging (tussen de twee belangrijkste steden Porto en Lissabon) en goede verbindingsmogelijkheden naar de rest van Europa (vliegvelden en havenfaciliteiten);

- veel bos en andere natuurlijke bronnen als rivieren en mineraalwater;
- toeristisch aantrekkelijk dankzij veel cultuur-historisch erfgoed (fig. 20) en vele zandstranden. Meer landinwaarts zijn er dankzij het vele bos en de aanwezigheid van water veel mogelijkheden om te vissen en te jagen;
- goede opleidingsvoorzieningen (universiteit van Coimbra).

Centro — zwak (Eurostat, 1993)

- wegenstructuur laat nog te wensen over;
- grote risico's voor bosbranden;
- onvoldoende geschoolde arbeid;
- verouderende bevolking, vooral op het (leeglopende) platteland (fig. 28).

Ontwikkelingen in landbouw en industrie

Een weinig ontwikkelde infrastructuur en een geringe industrialisering zijn karakteristiek voor de economie van Portugal. Ongeveer tweederde van het totale grondoppervlak is in gebruik ten behoeve van de landbouw.

De werkloosheid liggen zowel in Norte als in Centro beduidend onder het EG gemiddelde. Dit is deels een gevolg van — tijdelijke — emigratie.

De landbouw is in beide regio's een belangrijke bron van werkgelegenheid (25% in Norte en bijna 40% in Centro). De landbouw bestaat voornamelijk uit veel kleinschalige familiebedrijven. In de regio Norte zijn vooral de wijnbouw en de verbouw van granen van belang (de produktie van Port levert een belangrijke bijdrage aan de export). In Centro komt relatief veel bosbouw voor (40% van de oppervlakte bestaat uit bos). Ongeveer 25% van de beboste delen aldaar is bezet met kurkeiken. Portugal is dan ook de grootste kurkleverancier ter wereld. Ook de visserij is in Centro een belangrijke bron van inkomsten.

De ontwikkeling van de industrie loopt in de regio Norte (nog) achter t.o.v. de rest van Europa, hoewel de industrie toch al 35% van de arbeidsplaatsen in Norte voor haar rekening neemt. De relatief geringe industriële ontwikkeling in Norte heeft tot gevolg dat de invloed ervan op het milieu tot dusverre beperkt is gebleven. Anderzijds heeft dit geleid tot een relatief geringe bewustwording ten aanzien van de noodzaak tot stedelijke planning en milieubescherming.

In Centro is slechts 20% van de beroepsbevolking werkzaam in de industrie. Ondanks weinig moderne industrie is er de afgelopen jaren sprake geweest van een sterke vermindering van de werkloosheid. Dit is voornamelijk veroorzaakt door een sterke impuls van EG-fondsen die voor veel (tijdelijke) banen zorgen.

Demografische ontwikkelingen

Norte is de meest dichtbevolkte regio van Portugal, bijna eenderde van de totale bevolking van Portugal woont in deze regio (3.500.000 mensen). Vooral de kuststrook is dichtbevolkt. Het geboortecijfer is in deze regio het hoogste van Portugal, hoewel het een dalende tendens vertoont.

In Centro wonen ongeveer 1.800.000 mensen. Mede door migratie vanuit het binnenland wonen ook in Centro veel mensen langs de kuststrook, met als gevolg leegloop en vergrijzing in het binnenland. In tegenstelling tot Norte is de bevolkingsaanwas gering.

Infrastructuur

De infrastructuur is goed onderhouden, maar er zijn (nog) te weinig wegen om de toeristenstroom goed te kunnen verwerken. Wel wordt gewerkt aan verbetering van de wegenstructuur.

9.1.3 Karakteristiek per deelthema

Huidige situatie drinkwatervoorziening in Noord en Centraal Portugal

Geen informatie beschikbaar.

Mogelijkheden voor drinkwaterwinning in Noord-Portugal

Grondwater

Door de aard van het gesteente is grondwaterwinning uitgesloten.

Oppervlaktewater

De mogelijkheden voor het inrichten van stuwweren zijn sterk wisselend (fig. 7). Enerzijds is het gesteente sterk verbrokkeld, zodat fundering van stuwdammen vaak moeilijk of onmogelijk is. Anderzijds kunnen lokaal situaties voorkomen waar de inrichting van spaarbekkens voor de drinkwatervoorziening toch wel mogelijk is, vooral als gekozen wordt voor kleine bekkens. Verwacht kan worden dat de kwaliteit van het oppervlaktewater uit oogpunt van drinkwatervoorziening gunstig is.

Verbrede bedrijfsontwikkeling in Noord-Portugal

De potenties voor verbrede bedrijfsontwikkeling liggen in Noord-Portugal met name in het agri-toerisme en de overige diversificatievormen (zie figuur 10 t/m 13). De semi-agrarische diversificatievormen hebben hier wat minder kansen, wat wordt veroorzaakt door de bevolkingsdichtheid die aan de lage kant is. Wat betreft het aanbod van gezinsarbeid uit de landbouw voor pluri-activiteiten, blijkt dat de meewerkende gezinsleden in dit gebied relatief weinig tijd in de landbouw steken, dus veel tijd besteden of (kunnen) besteden aan pluri-activiteiten. De aard van de landbouw leent zich hier ook goed voor. Het gebied is bekend om z'n keramiek en andere ambachtelijke produkten.

Momenteel wordt in delen van het gebied de tijd die niet voor het agrarisch bedrijf nodig is benut in de textielindustrie. In dit gebied is er een sterke verweving tussen de landbouw en de textielindustrie, in de vorm van thuiswerk en kleine bedrijfjes. Deze vorm van verweving staat onder druk: de landbouwtak neemt in belang af t.o.v. de textieltak (economisch en ruimtelijk).

Nieuwe woonvormen in Noord-Portugal

De kuststrook is sterk verstedelijkt en binnen forenzenafstand van de stad Porto treedt

op grote schaal suburbanisatie op. Vanwege de verkeerscongestie in het grootstedelijk gebied zou op termijn toegang tot een, grotendeels nog te ontwikkelen, netwerk van openbaar vervoer de suburbanisatie wel eens kunnen gaan sturen. Er is geen aanleiding dat deze suburbanisatie zich wezenlijk zal gaan onderscheiden van die elders in Europa. Het overige landelijk gebied is landschappelijk en cultuurhistorisch zeer aantrekkelijk, maar wordt gekenmerkt door ontvolking op vrij grote schaal. Dit betekent, dat veel vrijkomende boerderijtjes en andere gebouwen te koop worden aangeboden, merendeels zonder moderne voorzieningen van comfort. Vooral in Centrolen veel van deze gebouwen zich uitstekend tot het verbouwen tot appartementen of het aanbieden van logies-met-ontbijt. Deze gebouwen worden in heel Europa als tweede woningen geadverteerd, maar de afstanden tot grote stedelijke agglomeraties in West-Europa spelen, samen met de afwezigheid van mogelijkheden tot strandtoerisme op grote schaal een beperkende rol. Omdat oude en nieuwe bewoners er door elkaar zullen wonen kan ook de taal een marktbeperkende rol spelen: wie geen Portugees spreekt, of niet bereid is dit snel te leren, zal zich in deze omgeving minder thuis voelen. Rust en relatief lage prijzen in een aantrekkelijk landschap blijven dan de enig overgebleven 'assets' van deze streek voor nieuwe bewoners. Nieuwe kansen ontstaan, als de eigenaren van in elkaars nabijheid gelegen gebouwen samen een projectontwikkeling op gang brengen, gericht op een specifieke doelgroep van mensen, die elkaars aanwezigheid op prijs zullen stellen. In overleg met de doelgroepen of met namens hen opererende makelaars kunnen dan in de gebouwen appartementen worden gemaakt en groepen gebouwen als 'kolonies' worden beheerd. Op die manier kunnen ook mensen die het Portugees niet meester zijn tot de (permanente danwel periodieke) bewoners gaan horen.

9.1.4 Sturingsperspectief verbrede plattelandsontwikkeling

Vergeleken bij de ontwikkelingen in de agrarisch minder kansrijke gebieden van Frankrijk is de ontvolking van de berggebieden in Noord Portugal minder omvangrijk en pas de laatste jaren echt op gang gekomen. Meer dan in Frankrijk weten de boeregezinnen zich hier met behulp van allerhande neveninkomsten, voornamelijk buiten het bedrijf, op hun kleine en niet erg intensief beheerde bedrijven te handhaven. Dit betekent dat veel dorpen nog net een autonome bestaansbasis hebben, die echter in toenemende mate onder druk komt te staan naarmate meer agrarische bedrijven worden opgeheven. Niet alleen huizen staan leeg, maar ook diverse akkers en wijngaarden liggen er nu verlaten bij. Zonder gebundelde initiatieven van de overgebleven bevolking is een neerwaartse spiraal van ontvolking van de dorpen en verpaupering van het agrarisch landschap zeer waarschijnlijk, al zal dit proces niet overal in dezelfde mate optreden. Voor de extensief begraasde hooglanden en de eikebossen is dit wellicht minder een probleem dan voor de terrassen die op de hellingen zijn aangelegd voor wijngaarden en andere teelten. Hier kan het wegvallen van onderhoud tot toenemende erosie leiden.

Voor de landelijke gebieden van Noord-Portugal is er zonder een georganiseerde verbrede plattelandsontwikkeling niet alleen het gevaar van verloedering van het cultuurlandschap maar ook dat van een wildgroei aan nieuwe activiteiten op plaatsen

waar ze elkaar en de gevestigde grondgebruiksvormen niet verdragen. Maar juist dit organiseren (of sturen) kan hier problemen opleveren. Want door het dictatoriale verleden (tot 1974) heerst er bij de Portugese bevolking een meer dan gemiddelde achterdocht jegens de centrale overheid. Sinds 1990 is een nieuwe wet van kracht, die de Portugese gemeenten autonomie verleent op het gebied van de ruimtelijke ordening (Boonmann, 1994). Het is echter de vraag of deze bestuurslaag voldoende in te brengen heeft tegen projectontwikkelaars en grotere bedrijven, die weinig oog hebben voor de wisselwerking tussen hun eigen investeringen en wat er verder in de regio gebeurt.

In schema 6 is het sturingsperspectief voor verbrede plattelandsontwikkeling in Norte & Centro weergegeven. Het hoofdaccent is: vasthouden van het streekeigene in combinatie met toeristische netwerk-ontwikkeling, her- en verbouw van verlaten panden en benutting van het enorme wateroverschot.

Vanwege het wegtrekken van een deel van de plattelandsbevolking liggen er mogelijkheden voor 'hobbyboeren' van elders om de bedrijven over te nemen. Voor een deel zullen dit retourmigranten (renteniers) zijn uit de Portugese steden, maar hun animo om naar het Noord-Portugese bergland te trekken zal naar alle waarschijnlijkheid geen gelijke tred houden met de snelheid waarmee grond en gebouwen vrijkomen. Ook voor potentiële vestigers uit andere delen van Europa is dit een minder bekend en moeilijk bereikbaar gebied: het is een van de weinige gebieden van Europa die op meer dan 350 km van de dichtsbijzijnde grote stedelijke agglomeratie gelegen is (zie figuur 23). Ook het vochtige klimaat werkt contraproductief.

Sommige dalen bevatten mogelijkheden tot de bouw van stuwdammen, vooral ten behoeve van waterkrachtcentrales. De Portugese electriciteitsmaatschappij heeft grootse plannen om vooral het stroomgebied van de Douro (de zij dalen) hiervoor te exploiteren. Een zorgvuldige afweging met de druiventeelt voor de Portwijnen moet dan natuurlijk wel worden gemaakt en er moeten ook geen dorpen met hun vaak landschappelijk en cultuurhistorisch waardevolle bebouwing door onder water komen. Misschien kan een serie kleine dammen in samenhang met ruilverkaveling en bedrijfsvergroting de schade beperken en de perspectieven voor de bevolking vergroten. Als de overheid veel verlaten landbouwgrond opkoopt en deze uitruilt tegen gronden die onder water zouden komen te staan zouden plaatselijk win-win situaties kunnen ontstaan. Het probleem met stuwmeren voor electriciteitswinning is de grote fluctuatie van het waterpeil. Hierdoor lenen de oevers zich minder goed voor woningbouw en recreatievoorzieningen. Kortom, de aanleg van stuwmeren zal

STURINGSPERSPECTIEF VERBREDE PLATTELANDSONTWIKKELING NOORD-PORTUGAL			
	AUTONOME ONTWIKKELING LOKALE INITIATIEVEN	NIET-AUTONOME ONTWIKKELING PRIVATE ONDERNEMERS EN INVESTEERDERS	NIET-AUTONOME STURING REGIONALE OF NATIONALE OVERHEID
Recreatie en toerisme	Lokale netwerken, komst nieuwe bewoners/ondernemers, gidsen, arrangementen, logies, paarden/ponies	Projectontwikkelaars vakantiedorpen (o.a. opkopen oude panden), exploitatie waterbekkens	Restricties, projectstandaarden Aanjaagfuncties, voorlichting, subsidies.
Water	Visvijvers, reservoirs voor beregening	Stuwbekkens in zijrivieren van de Douro (waterkracht!)	Randvoorwaarden voor stuwbekkens.
Nieuwe woonvormen	Forenzen in kuststrook, remigratie en rentenierswoningen in de dalen in het binnenland, hobbyboeren.	Projectontwikkeling als bij ruraal toerisme, maar dan gericht op permanente bewoning door specifieke doelgroepen; bv. nabij genees- krachtige bronnen in Norte.	Regio-marketing voor specifieke doelgroepen (bv. welvarende Engelsen van middelbare leeftijd), verder als bij toerisme, opleiding voor diensten- industrie (o.a. verpleging).
Agrarische bedrijfs- diversificatie	Logies, verhuur appartementen, in Portstreek verkoop aan huis, elders houtsnijwerk, kant, keramiek, handweven, verpachten viswater, rijpaarden, ponies.	Verkoop-coöperaties, winkels in de dorpen, produktvernieuwing, motorisch (electrisch) gereedschap, beheer-organisatie voor vakantie-woningen en landschap (terrassen).	Voorlichting, creatieve toepassing Europese steunmaatregelen voor de agrarische sector, verbetering infrastructuur.
Zonering per deelregio/ ruimtelijke diversificatie	In Norte vooral aanhaken op natuurtoerisme, in Centro op cultuur. In stroomgebied van de Douro (portstreek) inspelen op dagjesmensen, elders vooral op verblijfs-recreatie. Kusttoerisme niet verwaarlozen.	Ontsluiten en exploiteren van stuwmeren in Douro en haar zijrivieren, afspraken met electriciteits-maatschappijen	Openbare toegankelijkheid stranden en kuststroken, zonering binnenwateren voor zwemmen, (motor)-boten, natuur, e.d. Relatie-nota voor landschaps-onderhoud, bosbeheer
Win-win situaties door combineren van sector- initiatieven	Traditionele vertrouwtheid van boeren met neven-inkomsten benutten voor vergoedingen landschaps-onderhoud, voor onderhoud paden en voor verzorgings-industrie (remigranten worden bejaarden!).	Stuwmeren benutten voor recreatie; actieve vakanties voor onderhoud terrassen; oogstvakanties voor (jeugdige) werkzoekenden (ook uit buitenland), op zelfde wijze revival kurk-industrie.	Promoten door overheden van win-win situaties; partijen rond de tafel krijgen; aanleg stuwmeren koppelen aan agrarische structuurverbetering en ruilverkeveling; randvoorwaarden.

Schema 6 Sturingsperspectief verbrede plattelandsontwikkeling voor Norte & Centro

slechts op beperkte schaal en op heel specifieke lokaties voor nieuwe mogelijkheden zorgen.

Andere manieren om middels samenwerking tussen individuele grondeigenaren, projectontwikkelaars en overheden nieuwe impulsen te geven aan de landelijke gebieden in Noord-Portugal zijn:

- werken aan het imago van de streek, waarbij de sterke kanten zoals de Portwijn en de wandel- en paardrijmogelijkheden worden uitgebuit en aangevuld met minder bekende aantrekkelijkheden;
- een groepsgewijs herstel en beheer van de vrijkomende bebouwing. Dit zou door plaatselijke stichtingen en coöperaties kunnen geschieden, die ze als trekkershutten, gites-d'etappe of vakantiewoningen zouden kunnen exploiteren

- of verhuren, of onder voorwaarden in de sfeer van beschermd dorpsgezicht en landschapsbehoud verkopen aan rentenierende hobbyboeren;
- beheersvergoedingen voor het onderhoud van (kleine) terrassen, die anders wegens hun bewerkelijkheid verlaten zouden worden;
- veel publiciteit aan de sterke kanten van het Nationale Park 'Peneda-Gerês': wilde paarden, spectaculair diepe dalen, geneeskrachtige bronnen, in oude luister herstellen van het kuuroord Gerês ten behoeve van senioren-kolonie.

9.2 Auvergne en Limousin

9.2.1 Landschap, klimaat & bodem

Algemeen

Auvergne en Limousin vormen een deel van het Massif Central. Het gebied wordt gekenmerkt door de aanwezigheid van de resten van vulkanisme rondom een hooggelegen overwegend vlak kristallijn plateau. De hoogste gedeelten in het landschap zijn gelegen langs de noord- en oostrand van het gebied. In de Puy de Sancy bereikt dit gebied zijn grootste hoogte (1886 m) bij een gemiddelde hoogte van 715 m. Het zuidelijke gedeelte van het gebied bestaat uit een hooggelegen kalkplateau. In dit kalkplateau zijn diepe dalen ingesneden van rivieren die voornamelijk in westelijke richting stromen. In figuur 32 zijn enkele topografische gegevens schematisch weergegeven.

Het gebied dateert geologisch uit het primaire tijdperk door een plooiing van de hercynische bergketen. Gedurende het secundaire tijdperk vlakke het door erosie af en aan het einde daarvan kwam het beneden zeeniveau. In het Tertiair kwam het opnieuw boven de zeespiegel te liggen. Bekkens en kommen ontstonden (Limagne, de kommen van Brioude en Le Puy). In deze periode is er, mede door de grote tectonische bewegingen, een grote vulkanische activiteit. Daardoor ontstonden tal van kleinere geologische en geomorfologische eenheden (o.a. de Monts de Morvan, Monts de Lyonnaise, Monts du Vivarais, de Montagne du Forez, het vulkanengebied van Puy de Dôme tot de Cantal en de Cevennes).

Vanuit het Massif Central wordt een groot netwerk van waterstromen gevoed. Het is de regenput van Frankrijk. Naar het westen toe stromen de Vienne, de Dordogne, de Lot en de Tarn. De Cher, de Loire en de Allier vinden er eveneens hun oorsprong en meer naar het zuiden stromen de Cère en de Truyère. In veel van deze dalen zijn tegenwoordig stuwdammen aangelegd (in de Truyère, de Dordogne, de Sioule, de Allier en de Cère). De hydro-electriciteit komt vooral de grote agglomeraties buiten Auvergne ten goede.

Klimaat

Het gebied behoort tot de natste gebieden van Frankrijk. Met name de oude vulkanenketen vangt relatief veel neerslag (stuwingsregens). De neerslaghoeveelheden variëren

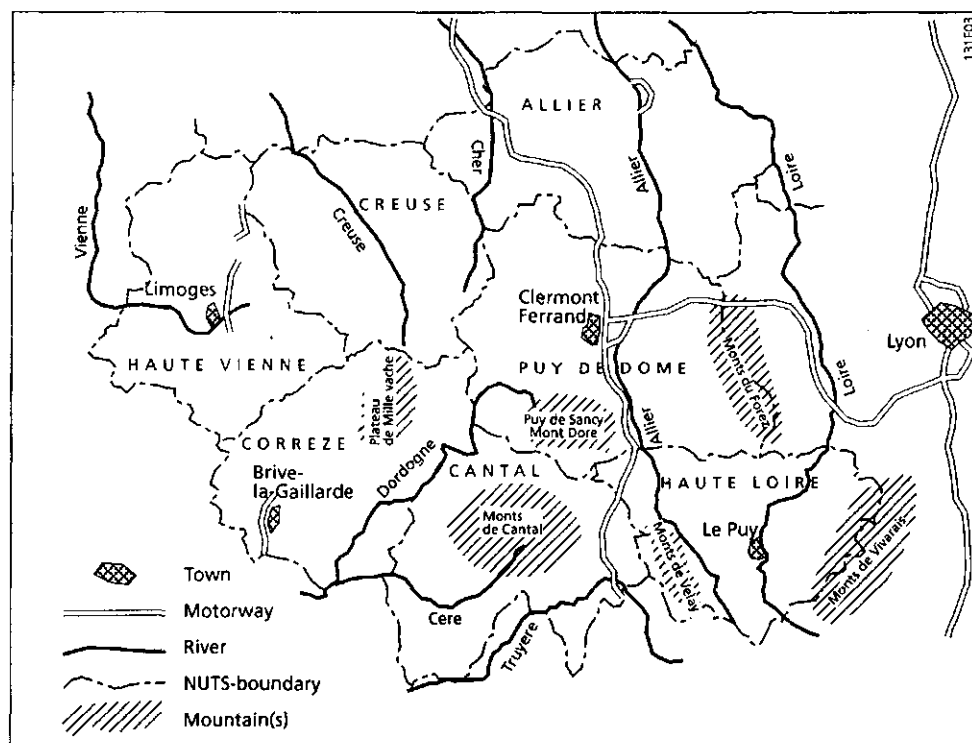

Fig. 32 France, Auvergne & Limousin

van 800 tot maximaal 2000 mm per jaar. De hoogste neerslaghoeveelheden worden gevonden in de hoge delen in het noorden en het oosten (> 1500 mm/jaar). De Puy de Cantal krijgt jaarlijks gemiddeld 2263 mm. Desondanks maken met name de kalkrijke gebieden 's zomers een uitermate droge indruk omdat de neerslag snel infiltreert in de bodem. Dit komt mede door de grote verschillen in neerslag tussen zomer en winter. Anderszijds heeft in de kristallijne gedeelten van het gebied helemaal geen infiltratie in de bodem plaats, waardoor snelle afvoer van het neerslagwater plaats heeft met grote pieken in de afvoeren van de rivieren. Een gedeelte van het gebied kent namelijk ook sneeuwval in de winter. Het gemiddeld aantal vorstdagen varieert van 60 tot 110 per jaar. De jaarlijks temperatuuramplitude is voor grote delen van Auvergne 16°C . Het gemiddeld aantal zonne-uren loopt van west naar oost op van 1800/2000 naar 2000/2200 (ter vergelijking: omgeving Lille minder dan 1600 en de Côte d'Azur meer dan 2800 gemiddeld). De gemiddelde junitemperatuur varieert tussen 16 en 20°C , de januaritemperatuur tussen 0 en 4°C .

Bodem en landschap

Door de geologische opbouw van het gebied is er een groot contrast tussen het landschap van het noordelijk gedeelte en het zuiden. Op de kristallijne plateaus is slechts een dunne verweringsbodem tot ontwikkeling gekomen, die door de ontbossing in de vorige eeuwen ook nog sterk is aangetast. In de natuurlijke laagtes in het landschap heeft zich een deel van het alluvium verzameld, waardoor het ontstaan van vruchtbare vlaktes mogelijk was. Het vrij ruige klimaat (in de winter erg koud; in de zomer schrale droge winden) stelt daar overigens wel beperkingen aan. De hellingen van de vulkaanresten zijn overwegend kaal, temeer omdat daar de hoogste

neerslagwaarden voorkomen ($> 2000 \text{ mm.jaar}^{-1}$). In het kalkgebied in het zuiden treedt een groot contrast op tussen de hoogvlakten en de daartussen gelegen diep ingesneden dalen. Als gevolg van het ruige klimaat wordt op de kalkplateaus een 'steppeachtige' begroeiing aangetroffen met hier en daar vruchtbare delen in de natuurlijke (uitspoelings-)laagten. Hier heeft zich het verweringseluvium van de kalk verzameld, waardoor mogelijkheid ontstond voor bescheiden landbouw.

In de dalen van het kalkgebied wordt een zeer mild klimaat aangetroffen. Op de vruchtbare grond op de dalbodem is op uitgebreide schaal subtropische landbouw mogelijk.

Landschapstype

Volgens Meeuw, Van der Ploeg en Wijermans (1988) behoort een groot deel het landschap in dit gebied tot het type van de semi-bocage, een variant van het bocage-type. Een relatief gesloten landschap zonder een grote mate van eenvormigheid en heuvelachtiger dan het echte bocage-type. Oorspronkelijk bedekt met grote wouden (kastanje). Naast het bocage type is er in het meer centrale deel van het gebied sprake van 'Zones de sols médiocres fortement boisées de climat frais et humide'. Het Plateau de Millevaches behoort tot dit laatstgenoemde gebied.

Bijzondere kwaliteiten

Het gebied kent een aantrekkelijk en afwisselend landschap, waarin uiteraard het gebied van vulkanische oorsprong een rol speelt (fig. 26). De combinatie van geringe bevolkingsdichtheid, het culturele erfgoed (zie figuur 20) (romaanse kerken), de waterrijkdom en de in grote delen goed bewaarde kleinschaligheid maken het tot een trekpleister voor extensieve vormen van toerisme. Het gebied kent twee grote steden van betekenis: Clermont-Ferrand (250.000 inw.), gedomineerd door de rubberindustrie (Michelin) op afstand gevolgd door Limoges (145.000 inw.). In het oostelijk gedeelte van Auvergne is de invloed van St. Etienne (313.000 inw.) merkbaar.

Een niet gering gedeelte van Auvergne bestaat uit twee regionale natuurparken nl. het Parc Volcans d'Auvergne en het Parc Livradois-Forez.

In 1977 werd het 'Parc Naturel Régional des Volcans d'Auvergne' opgericht. Het is het grootste natuurpark van Frankrijk. Het park heeft een oppervlakte van 325.000 ha. Doordat nog steeds gemeenten toetreden neemt de oppervlakte ervan toe (1979 315.000 ha, 1989 350.000 ha). Dit parkgebied kent 90.000 inwoners. Kenmerkend voor dit park is uiteraard het vulkanenlandschap (Van Puy de Dôme tot de Monts du Cantal). Het is een ideaal gebied voor het lange afstandswandelen.

In 1983 kwam er nog een, geheten 'Parc Naturel Régional Livradois-Forez'. Het belangrijkste doel van dit laatste park is het stabiliseren van de demografische leegloop door stimulering van de landbouw, de ambachten en vooral de bosbouw. Het park heeft een oppervlakte van 297.000 ha; er wonen 105.000 mensen. Het kent een zeer afwisselend landschap (weiden, glooiende heuvels met bossen en daarnaast ook middelgebergte (Monts du Forez)).

Regionale natuurparken: De basis van deze parken (op dit moment kent Frankrijk

er 31) ligt sinds 1967 in de wet verankerd. Er bestond behoefte naast de nationale parken met hun strikte reglementering, parken te creëren, waarin ook de verschillende menselijke activiteiten een (verantwoorde) plaats kregen toebedeeld. De formule is ontwikkeld door DATAR (Délégation à l'Aménagement du Territoire et à l'Action Régionale) die zich heeft laten inspireren door voorbeelden uit o.a. Engeland en Nederland. Te zamen beslaan de regionale natuurparken ongeveer 10 procent van de oppervlakte van het Franse grondgebied (3,5 miljoen hectare). De doelstelling varieert per regionaal park, maar kent globaal gesproken de volgende aspecten: natuurbescherming en bescherming van het cultureel erfgoed, de bevordering van het toerisme, educatie en voorlichting, en het leveren van een bijdrage aan de regionale sociaal-economische ontwikkeling. Als afgeleiden hiervan gelden o.a. het beheersen van de toeristeninvloed en het beheersen van de industriële ontwikkeling. Het initiatief wordt 'van onder af' genomen: het zijn gemeenten die zich aaneensluiten. Daarbij moet overigens wel worden opgemerkt dat de prefectuur een belangrijke voortrekkersrol vervult. Budgettair zijn de regionale natuurparken autonoom. Het gemiddelde exploitatiebudget is Frs. 5 miljoen (40% door de regio opgebracht, 27% door de departementen, 20% door de gemeenten en 13% door het Ministère de l'Environnement). De regionale natuurparken beschikken daarnaast over investeringsbudgetten (bijeengebracht door de betreffende vakministeries en lokale overheden afhankelijk van het onderwerp).

9.2.2 Sociaal-economische situatie

Kansen en bedreigingen van Auvergne-Limousin

Auvergne — sterk

- Prachtige natuurlijke landschap met veel ruimte
- Geografisch althans in het hart van de EG, zeker wanneer de verkeersinfrastructuur nog verder ontwikkeld wordt
- Goede arbeidskrachten, degelijk en betrouwbaar

Auvergne — zwak

- Verouderde structuur van de bedrijvigheid, lage produktiviteit
- Uitstoot van jong en hoogwaardig personeel en dientengevolge vergrijzing. Dreigend voor de vitaliteit van het gebied
- Agrarisch gezinsbedrijf typerend en grote afhankelijkheid van Michelin. Beide staan momenteel onder druk

Limousin — sterk

- Weinig aangetaste natuurlijke omgeving. Goede wooncondities en derhalve een migratie-overschot sinds 1962
- kleine en middelgrote bedrijven, minder gevoelig voor concurrentie. Keramiek, electronica en bio-technologie als succesvolle branches
- Vergrijzende bevolking vraagt specifieke diensten

Limousin — zwak

- Vergrijzing, versterkt door vertrek jongeren en immigratie van ouderen

- lage produktiviteit, veel ongeschoolde arbeid, tekort aan gekwalificeerd management
- Slechte verkeersontsluiting
- Slecht image
- Over het algemeen zijn de toeristische voorzieningen rondom de stuwdammen minimaal: de veiligheidsvoorschriften werken erg belemmerend.
- De klimaatomstandigheden zijn van dien aard dat wintersport zeer goed mogelijk is (gemiddeld -5 tot -10 op 1000 meter hoogte en voldoende sneeuw.

Ontwikkelingen in landbouw en industrie

De landbouw wordt gedomineerd door de veeteelt. In het westelijke gedeelte is vlees het belangrijkste produkt, in het oostelijke gedeelte (Bassin du Forez) is zuivel de hoofddoelstelling. In het Bassin du Forez ten noorden van St. Etienne schapeteelt, terwijl ten noorden van Clermont Ferrand gemengde akkerbouwcultures te vinden zijn. Bosbouw is uiteraard ook aanwezig: in het vulkanische gebied, in de Limagne de Brioude en in de Velay. De verbouw van graan betreft zowel in Limousin als in Auvergne minder dan 15% van het areaal cultuurgrond.

Auvergne

Het meest kenmerkende probleem van de regio is een stagnerende bevolkingsgroei en de daarmee samenhangende vergrijzing, al lijkt demografisch gezien de sterke ontvolking van de laatste decennia wat tot staan te zijn gebracht (fig. 28). De al een eeuw durende exodus heeft geleid tot geringe bevolkingsdichtheden (Creuse, 26/km²; Cantal 29/km²; Corrèze en Haute-Loire 41/km²; Puy-de-Dôme 74/km²). Deze neergang wordt voor een belangrijk deel veroorzaakt door de geringe perspectieven op een duurzame werkgelegenheid van substantiële omvang door de structurele problemen in de landbouw en de weinig ontwikkelde industrie. Slechts de dienstensector is als werkgever gegroeid in de laatste veertig jaar, hoewel deze sector relatief is achtergebleven bij de ontwikkeling in Frankrijk als geheel. Met name de lokale winkelveorzieningen hebben te leiden onder het wegvallen van het noodzakelijke demografische draagvlak. De recente recessie die met name de automobielsector heeft getroffen, tastte ook de positie van Michelin (de grootste werkgever in dit gebied met 20.000 employees) ernstig aan. Karakteristiek voor de werkloosheid in Auvergne is dat het structurele werkloosheid betreft. In 1990 was eenderde van de werklozen meer dan een jaar zonder werk.

De helft van de industriële produktie in Auvergne wordt gerealiseerd in kleine bedrijven. Een deel daarvan werkt als toeleverancier voor de metaal en kledingindustrie en is daarmee dus gevoelig voor conjuncturele schommelingen. Het salarisoniveau is relatief laag vergeleken met het nationale gemiddelde (veel laaggeschoolde arbeid), maar dit relatieve kostenvoordeel wordt niet omgezet in gunstige rendementposities. Investeringsblijven daarom achter. Het inkomen van de gemiddelde bewoner van Auvergne ligt 5,5% onder dat van de gemiddelde Fransman. Een aanzienlijk deel van de overdrachtskosten gaat naar ouderdomspensioenen (45%).

De landbouw drijft voor 80% op de veeteelt. Granen en olijven vormen het merendeel van de akkerbouwprodukten. De agrarische industrie komt in belangrijke direct

na de rubberindustrie. Kaas, vlees, bronwater hebben een internationale reputatie. Reliëf en klimaat hebben de ontwikkeling van een goede verkeersinfrastructuur belemmerd en dit is nog versterkt door de teruggang in de bevolkingsomvang, waardoor de vraag naar openbaar vervoer relatief gering is. In de laatste decennia is wel verbetering aangebracht voor het Noord/Zuid-transitverkeer, mede ter ontlasting van de zeer drukke routes door de Rhône-vallei.

Limousin

Het sociaal-economische landschap van Limousin heeft zijn zwaartepunten rondom Limoges en Brive. Met andere woorden het westen is meer bevoordeeld dan het noorden en oosten, waar grotere steden ontbreken. In het noorden en oosten is het effect van de rurale exodus in combinatie met de slechtere toegankelijkheid (reliëf) dan ook goed merkbaar: Creuse met een bevolkingsafname tussen 1980-90 van 7,2% tegen Haute-Vienne 0,1%. Het westelijk gedeelte kent de meeste industriële activiteiten (rond Limoges en Brive-Tulle). In Limoges is 20% van de regionale bevolking geconcentreerd. Het westen was ook het meest attractief voor de retourmigratie in de periode 1962-1982.

Hoewel gestadig afnemend is de werkgelegenheid in de landbouw nog steeds hoger dan het landelijk gemiddelde. Binnen de landbouw is sprake van een relatief hoog percentage niet-beloond werk (verborgen werkloosheid). In de laatste helft van de jaren tachtig zijn de mogelijkheden in de niet-agrarische werkgelegenheid wat verbeterd.

Door de al jaren in gang gezette vergrijzing en de relatief geringe huwelijksvruchtbaarheid is het aantal jonge personen dat jaarlijks op de regionale arbeidsmarkt komt relatief beperkt, waardoor de werkloosheidscijfers voor de jongere leeftijdsgroepen minder ongunstig zijn geworden vergeleken met de nationale gemiddelden. De structurele werkloosheid treft vooral de leeftijdscategorieën van 50 jaar en ouder. De economische structuur wordt gekenmerkt door lage produktiviteit en lage arbeidskosten. Veeteelt is nog steeds van groot economisch belang (slachtvee). Daarnaast is bosbouw van belang. Het agrarisch inkomen per huishouden is 45 (nationaal = 100).

De industrie (veel kleine bedrijven) heeft het zwaartepunt in hout, papier, elektrische apparaten, porselein, leer en schoeisel.

Belangrijk voor de toekomstige werkgelegenheid is de rol die Limoges krijgt in het 'Armées 2000' plan als hoofdstad van een nieuw te vormen militair district, hetgeen op termijn 1000 arbeidsplaatsen zal scheppen.

9.2.3 Karakteristiek per deelthema

Huidige situatie drinkwatervoorziening in Zuid-oost Frankrijk

In de **Limousin** gaat het om een bevolking van ca. 750 000 inwoners, verdeeld over 3 regio's: Haute Vienne, Corrèze en Creuse. De grootste plaats is Limoges, gelegen in de Haut Vienne, met 180 000 inwoners. Een andere grotere plaats is Brive, gelegen in de Corrèze. De regio Creuse is zeer dun bevolkt met slecht 100 000 inwoners.

In het gehele gebied van Limousin wordt geen grondwater gebruikt voor de drinkwatervoorziening omdat de granitische gesteenten daarvoor niet geschikt zijn. Oppervlaktewater is dus de bron voor de drinkwatervoorziening (zie figuren 6 en 9). Voor Limoges en omgeving wordt oppervlaktewater tijdelijk opgeslagen in 3 kunstmatige meren. Voor de rest van het gebied wordt drinkwater bereid uit rivierwater, bijv. van de rivier de Vienne. Het water wordt op traditionele wijze gezuiverd voor de drinkwatervoorziening. Er zijn geen bijzondere problemen met de drinkwaterkwaliteit, dus ook niet ten aanzien van nitraat en bestrijdingsmiddelen. Het nitraatgehalte van het rivierwater is ongeveer 5 g.m^{-3} . Het landbouwkundig bodemgebruik is extensief met vooral schapen en melkkoeien. In het zuidelijk deel van de Haute Vienne en in de Corrèze komt de appelteelt op. Aan het mogelijk daarmee verbonden probleem van uitspoeling van bestrijdingsmiddelen wordt middels onderzoek aandacht besteed. In de dunbevolkte gebieden vindt de watervoorziening plaats via bronnen. Het gaat daarbij om bewoningskernen van ca. 10 tot 50 personen. Dit is een relatief goedkope manier van watervoorziening, maar men realiseert zich dat dit ook een zeer riskante wijze van watervoorziening is uit oogpunt van volksgezondheid. Men is bezig om het drinkwaternet van de wat grotere plaatsen (10 000 tot 50 000 inwoners) onderling te verbinden.

In Auvergne zijn vier bronnen voor de drinkwatervoorziening, te weten:

- freatisch grondwater in de omgeving van de rivier l'Allier (55-60%);
- mineraal water in gebieden met vulkanisch gesteente (20%);
- kleine bronnen voor kleine gemeenschappen in gebieden met granitisch gesteente (10%);
- kleine stuwmere, 4 stuks (10%).

Er wordt weinig gebruik gemaakt van stuwmere vanwege het gemakkelijk bereikbare freatische grondwater (3-5 m diepte) en de goede zuivering door het filteringsproces in de bodem. Tot nu toe zijn er weinig waterkwaliteitsproblemen. Het nitraatgehalte in het oppervlaktewater ligt veelal tussen 5 en 10 g.m^{-3} (max. toelaatbaar 50 g.m^{-3}). Het grondwater bevat meestal niet meer dan 20 g.m^{-3} en slechts incidenteel mer dan de norm (met name onder maïselden). Het gehalte aan bestrijdingsmiddelen ligt in het oppervlaktewater slechts incidenteel boven de norm voor drinkwater ($0,1 \text{ mg.m}^{-3}$). Een bron van verontreiniging met bestrijdingsmiddelen is de maïsteelt (atrazine).

Mogelijkheden voor drinkwaterwinning op Centraal Plateau (Midden-Frankrijk). Grondwater

De vrijwel volledige afwezigheid van sedimentaire bekkens in het gebied sluit het winnen van grondwater op grote schaal uit. Wel kan in de kleine laagtes voor privégebruik wel wat water gewonnen worden. Hoewel in het zuidelijk gedeelte op uitgebreide schaal in de spleten van de kalkafzettingen grondwater aanwezig is, is dit om chemische en bacteriële redenen ongeschikt voor drinkwaterbereiding. Door de grote hardheid is het water ook voor andere toepassingen, zoals gebruiks of beregeningswater, ongeschikt. Het risico voor grondwaterverontreiniging wordt nihil geacht, maar dit is geen voordeel gelet op de geringe gebruiksmogelijkheden (fig. 7).

Oppervlaktewater

In het kristallijne plateau in het noorden heeft vrijwel direkt afstroming van het

neerslagwater naar de diep ingesneden rivieren plaats. Mede door de geringe doorlatendheid van de ondergrond, gecombineerd met diepe dalen, is het gebied zeer geschikt voor het inrichten van spaarbekkens voor allerlei doeleinden (energiewinning, landbouw, drinkwater, recreatie). Met name door het milde zomerklimaat is combinatie van verschillende bestemmingen van de stuwbekkens met recreatieve voorzieningen zeer geschikt. Ook het feit dat de hellingen van de dalen niet erg steil zijn pleit voor dergelijke combinaties. Langs de oostrand van het gebied wordt een steile helling van het Plateau Central naar de Rhônevlakte aangetroffen. Er zijn diep ingesneden rivieren, maar het verhang van de rivieren is zeer groot. Dit heeft tot gevolg dat het gebied aantrekkelijk is voor het inrichten van stuwbekkens voor verschillende doeleinden. Het oppervlak van dergelijke meren zal door het grote verhang veelal betrekkelijk gering zijn, wat beperkend is voor bepaalde vormen van recreatie. Het zuidelijk gedeelte van het gebied, voor een groot deel bestaande uit kalkplateaux, heeft door de grote doorlatendheid van de ondergrond minder mogelijkheden voor het inrichten van spaarbekkens. Ten aanzien van de gehalten aan vervuilende stoffen (nitraat, pesticiden) kan gesteld worden dat het Plateau Central grotendeels uit bergachtig natuurgebied bestaat. Er wordt derhalve slechts op geringe schaal van meststoffen en bestrijdingsmiddelen gebruikt. Dit betekent dat in grond- en oppervlaktewater afkomstig uit landbouwgebieden maar geringe gehalten aan pesticiden en nitraat wordt aangetroffen. Hier komt bij dat, door de hoge neerslag en het aandeel van gronden die niet in landbouwkundig gebruik zijn, er sterke verdunningseffekten optreden.

Verbrede bedrijfsontwikkeling

Verbrede bedrijfsontwikkeling heeft in centraal Frankrijk vooral kansen voor de deelthema's: landschapsonderhoud en hoeve-toerisme. Het karakter van het landschap is in beide gevallen een belangrijke factor. De vraagcondities voor landschapsonderhoud worden als gunstig beoordeeld (fig. 12).

De inkomens in de landbouw zijn laag ten opzichte van die in andere sectoren. Verder is de hoeveelheid arbeid die agrarische gezinnen in de landbouw zelf steken relatief klein, er is dus ruimte voor andere activiteiten (fig. 14). Het percentage nevenberoepsbedrijven is echter op een Europese schaal gezien niet hoog.

Nieuwe woonvormen

Hoewel de steden Clermont-Ferrand, Limoges and Brive enige uitstraling hebben op hun achterland is men in het bergland al snel buiten het bereik daarvan. De (hooggelegen) plateaus zijn 's zomers weliswaar zeer aantrekkelijk voor toeristen, in de winter is het er uitermate guur. Voor tweede woningen heeft dit gebied dan ook slechts een beperkte waarde: niet alleen de verspreide bewoning, maar ook hele dorpen zijn de helft van het jaar uitgestorven. Op enkele beschutte dalen na lijkt het gebied zich niet bijster te lenen tot het bouwen van grote aantallen nieuwe woningen voor gepensioneerden of andere doelgroepen. Een uitbreiding van de seizoenbewoning (alleen in het zomer-halfjaar) is echter wel mogelijk, ook als die beperkt zou blijven tot het hergebruik van leeggekomen agrarische bebouwing.

Toerisme

De kansen voor de ontwikkeling van toerisme zijn in Auvergne beter benut dan in

de Limousin gezien het gemiddeld aantal overnachtingen per km² (fig. 22). Het gevarieerde en unieke landschap maakt het gebied Auvergne-Limousin als geheel bijzonder geschikt voor de ontwikkeling van extensieve vormen van recreatie en toerisme. Hoeve toerisme, mits gecoördineerd door lokale netwerken kan verder ontwikkeld worden tot professioneel plattelandstoerisme. Er worden dan echter wel bijzondere eisen gesteld aan het lokale ondernemerschap.

9.2.4 Sturingsperspectief verbrede plattelandontwikkeling

In schema 7 is het sturingsperspectief voor verbrede plattelandontwikkeling in Auvergne/Limousin weergegeven.

Het is, ook in toeristisch aantrekkelijke gebieden, niet zonder meer voor de hand liggend dat boeren de omschakeling naar het toeristisch ondernemerschap gemakkelijk maken. Volker (1993) wijst op de afhankelijkheid van de boer in de keten van de voedselproductie. Als ondernemer in de gecompliceerde voedselproductieketen is hij gericht op de uitvoering van specialistische deeltaken. Als hij kampeerboer wil worden, moet er omgeschakeld worden op een geheel ander (en vaak onbekend) sociaal-economisch netwerk. Hij heeft als regel geen ervaring met de typische kenmerken van de op persoonlijke dienstverlening gerichte toeristische bedrijfstak. Plattelands toerisme moet volgens Lanaspèze (1993) gericht worden op de 'gammatop'. Dat wil zeggen dat met het produkt wordt ingespeeld op gevoel en minder op pure consumptie. De dienstverlening is sterk gepersonaliseerd en het belang van de verblijfsinrichting, de omgeving en de culinaire traditie is fundamenteel. De kwaliteit van de menselijke prestatie is het voornaamste bestanddeel van het toeristisch produkt. Zeer bijzondere eisen worden er gesteld aan het lokaal organiserende vermogen. Hechte relaties tussen de dienstverleners (de landbouwers, de hoteliers, de restaurantexploitanten, de transporteurs en het toeristische informatiewezen) zijn voorwaarden voor een succesvolle produktontwikkeling. Veel betekenis moet dus worden toegekend aan de kwaliteit van het lokale ondernemerschap. De toerist die vraagt naar een minder alledaags produkt is een interessante klant geworden. Van groot belang voor de ontwikkeling van het plattelandstoerisme is daarom een goede toegang tot de distributienetwerken. De regionale of nationale overheid kan dus door middel van voorlichting en subsidies een sturende rol vervullen. Aanstellen van bijvoorbeeld regio-managers of het vestigen van regionale innovatiecentra voor verbrede plattelandontwikkeling als steunpunten voor ondernemersinitiatieven kunnen in dit verband worden gezien als zinvolle acties.

Met de verbetering van de verkeersontsluiting van Auvergne (de noord-zuid autoroute die westelijk van Clermont-Ferrand richting Millau gaat) mag worden verwacht dat de toeristische druk op nu reeds belangrijke concentratiezones zal toenemen (fig. 23). Met name gaat het hier om de valleien zuidelijk van Clermont-Ferrand met centra als St-Nectaire, Murol, Le Mont Dore, La Bourboule). Door de ontwikkeling van waterbekkens en stuwbekken in de wat noordelijker in Auvergne gelegen dalen langs de randen van het kristallijne plateau zou onder stricte voorwaarden zowel een

STURINGSPECTIEF VERBREDE PLATTELANDSONTWIKKELING AUVERGNE-LIMOUSIN			
	AUTONOME ONTWIKKELING LOKAAL INITIATIEF	NIET-AUTONOME ONTWIKKELING PRIVATE ONDERNEMERS EN INVESTEERDERS	NIET-AUTONOME ONTWIKKELING REGIONALE OF NATIONALE OVERHEID STUURT
Ruraal toerisme	Locale netwerken, Komst nieuwe bewoners /ondernemers Ontwikkeling excursieboerderijen Arrangementen	Projectontwikkelaar Overname lokale bedrijven door keten	Voorlichting Subsidies Aanjaagrol Produkstandaarden Restricties
Water	Waterwinning voor privégebruik	Aanleg spaarbekkens in de dalen langs de randen van het kristallijne plateau in het noorden Aanleg stuwbekkens in overgangzone naar Rhônedal (Cevennes)	Aanleg spaarbekkens in de dalen langs de randen van het kristallijne plateau in het noorden Aanleg stuwbekkens in overgangzone naar Rhônedal (Cevennes)
Alternatieve woonvormen	Beperkt tot delen van de Haut-Allier	Mogelijkheden in de omgeving van aan te leggen spaarbekkens/stuwbekkens	Mogelijkheden in de omgeving van aan te leggen spaarbekkens/stuwbekkens
Agrarische bedrijfsdiversificatie	Import boeren uit andere delen van Frankrijk/EG Boerenbedrijven als opvangcentra voor jongeren die participeren in PEL-project Zelfkazerij voor lokale markt Landschapsonderhoud Gites de France	Sturende werking van vakbonden	Voorlichting Subsidies Aanjaagrol Produkstandaarden Restricties
per deelregio zonering/ruimtelijke diversificatie	marketing-strategie gericht op specifieke PMC's: - ecologisch boeren en ecotoerisme - landschapsonderhoud en natuurtoerisme - industrieel erfgoed en cultuuroerisme Territoriaal communicatieplan als onderdeel van imagoverbetering	Investeren op beloftevolle lokaties bijv. in de nabijheid van (inter)nationale infrastructuur Investeren in wintersportfaciliteiten	Spreidingsbeleid via RO-beleid of vestigingsbeleid ter ontlasting van concentratiegebieden ten zuiden van Clermont-Ferrand (St. Nectaire-Muroi-La Bourboule) Natuur- en milieubeleid Versterking imago van dit gebied als het 'oer-platteland'
win-win-situaties door combinaties van sectorinitiatieven	Schakel van voorzieningen met verblijfsaccommodaties en leefbaarheid. Seizoenverlenging+ tweede woningen + leefbaarheid. Locale produkten+ agrarische bedrijfsdiversificatie+culinair toerisme Lokaal georganiseerde dienstverlening voor bewaking en onderhoud tweede woningen	Bouw moderne accommodaties of multifunctionele centra+multiplier effect voor de regionale economie Ketenvorming+instandhouding kleinschalig karakter	Integratie van toerisme in de lokale economie Combinatie van publieke en private belangen Inkomenssubsidie + landschapsonderhoud als voorbeeld

Schema 7 Sturingsperspectief verbrede plattelandsontwikkeling voor Auvergne/Limousin

toeristische ontwikkeling als een ontwikkeling gericht op alternatieve woonvormen gerealiseerd kunnen worden ter ontlasting van de druk op het Regionale Natuurpark.

Het minder toegankelijke zuidelijke deel van Auvergne en oostelijke deel van de Limousin is voorlopig slechts geschikt voor de ontwikkeling van op hoevetoeisme en kleinschalige accommodaties gebaseerde vormen van ecotoerisme (natuurtoerisme, lange-afstandswandelen en fietsen). Maar ook dit ontwikkelt zich niet

vanzelfsprekend. Daarvoor zullen gerichte Produkt-Markt-Combinaties (PMC's) moeten worden gecreëerd, dat wil zeggen bij een bepaald toeristisch aanbod moet een bepaalde doelgroep worden gezocht. Deze specifieke doelgroepen moeten vervolgens via een goed functionerend distributienetwerk worden bereikt.

Een zeer bijzonder vorm van agrarische bedrijfsdiversificatie werd aangetroffen in het gebied Corrèze (onderdeel van Limousin), waar zestig boerenbedrijven ingeschakeld zijn bij het PEL-project (Project Ervaringsleren, een project van het Gelderse instituut Lindenhout en het Franse Centre Aurillange). Jongeren die van het rechte pad zijn afgeweken, kunnen via een 5-maands werkproject bij boeren weer trachten een normaal leven op te bouwen. Voor de boeren betekenen ze o.a. een tijdelijke extra arbeidskracht, waarvoor normaal de middelen ontbreken. Dit voorbeeld geeft aan dat lokaal minder voor de hand liggende oplossingen gezocht kunnen worden.

O.a. in Creuse hebben zich boeren uit andere delen van Frankrijk en de EG gevestigd (ook Nederlandse boeren). Het regionale beleid zou zich sterk kunnen maken om door immigratie van elders bedreigde boeren te trachten de ontvolking van dit deel van Frankrijk tegen te gaan.

9.3 Baden-Württemberg

9.3.1 Landschap, klimaat & bodem

Algemeen

Baden-Württemberg is één van de 'Länder' van de Bondsrepubliek, tussen 1806 en 1952 ontstaan uit het Hertogdom Württemberg en een reeks kleinere voormalige vorstendommen (Stadelbauer, 1992). Het ligt in het zuid-westen van de Duitsland en grenst in het zuiden aan Zwitserland; in het westen vormt de Rijn de grens met Frankrijk (zie figuur 33).

De deelstaat is 35.751 km² groot en in 1990 woonden er 9.600.000 inwoners (Eurostat, 1993). Stuttgart, met ruim 600.000 inwoners, is de hoofdstad. Andere grote steden zijn: Karlsruhe, Heidelberg, Mannheim, Freiburg en Ulm.

Naast de Rijn zijn de Neckar (een zijrivier van de Rijn) en de Donau belangrijke rivieren. De dalen zijn het dichtstbevolkt. De 'Oberrheinebene' (de Bovenrijnse laagvlakte) met de steden Karlsruhe en Heidelberg, sluit aan op het Neckarbekken bij Stuttgart. Dunner bevolkt zijn het Zwarte Woud en de daarop aansluitende Schwäbische Alb. Het Zwarte Woud is het hoogste middelgebergte van Zuid-Duitsland, met als hoogste punt de Feldberg (1493 m).

Baden-Württemberg als geheel vormt een dichtbevolkt en klimatologisch aantrekkelijk gebied.

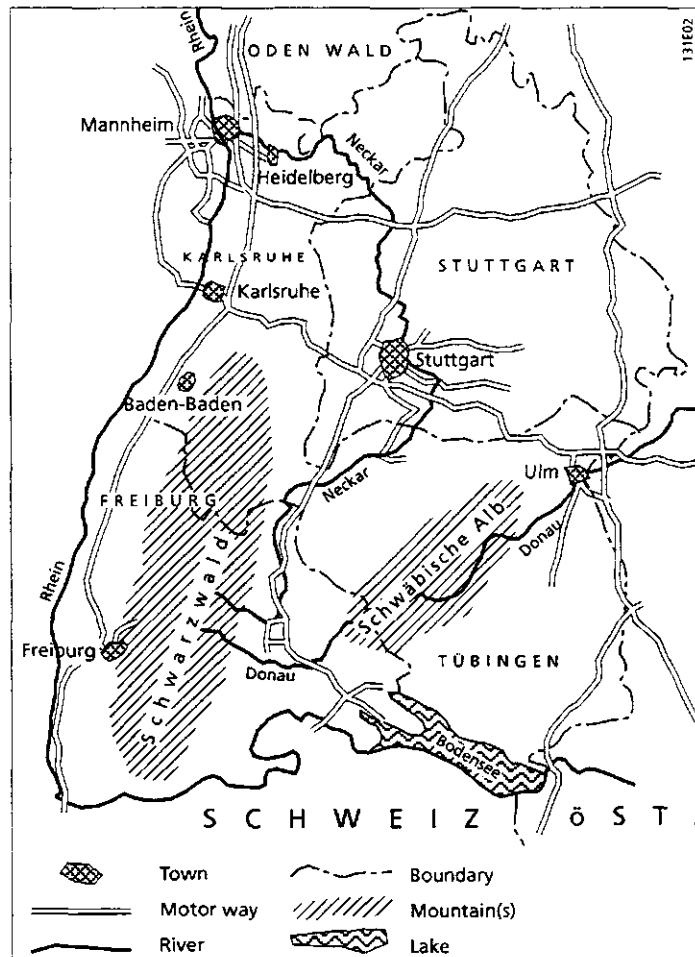

Fig. 33 Germany, Baden-Württemberg

Klimaat

Baden-Württemberg ligt in een vrij koele, gematigde klimaatzone met continentale invloeden. De Rijnvlakte is warmer dan de hoger gelegen gebieden. De neerslag bedraagt in het grootste deel van het gebied 750 tot 1000 mm per jaar. In het westelijke deel van het gebied komen door de hoge ligging hoge neerslagcijfers voor (stijgingsregens, $> 1000 \text{ mm.jaar}^{-1}$). Zo bereikt in het Zwarte Woud de neerslag waarden van tussen de 1000 en 2000 mm per jaar. Door de overwegend westelijke windrichting heeft het oostelijke deel aanzienlijk lagere waarden, met name in de zomerperiode (regenschaduw).

Bodem en landschap

Langs de westgrens van de deelstaat stroomt de Rijn door het slenkdal van de Bovenrijnse laagvlakte. Aansluitend aan de oostzijde hiervan ligt als een horstgebied het Zwarte Woud en Oden Wald en ten noorden daarvan het Neckarbergland. Het oostelijke deel van de deelstaat wordt gevormd door de Schwäbische Alb (het westelijke deel van de Beierse hoogvlakte).

Het Zwarte Woud en Oden Wald is een tectonisch blok dat sterk is opgeheven. Het bestaat voor een groot gedeelte uit kristallijn dieptegesteente. Naar het oosten daalt

het zwak glooiend naar de Beierse hoogvlakte; naar het westen loopt het steil af naar de dieper gelegen Bovenrijnse Laagvlakte. Deze westrand wordt bepaald door het voorkomen van een breukstelsel, waarlangs in het Pleistoceen plaatselijk vulkanisme heeft plaatsgehad. Met name ten noorden van het Oden Wald is uitgebreid vulkanisme voorgekomen (Vogelsbergmassief). Het Zwarte Woud bestaat uit lemige en zandige verweringsgesteenten. Het reliëfrijke gebied wordt gekenmerkt door naaldbossen en gemengde loofbossen.

De Schwäbische Alb is een kalkplateau (kalkverweringsgesteenten) waarbij de ondergrond wordt gevormd uit een dik pakket van gesteentelagen uit het Mesozoïcum bestaande uit fijne zandstenen afgewisseld door kalk- en leisteenlagen. De hoofdafwateringsrichting is naar het oosten (Donau) maar door aantapping van rivieren vanuit het westen buigen sommige rivieren naar het westen om (Neckar). Naar het Neckardal vormt de Schwäbische Alb een steil 'trappenlandschap'. De afwatering van het gebied geschiedt vooral door de Neckar en zijrivieren. Het Zwarte Woud en de Schwäbische Alb behoren tot de zone van het middelgebergte aan de noordzijde van de Alpen.

Landschapstypen

Voor Baden-Württemberg kunnen de volgende landschapstypen worden onderscheiden (Wijermans en Meeus, 1991):

- de 'Openfields mitteleuropas';
- de 'Semi-bocage atlantique'.

In Duitsland wordt het gebied van de Openfields mitteleuropas gekenmerkt door voortgaande intensivering. Op vruchtbare lössgronden worden er dan hoge opbrengsten gehaald. Naast de teelt van granen en andere akkerbouwgewassen wordt er ook veeteelt bedreven. In Zuid-Duitsland komen speciale teelten voor, zoals die van hop. De bossen zijn meestal op de toppen van de heuvels gelegen. Het betreft vooral naaldbossen. Ze zorgen voor een geleiding van de ruimte in het landschap. Door het heuvelachtige reliëf verliest het landschap door deze bossen zijn openheid niet. De bewoning is in dit landschapstype vooral geconcentreerd in de dorpen.

Door recente ruilverkavelingen is de maat van de Openfields verder vergroot. De produktie wordt opgevoerd, hoewel bepaalde leemgronden op steile hellingen gevoelig zijn voor watererosie en sommige lössgronden gevoelig zijn voor winderosie. Wijermans en Meeus (1991) vermelden verder dat men in Duitsland spreekt van 'ausgeraumten Agrarlandschaften' waar door intensivering van het bodemgebruik, planten en dieren uitsterven en het landschapsbeeld niet meer overeenkomt met het traditionele cultuurlandschap.

De natte variant van de Semi-bocage heeft een meer besloten karakter dan de Semi-bocage mediterrannée. Bewoning vindt zowel in dorpen als verspreid plaats. Het grondgebruik is er mede door het uitgesproken reliëf matig intensief en bestaat met name uit veeteelt (koeien, schapen). In Baden-Württemberg wordt het Zwarte Woud tot dit landschapstype gerekend. Het Zwarte Woud bestaat voornamelijk uit bosgebieden. Daarnaast is er in een grootschalig mozaiek, verspreid land in cultuur genomen. Naast weiden komt er plaatselijk op grote schaal fruitteelt en wijnbouw

voor.

Tot de historische steden behoren Stuttgart, Baden-Baden en de universiteitsstad Heidelberg ('Ich hab' mein Herz in Heidelberg verloren...'). Een bijzondere plaats neemt Karlsruhe in als een nieuwe residentie uit de 18e eeuw met een beroemde barokke stedenbouwkundige aanleg (Reinhard, 1992). Het slot Schwetzingen bij Stuttgart vormt één van de hoogtepunten van de historische tuin- en parkaanleg in Duitsland. De aanleg wordt beschouwd als één van de origineelste scheppingen in Europa na het midden van de 18e eeuw (Hansmann, 1983).

9.3.2 Sociaal-economische situatie

Kansen en bedreigingen

Sterk (Eurostat, 1993)

- De laatste jaren gaan banen in de industrie verloren, maar komen er veel nieuwe banen bij in de dienstensector;
- Het stedelijk toerisme vertoont nog steeds een toename.

Zwak (Eurostat, 1993)

- Er heerst een bossterfte, nog maar eenderde deel van het bos kan als gezond worden gekenschetst (zie ook Moosmayer, 1992). Eurostat vreest dat dit onder andere kan hebben geleid tot een dalend aantal toeristen in delen van het Zwarte Woud, terwijl het ook ten koste gaat van de houtproductie en bosgebonden natuurwaarden.

Ontwikkelingen in landbouw en industrie

De economie van Baden-Württemberg is veelzijdig en evenwichtig qua structuur. De industrie bestaat voor een groot deel uit kleine en middelgrote bedrijven, veelal met een groot innovatief vermogen (Grotz, 1992). De grotere industrieën omvatten onder meer auto-, chemische, electrotechnische, textiel- en voedingsmiddelenindustrie. De kleinere bedrijven richten zich meer op hout- en metaalindustrie en sieraden. De werkloosheid is er relatief laag.

Het totale areaal aan landbouwgrond in Baden-Württemberg bedraagt 1.500.000 ha. Meer dan eenderde daarvan wordt gebruikt voor de verbouw van graan. De beste landbouwgronden liggen in de Bovenrijnse laagvlakte. In het Zwarte Woud en op de Schwäbische Alb is het klimaat voor de akkerbouw minder gunstig. De rundveehouderij is in Baden-Württemberg de belangrijkste tak van het agrarische bedrijf. Dit geldt met name voor Tuebingen, in de andere regio's (Stuttgart, Karlsruhe en Freiburg) is de rundveehouderij van minder belang. Bovendien zijn de fruit- en groenteteelt er zeer goed ontwikkeld. Belangrijk zijn ook de wijnbouw en de bosbouw. Bekende wijngebieden zijn:

- Württemberg ten noorden van Stuttgart;
- Rhenipfalz ten noorden van Karlsruhe;
- Baden aan de oostzijde van de Rijn.

Ook houtteelt is in Baden-Württemberg een belangrijke bedrijfstak. De bossen zijn

behalve voor de houtproductie van betekenis voor de recreatie en de natuur- en milieubescherming (o.a. bescherming tegen erosie). Desondanks dragen de land- en bosbouw echter nog maar voor 4% bij aan de werkgelegenheid in Baden-Württemberg, terwijl in de industrie 45% van de beroepsbevolking werkzaam is.

De regio Stuttgart kent veel auto- en elektronische industrie. Bijna 50% van de beroepsbevolking is er werkzaam in de industrie. De werkloosheid is er relatief laag. Op het gebied van de landbouw is de varkensmesterij een belangrijke tak. Daarnaast is er relatief veel druiventeelt. Ongeveer de helft van het totale grondoppervlak is bij de landbouw in gebruik en eenderde deel bestaat uit bos.

In de regio Karlsruhe heeft de landbouw 28% van het grondoppervlak in gebruik, terwijl 44% is bebost. Ongeveer 43% van de bevolking is werkzaam in de industrie, 56% in de dienstensector en 2% in de landbouw.

In de regio Freiburg bestaat 36% van het grondoppervlak uit landbouwgrond terwijl bijna de helft is bebost. Ongeveer 4% van de beroepsbevolking is er werkzaam in de land- en bosbouw. Van oudsher werden er in deze regio veel klokken, horloges, muziek instrumenten, precisie instrumenten e.d. gefabriceerd. Het aandeel van de beroepsbevolking dat werkzaam is in de industrie is er relatief laag (41%). Toerisme is in deze regio erg belangrijk. Het zuidelijk deel van het Zwarte Woud is één van de populairste vakantiebestemmingen in Duitsland. Het is nog onduidelijk of er in deze regio sprake is van een afname van het aantal toeristen door verslechtering van het milieu (zure regen, bossterfte e.d.).

In de regio Tübingen is meer dan de helft van het grondoppervlak in gebruik bij de landbouw, terwijl ongeveer eenderde deel is bebost. Van de vier deelregio's van Baden-Württemberg heeft Tübingen het grootste percentage van de beroepsbevolking dat werkzaam is in de landbouw (7%). In Tübingen zijn zowel de omvang van de bevolking als de omvang van de werkgelegenheid de laatste jaren sterker gegroeid als in de andere deelregio's van Baden-Württemberg. Het noordelijke (van oudsher protestantse deel) van Tübingen is het meest geïndustrialiseerd, terwijl in het zuidelijke (overwegend katholieke deel) de landbouw nog een belangrijke rol speelt. Ten aanzien van recreatie en toerisme vervult Tübingen vooral een functie voor de lokale bevolking en voor de bevolking uit nabij gelegen verstedelijkte gebieden.

Demografische ontwikkelingen en verstedelijking

Totale populatie in Baden-Württemberg bedroeg in 1990 9.600.000 mensen. De bevolkingstoename kenmerkt zich door een langzame groei. Momenteel zijn er ongeveer evenveel mensen van 65 jaar en ouder als mensen jonger dan 15 jaar. Het geboortecijfer is er laag, maar doordat er zich veel imigranten vestigen, neemt de omvang van de totale bevolking nog steeds toe. De bevolkingsdichtheid is er relatief hoog met 269 inwoners per km². Van heel Baden-Württemberg kent de deelregio Karlsruhe de hoogste bevolkingsdichtheid met 359 inwoners per km². De voortschrijdende industriële ontwikkeling in de regio zorgt voor een stijging van het algemene opleidingsniveau.

Infrastructuur

De infrastructuur van de regio wordt kenmerkt door een dicht net van (snel)wegen, waarvan er een aantal deeluitmaken van het Europese snelwegennet. Tübingen is de deelregio met de minste snelwegen. Ook de spoorverbindingen zijn relatief goed. Zo beschikken alle vier de deelregio's over aansluitingen op het Europese intercity spoorwegennet.

9.3.3 Karakteristiek per deelthema

Recreatie en toerisme in Baden-Württemberg

Het toeristenverkeer is omvangrijk (35,8 miljoen overnachtingen in 1990; het drievoudige van de West Midlands). Net als in de West Midlands is dat fors in verhouding tot de oppervlakte van het gebied (1000 overnachtingen per km²). Gezien de omvang van de bevolking is de intensiteit relatief bescheidener (3,7 overnachtingen per inwoner), maar toch eerder in de buurt van Auvergne en Limousin dan in die van de West Midlands. De vakanties in Baden-Württemberg zijn vrij sterk gericht op het Zwarte Woud (Mohr, 1992) en op de omgeving van de Bodensee. In bepaalde delen daarvan is de economie toch relatief sterk afhankelijk van het toerisme.

Baden-Württemberg als geheel heeft gunstige uitgangspunten voor recreatie en toerisme. Het gebied is dicht tot vrij dicht bevolkt, wat vraagt om een goed aanbod voor dagtochtjes. Gezien de noord-zuid tendens bij binnenlandse vakanties binnen Duitsland is de toeristische uitgangssituatie gunstig, hetgeen ook blijkt uit de relatief hoge dichtheid van overnachtingen. Als de barrièrewerking van landsgrenzen vermindert, zal een mogelijke stagnatie van binnenlandse vakanties vrij makkelijk gecompenseerd worden door extra inkomend toerisme, vooral vanuit Frankrijk, de Alpenlanden en Italië. De groei in tweede vakanties geeft perspectieven voor seizoensverlenging.

Voor natuurtoerisme is de uitgangssituatie gunstig, zie figuur 21. Het gebied heeft uitgestrekte bossen, imposante dalen en hoge toppen in het Zwarte Woud, een aantrekkelijk landschap met lokale natuurwaarden elders in de deelstaat, vooral in de Schwäbische Alb en langs Neckar en Boven-Donau. Baden-Württemberg bezit de volgende natuurparken (waardevolle cultuurlandschappen met veel natuurwaarden):

- Nördliches Schwarzwald;
- Südliches Schwarzwald;
- Mittlere Schwäbische Alb;
- Bodensee-Hegau.

Voor cultuurtoerisme is de uitgangssituatie eveneens gunstig, zie figuur 20. De hele deelstaat kent een concentratie van bezienswaardigheden. Verder zijn diverse historische steden en andere gebouwen van belang voor de recreatie en het toerisme. Er zijn verscheidene beroemde kuurbadplaatsen zoals Baden-Baden met een vrij gelijkmatig seizoenspatroon. Vooral het Zwarte Woud kent talrijke 'Höhenkurorte' (voor adempauzeskuren) en wintersportplaatsen. De wintersport zorgt ter plaatse voor een tweede, kleinere top naast de algemene piek in de zomer (Mohr, 1992).

De toeristische potenties in het Zwarte Woud lijken vrij sterk uitontwikkeld, gezien de hoge intensiteit van overnachtingen (zie figuur 22). Ondanks incidentele ervaringen zijn de eerste tekenen van stagnatie reeds gesignaleerd (Mohr, 1992). Vooral begin jaren '80 was de terugval sterker dan in andere streken, waar de recessie eveneens consequenties had. Het lijkt onwaarschijnlijk dat dit vooral zou zijn toe te schrijven aan de huidige stand van de bossterfte. Voor de Bodensee is het beeld minder helder, maar naar verwachting min of meer gelijksoortig. Afgezien van de Bodensee in de zuidoost hoek leent Baden-Württemberg zich niet voor kusttoerisme.

Huidige situatie drinkwatervoorziening in Baden-Württemberg

Over de situatie in het gehele gebied Baden-Württemberg is weinig informatie beschikbaar, wel over die van Stuttgart en omgeving. De situatie voor Stuttgart lijkt representatief voor het type gebied dat beoogd werd in Zuid-Duitsland.

Stuttgart is gelegen in het overgangsgebied tussen het Zwarte Woud in het westen en de Beierse Hoogvlakte in het oosten. Door de ligging in de regenschaduw van het Zwarte Woud is de neerslaghoeveelheid in de omgeving van de stad gering. Bovendien is de mesosoische deklaag boven het dieptegesteente van het Zwarte Woud te dun voor het voorkomen van grondwater in winbare hoeveelheden. Aan het begin van de negentiende eeuw bedroeg het inwonertal van de stad nog slechts 30 000 en waren de in de buurt liggende 34 natuurlijke bronnen voldoende voor de stedelijke watervoorziening; temeer daar het hoofdelijk waterverbruik nog laag was (30 l/dag). Daarna is de behoefte aan leidingwater sterk gestegen doordat er een grote bevolkingstoename was, het hoofdelijk waterverbruik steeg en er op uitgebreide schaal industrie tot ontwikkeling kwam. Thans bedraagt het huishoudelijk waterverbruik per hoofd van de bevolking 145 l/dag.

Om aan de toenemende vraag naar leidingwater en het omringende gebied te voldoen zijn in eerste instantie in het westelijk gelegen Zwarte Woud een aantal kleine spaarbekkens aangelegd. Dit bleek al snel onvoldoende te zijn, zodat overgegaan moest worden tot het aanleggen van pijpleidingen naar de Donau en later naar de Bodensee. Het gebruik van grondwater voor de watervoorziening is in het gebied immers uitgesloten. Bovendien was het aftappen van de in het gebied voorkomende bronriviertjes van de Neckar geen oplossing omdat deze gedurende grote delen van het jaar droog staan. Het gebruik van water uit de Donau en de Bodensee had ook ten gevolge dat de kwaliteit van het ruwwater steeds verder afnam. Dit leidde tot een sterke uitbreiding van de waterzuivering; zowel bacteriologisch als chemisch. Met name het water dat uit de Bodensee wordt aangevoerd is chemisch sterk verontreinigd.

Mogelijkheden voor drinkwaterwinning in Baden-Württemberg

(zie figuur 7)

Grondwater

Het westelijke deel van het gebied (Zwarte Woud, Oden Wald) heeft geen mogelijkheden voor grondwaterwinning. Het oostelijk gedeelte van het gebied bestaat uit een flauw glooiend landschap met een ondergrond van afwisselend kalk, zandsteen, leisteen e.d.. Plaatselijk is het materiaal sterk verbrokken, zodat de mogelijkheden voor grondwaterwinning van plaats tot plaats sterk kunnen verschillen.

Lokaal voorkomende zoutlagen in de ondergrond kunnen verantwoordelijk zijn voor natuurlijke verzilting van het grondwater. Door de hoge doorlatendheid van de ondergrond laat het zich aanzien dat de vervuilingsskansen voor het grondwater groot is, temeer daar afschermende lagen vrijwel ontbreken. Plaatselijk kan daardoor het grondwater uit landbouwgebieden verontreinigd zijn met nitraat en bestrijdingsmiddelen. Het aandeel van niet-landbouwgronden overheerst echter, waardoor het geen algemeen probleem is voor het gebied.

Oppervlaktewater

In het westelijke deel zijn beperkte mogelijkheden voor het inrichten van stuwbekkens. Dit geldt met name voor de oostzijde van het gebergte. De westzijde is zeer steil zodat eventuele stuwmuren een te gering oppervlak zullen hebben om van belang te zijn voor recreatieve voorzieningen. De landbouw in het oostelijke deelgebied gaat gepaard met een intensief gebruik van meststoffen en bestrijdingsmiddelen, waardoor het oppervlaktewater uit landbouwgebieden aanzienlijk verontreinigd kan zijn.

Verbrede bedrijfsontwikkeling in Baden-Württemberg

(zie figuur 19)

Baden-Württemberg heeft hoge potenties voor alle vormen van verbrede bedrijfsontwikkeling. Dit wordt veroorzaakt door een hoge score voor de verschillende pull-factoren: landschap, bevolkingsdichtheid, enz. Bovendien is er in de landbouw een relatief groot verschil tussen de totale arbeidstijd van meewerkende gezinsleden en de tijd die deze werkelijk aan de landbouw besteden. Het percentage nevenberoepsbedrijven is momenteel relatief hoog. Dit is al decennia een kenmerk van de landbouw in het zuiden van Duitsland. Van oudsher is dit een vakantiegebied (Zwarte Woud!). In dat kader is er ook voor agri-toerisme een traditie, vooral in de vorm van 'Urlaub auf dem Bauernhof', waarbij de doelgroep aan het verbreden is van gezinnen met kinderen naar alleengaanden, echtparen zonder kinderen, vriendengroepen e.d. (Mohr, 1992).

Nieuwe woonvormen in Baden-Württemberg

(zie figuur 26)

Buiten de grote stedelijke agglomeraties (Mannheim, Karlsruhe, Stuttgart) en hun onmiddellijke invloedssfeer zijn de relatief lege gebieden de laatste decennia behoorlijk in trek onder bedrijven en mensen die een rustige werk- en woonomgeving zoeken. De gebieden met uitzicht op de Bodensee hebben hierbij een streepje voor, maar genieten tevens meer dan gemiddelde beperkingen vanwege de wens om het bestaande landschap in stand te houden. Het agrarische achterland van Stuttgart (in het noorden veel varkenshouderij en in het zuiden wijnbouw) is naar alle kanten goed ontsloten, waardoor er vooral de laatste jaren geen gebrek aan belangstelling is voor bouw- en woonmogelijkheden voor bedrijven en mensen zonder banden met de landbouw. Het noordelijk deel van het Zwarte Woud is bekend om z'n pensioenmigratie. De vraag is, hoeveel nieuwe woningen dit populaire gebied aan zal kunnen zonder z'n aantrekkingskracht te verliezen. Wellicht dat geconcentreerde laagbouw langs daartoe te ontwikkelen hellingen tot aanzienlijke uitbreiding van de capaciteit leidt zonder de rest van het gebied aan te tasten. Het zuidelijk deel van het Zwarte

Woud is meer een toeristen- dan een woongebied.

9.3.4 Sturingsperspectief verbrede plattelandsontwikkeling

Algemene strategie

In schema 8 is het sturingsperspectief verbrede plattelandsontwikkeling voor Baden Württemberg weergegeven. Vanuit recreatie en toerisme liggen er goede koppelingsmogelijkheden als er plaatselijk waterwinning door stuwmeren, nieuwe woonvormen, hoevetoerisme of natuur- en landschapsbeheer worden ontwikkeld. Voor nieuwe woonvormen zijn er goede mogelijkheden voor combinaties met recreatie en toerisme en met waterwinning (wonen bij of zelfs langs stuwmeren). Koppelingen van eventuele stuwmeren met recreatie en toerisme en met nieuwe woonvormen lijken mogelijk door recreatief medegebruik van stuwmeren. Voor eventuele grondwaterwinning ontbreken zulke koppelingsmogelijkheden. Nabij concentraties van verblijfsaccommodaties zijn er koppelingsmogelijkheden voor semi-agrarische activiteiten, m.n. verkoop aan de poort. Van bestaande en te verwachten toeristenstromen is gebruik te maken voor een verdere ontwikkeling van hoevetoerisme. Waar mede vanwege toeristische stimulering de ontwikkeling van natuur en landschap bepeleit wordt, ligt beheer door boeren vaak voor de hand.

Vooraf wegens de centrale ligging van Baden-Württemberg in dichtbevolkte streken, zijn de perspectieven voor diverse functies ter verbreding van de plattelandsontwikkeling relatief gunstig. Gezien de hierboven genoemde koppelingsmogelijkheden ligt het hier voor de hand om vooral dagtochten en vooral vakanties op het platteland te hanteren als motor van die ontwikkeling. De toeristische zonering kan daarbij gehanteerd worden als belangrijkste invalshoek voor regionale differentiatie. Voor activiteiten van boeren buiten hun bedrijf en voor hun verkoop aan de poort is daarnaast echter de ligging dicht bij grotere steden van belang.

Recreatie en toerisme

Een verdere stimulering in het Zwarte Woud en langs de Bodensee lijkt niet alleen moeilijk, maar uit oogpunt van duurzame ontwikkeling ook nauwelijks gewenst (zie ook Härle, 1992 en Moosmayer, 1992). Ruimte is er nog wel in de Rijnvlakte, maar ontwikkeling is vooral gewenst aan de noord- en oostflanken (regio's Tübingen en Stuttgart en noordelijk deel van Karlsruhe). Aansluiting dient vooral te worden gezocht met de Schwäbische Alb, de Neckar en de Boven-Donau, met het netwerk van bezienswaardigheden en (vooral rond Stuttgart) met dagtoeristische voorzieningen. In de eerder glooiende dan bergachtige gebiedsdelen op enige afstand van het Zwarte Woud, de Bodensee, de Schwäbische Alb, de Neckar en de Boven-Donau zou ontwikkeling en beheer van natuur en landschap zo'n strategie completeren.

Gezien de relatief gunstige uitgangssituatie kunnen vrij veel autonome, lokale initiatieven verwacht worden, al of niet ondersteund of overgenomen door boven-regionale investeerders. De overheidsstrategie dient er vooral op gericht te zijn om in de regio's Tübingen en Stuttgart en in het noordelijk deel van de regio Karlsruhe regionale belangen te coördineren in netwerken. Daarbij dient gebruik gemaakt te

STURINGS-PERSPECTIEF VERBREDE PLATTELANDS-ONTWIKKELING BADEN-WÜRTTEMBERG			
	AUTONOME ONTWIKKELING LOKALE INITIATIEVEN	NIET-AUTONOME ONTWIKKELING PRIVATE ONDERNEMERS EN INVESTEERDERS	NIET-AUTONOME STURING REGIONALE OF NATIONALE OVERHEID
Recreatie en toerisme	Kleine dagrecreatieve voorzieningen. Innovatie van hoeve- toerisme	Verblijfsaccommodaties en dagattracties. Regionale belangen- netwerken van toeristische bedrijven.	Toeristisch-recreatieve infrastructuur. Stimulering van netwerken.
Waterwinning			Op bescheiden schaal stuwmeren.
Nieuwe woonvormen	Hergebruik bestaande gebouwen.	Ontwikkeling nieuwe complexen.	Randvoorwaarden en infrastructuur.
Bedrijfsverbreding	Activiteiten buiten het bedrijf bij steden. Verkoop aan de poort bij steden en verblijfs- accommodaties. Hoevetoerisme langs toeristenstromen. Beheer van natuur en landschap.	Regionale belangen- netwerken van boeren.	Beheersregelingen voor natuur en landschap. Stimulering van netwerken.
Declregio's			Terughoudend beleid voor toerisme Zwarte Woud en Bodensee. Stimulerend beleid voor regio's Tübingen, Stuttgart en noorden van Karlsruhe.
Combinaties	Koppelingen van hoevetoerisme, verkoop aan de poort, woongebruik van bestaande gebouwen aan elkaar en aan recreatie/ toerisme.	Samenwerking tussen toeristische en agrarische belangen-netwerken. Ontwikkeling van super- landgoederen.	Coördinatie van gebieds- gericht beleid.

Schema 8 Sturingsperspectief verbrede plattelandsontwikkeling voor Baden-Württemberg

worden van sterke punten in de regio zelf. Doel daarvan is mede om de concentraties in het Zwarte Woud en langs de Bodensee af te leiden. Zo'n strategie dient ondersteund te worden door ontwikkeling en beheer van natuur en landschap. In deze regio kan daarbij nadrukkelijk gedacht worden aan een publiek-private samenwerking voor de vorming van 'super-landgoederen'. Daaronder worden samenwerkingsverbanden verstaan tussen aangrenzende grondbezittingen met een overkoepelend inrichtings- en beheersplan, dat deels centraal en deels door de afzonderlijke bezitters wordt uitgevoerd.

Andere functies

Het zuidoostelijk deel van de regio Tübingen en de Bovenrijnse laagvlakte zijn geschikt c.q. matig geschikt voor grondwaterwinning, de Rijnvlakte ook voor spaarbekkens. Daarbuiten is de ondergrond zeer geschikt voor waterwinning middels spaarbekkens of stuwmeren. De ligging temidden van dichtbevolkte gebieden maakt reservoirvorming ook wenselijk, waarvoor op bescheiden schaal gedacht kan worden aan inrichting van stuwmeren.

De nabijheid van steden en de gunstige natuur- en landschapswaarden geven Baden-Württemberg een gunstige uitgangspositie voor nieuwe woonvormen.

De relatief gunstige ontwikkeling van industrie en dienstverlening in Baden-Württemberg geeft perspectieven voor economische activiteiten buiten de landbouw, vooral nabij Stuttgart, Freiburg, Karlsruhe, Heidelberg en andere grotere steden. In de regio Tübingen zijn zulke vooruitzichten onzekerder.

9.4 West-Midlands

9.4.1 Landschap, klimaat & bodem

Algemeen

De Midlands, een samenvattende benaming van de regio Midden-Engeland, vormen het overgangsgebied tussen het expansieve zuidoosten en het noordelijke deel van Engeland. De Midlands worden onderverdeeld in de East en de West-Midlands. De West-Midlands heeft ongeveer 5 miljoen inwoners.

De West-Midlands, dat aan de westzijde grenst aan Wales, omvat de graafschappen:

- Staffordshire;
- Shropshire;
- Hereford-Worcester;
- Warwickshire;
- West-Midlands county.

In figuur 34 zijn enkele topografische gegevens schematisch weergegeven.

Klimaat

Groot-Brittannië en Ierland hebben het meest maritieme klimaat van West-Europa. De zomers zijn er in het algemeen koel en de winters zacht. De overheersende zuidwestelijke winden voeren vochtige zeelucht aan. De luchtvochtigheid is gewoonlijk hoog. Mist komt veelvuldig voor. In het industriegebied van Midden-Engeland is dat gemiddeld meer dan 50 dagen.

Door de ligging aan de oostzijde van de gebergten in Wales is de neerslag in de West-Midlands voor Engelse begrippen laag, gemiddeld 500 tot 750 mm per jaar. Mei en juni zijn de maanden met gemiddeld de kleinste neerslaghoeveelheid.

Bodem en landschap

De Midlands maken deel uit van het laaggelegen 'lowland Britain', dat een groot gedeelte van het midden en het zuiden van Engeland omvat. De vlakte van de Midlands omsluit in een v-vorm het zuidelijk deel van het Penninisch Gebergte. Aan de westzijde grenst deze vlakte aan het bergland van Wales.

De ondergrond van de Midlands bestaat grotendeels uit sterk verbrokkelde metamorfe gesteenten met langs de rand een gordel van zandsteen en mergellagen. Het grootste

deel van de Midlands is laagland (lager dan 200 m boven NAP) en maakt deel uit van de stroomgebieden van de rivieren de Avon, de Severn, de Trent en de Neue. De rivieren hebben in het zachte gesteente brede dalen uitgesleten.

De West-Midlands vertonen een vrij grote verscheidenheid en gevarieerdheid in landschap, van 'Areas of Outstanding Natural Beauty' langs de west- en de zuidgrens tot uitgestrekte stedelijke gebieden (met name de agglomeratie van Birmingham). In het zuiden van de west-Midlands komen goede landbouwgronden voor; meer naar het noorden is de bodemkwaliteit voor de landbouw beperkt (fig. 2).

Er is een verschil in landschapstypen tussen het oostelijke en het westelijke deel van de West Midlands. In de volgende paragraaf wordt daar aandacht aan besteed.

Landschapstypen

Voor de West-Midlands onderscheiden Wijermans en Meeus (1991) de volgende landschapstypen:

- de 'Bocage', voor het westelijk deel;
- de 'Former open-fields', voor het oostelijk deel.

De aanwezigheid van deze twee landschapstypen hebben er toe geleid dat de Midlands in figuur 12 gekarakteriseerd zijn als een gebied met in potentie een grote behoefte aan landschapsonderhoud door agrariërs.

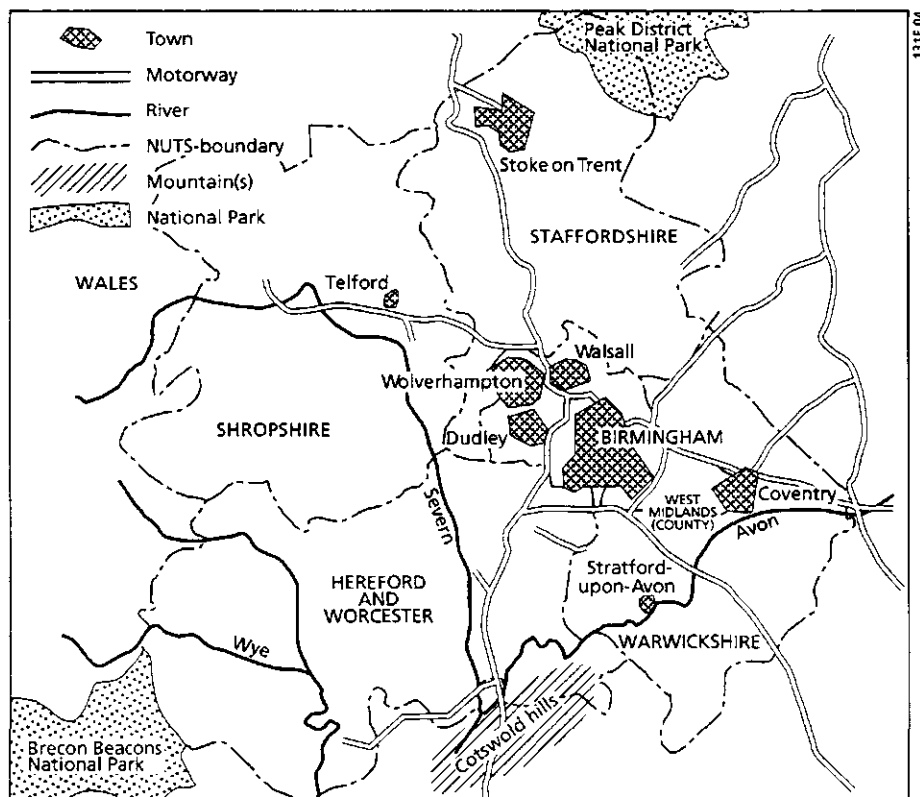

Fig. 34 United Kingdom, West-Midlands

Bocage

Het 'Bocage-landschap' komt voor langs de kusten van de Atlantische Oceaan en de Noordzee. Het begrip 'Bocage-landschap' kan in het Nederlands worden omschreven als 'coulissenlandschap'. Dit landschapstype kenmerkt zich als een marien, besloten landschap, dat bestaat uit licht glooiende gebieden met kleine blokvormige kavels, die zijn omgeven door heggen of lage uitgestapelde stenen bestaande muurtjes. Het betreft landschappen met een lange occupatiegeschiedenis. De mozaïekvormige verkaveling zorgt voor een grote mate van ruimtelijke afwisseling. Het landschap is zeer toegankelijk door de verspreid gelegen boerderijen en overige bebouwing en het dichte weggennet.

Weinig vruchtbare bodems en overvloedige regenval zijn kenmerkend voor Bocage-landschappen. Met kleine maten, veel heggen en hier en daar een loofbosje is er sprake van een besloten landschapsbeeld. Er komen naar verhouding veel wilde planten en dieren voor.

De heggen dienen als veekering, daarnaast bieden ze luwte en leveren ze brandhout. De muurtjes vormen goede stapelplaatsen voor de stenen uit de velden.

Former open-fields

De halfopen, licht glooiende landschappen in Oost-Engeland worden gerekend tot de 'Former open-fields'. De maten van dit landschapstype zijn kleiner dan dat van de 'Open-fields' op het vaste land. Daarnaast is het klimaat er koeler en is de bodem er armer. In dit type landschap kunnen zowel veeteelt als akkerbouw worden bedreven. In Engeland verbouwt men op de 'Former open-fields' voornamelijk graan. De bodems van de 'Former open-fields' zijn geschikt voor akker- en weidebouw en ook voor eike- en berkebossen. De produktiviteit van de bodems neemt aanzienlijk af bij intensief gebruik. Het middeleeuwse patroon bestond uit kleine agrarische nederzettingen, die werden omringd door gemeenschappelijke akkers.

Voor de veeteelt waren heggen en hagen nodig. De boerderijen, die oorspronkelijk in de dorpen waren gegroepeerd, zijn in de loop der tijd aangevuld met verspreide bebouwing. Het bouwland is in de loop der eeuwen meerdere malen omgezet in weiland en ook weer terug. Vanaf de 19^e eeuw is er sprake van grootschalige akkers. Met name in de tweede helft van de 20^e eeuw zijn er op grote schaal heggen en hagen opgeruimd. Dit heeft tot een sterke vervlakking van het landschap geleid. In de laatste periode stuit het verder rooien van heggen en hagen op grote weerstanden. Onder andere in Engeland worden plaatselijk weer heggen en hagen hersteld uit cultuurhistorische, visueel-landschappelijk en ecologische overwegingen.

9.4.2 Sociaal-economische situatie

Kansen en bedreigingen van West-Midlands

Kansen

- De economische kansen voor de West-Midlands komen voort uit de grote differentiatie in de economische en geografische structuur.

- De differentiatie in economische structuur betekent dat de West-Midlands niet afhankelijk zijn van enkele bedrijfstakken; er zijn veel bronnen voor de economische groei aanwezig. De laatste jaren is de economische activiteit en de werkgelegenheid duidelijk toegenomen. De omslag van zware industrie naar moderne industrieën en diensten lijkt succesvol te verlopen.
De lonen zijn relatief laag, wat nieuwe bedrijvigheid kan aantrekken.
- De differentiatie in geografische structuur geeft mogelijkheden voor de toeristensector.

Bedreigingen

- In de West-Midlands is een relatief groot areaal 'derelict' (verwaarloosd, verpauperd) land aanwezig. Dit betreft bijvoorbeeld land waar vroeger mijnbouw heeft plaatsgevonden, verlaten fabrieksterreinen, in onbruik geraakte (kolengestookte) elektriciteitscentrales, oude spoorbanen, enzovoort. Heden ten dage bedraagt de oppervlakte aan 'derelict land' ongeveer 5500 ha. Vooral in de West-Midlands county is dit areaal groot. Er zijn programma's ontwikkeld om deze gronden te herinrichten, maar desondanks neemt het areaal derelict land eerder toe dan af. De hoge kosten die met de herinrichting gepaard gaan spelen hierbij een rol.
- de sterke (op kolen gebaseerde) industrialisatie in de West-Midlands in het verleden, heeft geleid tot een sterke lucht- en waterverontreiniging in de regio. Ondanks een verbetering in de laatste jaren zijn de gevolgen nog steeds duidelijk merkbaar (zoals sterke erosie van veengebieden en verzuurd oppervlaktewater).
- er bestaat een grote druk op de stadsrand (urban fringe) door stedelijke groei, en recreatieve druk. Dit leidt tot veranderingen in het (landbouwkundig) grondgebruik (veel versnippering, parttime boeren, geen lange termijn-investeringen, veel pachtland).

Ontwikkelingen in landbouw en industrie

De Midlands is een oud industriegebied. In het midden van de West-Midlands ligt het grote industriegebied van Birmingham. Birmingham is in grootte de tweede stad van Groot-Brittannië. In het dal van de Severn bij Telford is de industriële revolutie in het begin van de vorige eeuw begonnen. De aanwezigheid van winbare delfstoffen (kolen en ijzererts) maakte dat mogelijk.

De West-Midlands kent tegenwoordig een gedifferentieerde produktiestructuur, met Birmingham, Wolverhampton, Coventry en Stoke-on-Trent als belangrijkste centra. Van oudsher zijn de metaalindustrie en de reeds gememoreerde delfstoffenwinning (geconcentreerd in Black Country, bestaande uit: Wolverhampton, Dudley, Sandwell en Wasell) twee belangrijke takken van industrie in de regio. De verminderde betekenis van beide industrieën in Engeland in de laatste decennia, is in deze regio dan ook hard angekommen. Ook de keramische industrie (o.a. Wedgewood) is van oudsher een belangrijke industrietak in de regio, met een concentratie in de omgeving van Stoke-on-Trent ('The Potteries'). Sinds begin jaren tachtig is het aantal banen in de diensten sector echter hoger dan die in de industrie. Tegenwoordig is 39% van de bevolking werkzaam in de industrie en 60% in de dienstensector. Vooral Birmingham is een belangrijk financieel- en zakencentrum geworden. Meer dan in andere regio's bestaat de industrie uit grote ondernemingen. Dit geldt vooral voor

de auto-industrie (Rover, Peugeot-Talbot en Jaguar) en de hieraan gerelateerde ondernemingen. De laatste jaren worden nieuwe industrie gebieden steeds meer aan de rand van de steden aangelegd, hetgeen een grote druk geeft op het landelijk gebied in de stadsrand. Deze nieuwe industriegebieden leiden tot weer nieuwe woningbouw (1 ha industriegebied betekent 5 à 10 ha meer bebouwde oppervlakte). Bovendien worden de arbeidsplaatsen hierdoor uit de binnensteden weggezogen, hetgeen in de binnensteden leidt tot vergrijzing en hoge werkloosheid.

Er bestaat een groot contrast tussen de verstedelijkte gebieden en het platteland aangaande de werkloosheid, inkomensniveau en bevolkingsdichtheid. In de verstedelijkte gebieden hebben al deze kentallen een (veel) hogere waarde dan in het landelijk gebied. Hoewel de werkloosheid niet boven het landelijk gemiddelde uitkomt, hebben bepaalde delen van (verstedelijkte) gebieden te kampen met hoge werkloosheidpercentages. Zo lag het werkloosheidpercentage in de probleemwijken van Birmingham (zoals Aston, Sparkbrook, en Netchells) in april 1993 tussen de 30 en 40% (Burdack, 1993).

Door de centrale ligging van Staffordshire ten opzichte van bevolkingscentra (zoals Manchester en Birmingham) krijgt deze regio steeds meer een transport- en distributiefunctie.

In de landbouw is nog slechts 1% van de beroepsbevolking van de West-Midlands werkzaam. Alleen in de regio's van Hereford-Worcester en Shropshire is nog 5% van de beroepsbevolking werkzaam in de landbouw. Van het areaal cultuurgrond is een kwart in gebruik voor de verbouw van granen. Belangrijke produkten van de landbouw zijn fruit, tuinbouwprodukten en zuivelprodukten (Hereford-Worcester) en tarwe, gerst en hop. Hereford is vooral bekend om zijn vee (het Hereford-ras). Schapenhouderij komt veelal voor in Hereford en Worcester en in Shropshire (in het zuidwesten en het westen van de regio). Worcester is gespecialiseerd in fruitteelt en kwekerijen.

Demografische ontwikkelingen

In het totaal wonen er in de West-Midlands 5,2 miljoen mensen. Etnische minderheden concentreren zich vooral in de verstedelijkte gebieden. Ondanks feit dat het geboortecijfer in de West-Midlands tot de hoogste van Engeland behoort, is de bevolkingstoename in de afgelopen 20 jaar betrekkelijk gering geweest. Hereford-Worcester heeft de laatste jaren een relatief grote bevolkingstoename gekend. Dit is vooral te danken aan migratie van jongeren uit de verstedelijkte gebieden van Birmingham en Coventry. De ontwikkeling van nieuwe industriegebieden in Redditch vormt hiervoor de voornaamste aanleiding. Shropshire kent de laagste bevolkingsdichtheid van de West-Midlands (120 personen/km²) en Staffordshire de één na hoogste (383 personen/km²). De bevolkingsomvang is in de jaren tachtig het sterkst toegenomen in Zuid-Staffordshire. West-Midlands county is één van de kleinste graafschappen van Engeland (slechts 900 km²). Omdat het de stedelijke centra van Birmingham, Coventry en Wolverhampton omvat, is het een zeer dichtbevolkte regio (bijna 3000 personen/km²) met een totale bevolkingsomvang van 2,6 miljoen personen. In de jaren tachtig is de bevolking in deze regio met ongeveer 2% afgenomen door weglek naar nieuwe industriegebieden in de omliggende graafschappen.

Infrastructuur

De West-Midlands wordt doorsneden door een aantal belangrijke autosnelwegen (M5 richting Zuid-West Engeland, M40 Birmingham-London en M6 Birmingham-Manchester). Ook doorkruisen diverse spoorlijnen het gebied, met Birmingham als centraal (kruis)punt. Birmingham beschikt sinds 1984 over een internationaal vliegveld.

Recreatie

In de West-Midlands zijn grote arealen van 'Outstanding Natural Beauty' aanwezig. Bovendien ligt het bekende Peak District (nationaal park) in de Midlands. Dit ligt voor een deel in het noorden van Staffordshire. Het Peak District is vooral populair voor dagtochtbezoek in de weekends.

Het zuidelijke deel en het oostelijke deel van de West-Midlands zijn glooiender en heuvelachtiger dan het overige gebied. De afwisselende landschappen met vele vaak schilderachtige dorpen zijn recreatief van betekenis.

De belangrijkste 'Areas of Outstanding Natural Beauty' van de Midlands liggen in Hereford en Worcester en in Shropshire, onder andere de Shropshire hills.

Het plaatsje Stratford-upon-Avon (Warwickshire) dankt zijn huidige welvaart voor een belangrijk deel aan het feit dat het vermoedelijke geboortehuis van William Shakespeare zich hier bevindt, hetgeen een toeristische trekpleister van formaat vormt (Schaedtler, 1990).

De 'Black country canals', een stelsel van kanalen uit de beginperiode van de industriële ontwikkeling, zijn bewaard en hersteld en zijn tegenwoordig in trek bij de pleziervaart.

9.4.3 Karakteristiek per deelthema

Huidige situatie drinkwatervoorziening in West-Midlands

Het gebied van de Midlands omvat een groot aantal stedelijke kernen, wat een grote waterbehoefte met zich mee brengt. De ondergrond van de Engelse Midlands bestaat grotendeels uit sterk verbrokkelde metamorfe gesteenten met langs de rand een gordel van zandsteen en mergellagen (fig. 6). De doorlatendheden in het centrale deel van het gebied zijn laag, terwijl met name in oostelijke richting watervoerende lagen tegen het centrale blok liggen die mogelijkheden voor grondwaterwinning hebben, die ook worden benut.

Het gebied van de West Midlands valt binnen het waterbeheersgebied van Severn Trent Water, gevestigd te Birmingham. Deze organisatie is eveneens verantwoordelijk voor de drinkwatervoorziening. De drinkwatervoorziening vindt in hoge mate plaats op twee wijzen:

- grote reservoirs in Wales voor met name de stad Birmingham; het water wordt over grote afstand getransporteerd;

- directe onttrekking van oppervlaktewater aan de rivier de Severn, waarna zuivering plaats vindt.

Daarnaast vindt ook grondwaterwinning plaats in de oostelijke zandsteen- en mergellagen. Op de reservoirs in Wales is geen andere recreatie toegestaan dan vissen vanwege het risico van waterverontreiniging. Het uit Wales afkomstige water is schoon en bevat zeer geringe hoeveelheden nitraat en geen pesticiden. Het water van de Severn is wel verontreinigd, alhoewel het nitraatgehalte (30 g.m^{-3}) onder de maximaal toelaatbare concentratie (50 g.m^{-3}) blijft. De zuivering is met name gericht op het verwijderen van organische microverontreinigingen, die vooral van de landbouw afkomstig zijn en in mindere mate een industriële herkomst hebben. In het noorden van de West Midlands vindt schapenhouderij plaats en naar het zuiden is er een overgang naar de verbouw van akkerbouwgewassen. Met name de akkerbouwgewassen zijn een bron voor de verontreiniging met nitraat en bestrijdingsmiddelen. Hoewel in het centrale gebied van de Midlands relatief weinig landbouw voorkomt zijn de gehalten aan pesticiden zeer hoog. De oorzaak moet worden gezocht in de onkruidbestrijding langs wegen en spoorwegen. De Severn Trent Water PLC heeft regels opgesteld om het gebruik aan pesticiden langs wegen en spoorlijnen aan banden te leggen, maar de resultaten van deze maatregelen zijn niet op korte termijn merkbaar.

Mogelijkheden voor drinkwaterwinning (fig. 7)

Door de tweedeling van het gebied in een gedeelte met een ondoorlatende bodem en één met een watervoerend pakket bestaat er ook een verschil in bestemmingsmogelijkheid.

Grondwater

In het oostelijke deel van het gebied is een ondiep watervoerend pakket aanwezig dat mogelijkheden heeft voor het inrichten van grondwaterwinning. Wel moet rekening worden gehouden met het feit dat beschermende lagen afwezig zijn, zodat de vervuilingsskansen in het landbouwkundig gebruikte deel groot is.

Oppervlaktewater

Het westelijke gedeelte heeft een ondoorlatende bodem, wat grondwaterwinning uitsluit. Wel is er een mogelijkheid voor het inrichten van spaarbekkens, hoewel het uit geomorfologisch oogpunt niet mogelijk is grote stuwmuren aan te leggen. Er is dan sprake van talloze kleine bekkentjes met een geringe inhoud, die bepaalde vormen van recreatie uitsluiten. Oppervlaktewater uit landbouwgebieden kan sterk verontreinigd zijn met nitraat en bestrijdingsmiddelen.

Verbrede bedrijfsontwikkeling

In de West Midlands zijn duidelijke condities aanwezig voor landschapsonderhoud door agrariërs (fig. 12) en voor semi-agrarische diversificatievormen (fig. 10). De hoge score voor semi-agrarische activiteiten ontstaat door de hoge bevolkingsdruk, waardoor een markt voor produkten aanwezig is. Een van de kenmerken is immers het al genoemde contrast tussen grote steden en platteland.

Vanuit de landbouw moet m.b.t. verbreding van de bedrijfsontwikkeling rekening worden gehouden met veel 'full-time' landbouwers en een voor Europese begrippen

relatief hoog inkomen in de landbouw t.o.v. andere sectoren. In figuur 14 hebben de West-Midlands dan ook een lage score voor de aanbodkant van diversificatie.

Momenteel bestaat de landbouw voor ongeveer 25 procent uit nevenberoepsbedrijven. De meeste gebieden in Engeland hebben een vergelijkbaar percentage nevenberoepsbedrijven. Alleen in Schotland, Noord-Ierland en Noord-Engeland is dit percentage lager (rond 20%); terwijl het alleen in East Anglia hoger is (rond 30%). Dit percentage geeft een indicatie van de mate waarin verbrede bedrijfsontwikkeling op dit moment voorkomt. De West-Midlands vormen wat dat betreft dus geen uitzonderlijk gebied. Aangezien de vraag naar verschillende diversificatievormen in de West-Midlands doorgaans wat groter is dan andere delen van Engeland (fig. 10 t/m 13) lijken er dus groeipotenties voor diversificatie aanwezig.

Recreatie en toerisme in West Midlands

Het toeristenverkeer is matig groot (12,0 miljoen overnachtingen, zie ook figuur 22), maar met een uitgesproken laag aandeel vanuit het buitenland (8%). Door de hoge bevolkingsdichtheid is de intensiteit echter aan de lage kant (2,3 overnachtingen per inwoner). De regionale economie is niet erg afhankelijk van het toerisme.

De algemene trend van verminderde betekenis van nationale grenzen als toeristische barrière, kan door het eiland-karakter voor Groot-Brittannië wat trager verlopen dan voor het Europese continent. Maar als ze doorzet, moet een teruggang in binnenlands toerisme verwacht worden. Wegens bekendere alternatieve bestemmingen elders in Groot-Brittannië en op het continent is een compensatie door een forse groei van inkomende toeristen twijfelachtig.

Dagrecreatie

Het gebied ligt rond de agglomeratie van Birmingham en er zijn diverse middelgrote steden. De regio heeft dan ook ongewijfeld een belangrijke functie voor dagrecreatie.

Natuurtoerisme

De kwaliteiten voor natuurtoerisme zijn niet slecht maar over het algemeen matig te noemen (fig. 21). De afwisselende landschappen met vele vaak schilderachtige dorpen zijn recreatief van betekenis. Er is een reliëfrijk landschap (vooral in het zuidelijk en oostelijk deel) en er is water aanwezig, maar net als elders in Engeland ontbreken bossen van enige omvang. Er is echter het bekende Peak District als *National Park*, vooral populair voor dagtochtjes in de weekends. En er zijn enkele *Areas of Outstanding National Beauty*, vooral in Hereford and Worcester en in Shropshire (o.a. de Shropshire Hills).

Cultuurtoerisme

De West Midlands kennen een hoog aanbod voor cultuurtoerisme (fig. 20). Hoogtepunten vormen de natuur- en cultuurhistorische belangrijke streken van de Cotswolds en de Wye Valley, maar ook de Iron Bridge over de Severn als een van Engeland's beroemste industriële monumenten. Verder zijn er historische gebouwen in het buitengebied, maar opvallend zijn vooral grotere steden en kleinere stadjes, deels met een pre-industrieel karakter, maar deels ook karakteristiek voor de industriële revolutie die in de Midlands klassieke vormen heeft gekregen. Onderdeel

van dat patroon vormen de 'Black Country Canals', een stelsel van kanalen dat is ontwikkeld vanaf de late 18e eeuw. Veel van die kanalen zijn bewaard en hersteld en zijn tegenwoordig in trek voor de pleziervaart. Een bijzonder plaatsje is Stratford-upon-Avon in Warwickshire, dat zijn bekendheid voor een belangrijk deel dankt aan het feit dat het vermoedelijke geboortehuis van William Shakespeare zich hier bevindt, hetgeen een toeristische trekpleister van formaat vormt (Schaedtler, 1990).

Nieuwe woonvormen

Het gebied ligt grotendeels binnen het bereik van forenzen van grote steden als Liverpool, Birmingham, Wolverhampton, Stoke-on-Trent en Sheffield. Ontvolking van het platteland is dan ook niet of niet meer aan de orde (fig. 26). In het uiterste noordoosten grenst het gebied aan het Peak District National Park en in het zuidwesten aan het Brecon Beacons National Park. In deze parken zijn nieuwe woningen niet aan de orde, maar vlak erbuiten wellicht des te meer. Rustzoekers van alle leeftijden en inclusief mensen met een drukke baan in een van de nabijgelegen steden vormen de belangrijkste doelgroep voor hen die iets in de lege buitengebieden willen bouwen.

9.4.4 Sturingsperspectief verbrede plattelandsontwikkeling

Ontwikkelingen in de planning

Alvorens een sturingsperspectief voor de West-Midlands te beschrijven is het van belang om enkele opmerkingen te maken over de mogelijkheden voor sturing gezien de planningstraditie in Groot-Britannië. De rurale planning in Engeland kenmerkte zich in de afgelopen decennia door een scala aan instrumenten en initiatieven die gericht waren op het handhaven van bestaande natuur- en landschapskwaliteiten, in combinatie met een grote aandacht voor de wensen vanuit plattelandsgemeenschappen. De integratie van plattelandstoerisme, cultuurhistorie, natuurbeheer en landbouw werd belangrijk geacht. De Countryside Commission, de officiële adviseur van de overheid over plattelandsaangelegenheden, is dan ook geen sectorale organisatie. Meerdere malen is deze aanpak tegenover bijvoorbeeld de Nederlandse Relatienota gesteld. In de jaren tachtig werd in Groot-Britannië echter sterk gedereguleerd, geprivatiseerd en bezuinigd. In dat kader is in de ruimtelijke planning voor meer stedelijke gebieden het instrument ontstaan van de 'Business zones', vestigingsplaatsen voor bedrijven waar geen beperkende regels van kracht zijn, belastingen lager zijn enzovoort. Het deregulerings-, privatiserings- en bezuinigingsbeleid heeft op verschillende manieren effect gehad op het rurale beleid. Het heeft ook veel weerstand opgeroepen. Zo is bijvoorbeeld de privatisering van de drinkwaterwinning sterk bekritiseerd door de Countryside Commission, die vreesde voor een achteruitgang in kwaliteit van de grote oppervlakten natuurgebied die in beheer zijn bij waterorganisaties.

Gezien deze recente ontwikkelingen gaat het sturingsperspectief voor de Midlands niet uit van een grote rol van de overheid.

Keuze in hoofdlijnen

De Midlands kenmerken zich door een contrast tussen verstedelijkingstendenzen en

het landelijk gebied. Aangezien de re-industrialisatie en de daarmee gepaard gaande verstedelijking een sterke autonome tendens is, ligt het voor de hand om het ontwikkelingsperspectief voor de Midlands daarop te laten aansluiten. Uitgaande hiervan lijken de nieuwe woonvormen gericht op forenzen voor een deel van de West Midlands een motor voor andere ontwikkelingen te kunnen vormen. Voor een ander deel lijkt de ontwikkeling van de dagrecreatie en het toerisme een belangrijk perspectief. De dagrecreatie kan aansluiten op de ontwikkeling van het forensisme; de ontwikkeling van het toerisme kan zich vooral richten op het cultuurtoerisme.

Andere aspecten van het ontwikkelingsperspectief

Vormen van verbrede landbouwbedrijfsontwikkeling kunnen aanhaken op de bevolkingstoename op het platteland. De kansen voor verbrede bedrijfsontwikkeling in de landbouw zullen bij verdere ontwikkeling van het forensisme autonoom toenemen. Sturing hiervan kan plaatsvinden vanuit netwerken en organisaties van agrariërs. Initiatieven hiervoor zijn vooral te verwachten van lokale organisaties die het cultureel erfgoed willen bewaken.

Een gevolg van het nieuwe forensisme is een blijvende behoefte aan dagrecreatie. Hierbij kunnen de Areas of Outstanding Natural Beauty een rol spelen.

Voor het toerisme zal aangesloten kunnen worden op de rijke geschiedenis van de Midlands. Sommige aspecten daarvan lenen zich voor een pretparkachtige aanpak, aansluitend op bestaande evenementen. Zo is er een Robin Hood festival. Ook de industriële monumenten van de Midlands in het algemeen kunnen echter een tamelijk uniek punt vormen, ondersteund door andere kwaliteiten. Deze potenties worden voor een belangrijk deel echter al benut.

Wijze van aansturing

De ontwikkeling van nieuwe woonvormen kan voor een belangrijk deel vanuit de vrije markt tot stand worden gebracht. De overheidsplanning zou zich, gezien de huidige opvattingen over planning in Groot-Brittannië, kunnen beperken tot het schetsen van een ontwikkelingsperspectief, waardoor particulieren een referentiekader voor hun initiatieven hebben. Dit kan de vorm krijgen van een ruimtelijke zonering, waarin onderscheid wordt gemaakt tussen gebieden waar nieuwe woonvormen zich kunnen ontwikkelen en gebieden waar dit niet kan. Eventueel kunnen afspraken worden gemaakt met projectontwikkelaars over het ontwikkelen van woongebieden. Voor het bundelen van initiatieven voor de ontwikkeling van het toerisme, de dagrecreatie en verbrede bedrijfsontwikkeling is een dergelijk referentiekader ook van belang, omdat het lokale organisaties een basis voor lokale streefbeelden geeft. In schema 9 is de essentie van het sturingsperspectief, te weten de koppeling van recreatie en diversificatie aan het forensisme gebaseerd op lokale initiatieven met alleen een kaderscheppende rol voor de overheid, nader uitgewerkt voor verschillende aspecten.

STURINGSPERSPECTIEF VERBREDE PLATTELANDSONTWIKKELING WEST-MIDLANDS			
	AUTONOME ONTWIKKELING LOKALE INITIATIEVEN	NIET-AUTONOME ONTWIKKELING PRIVATE ONDERNEMERS EN INVESTEERDERS	NIET-AUTONOME STURING REGIONALE OF NATIONALE OVERHEID
Recreatie en toerisme	Kleine dagrecreatieve voorzieningen t.b.v. nieuwe lokale bevolking.	Verblijfsaccommodaties aansluitend op cultuur- en plattelandstoerisme Regionale belangen-netwerken van toeristische bedrijven.	Toeristisch-recreatieve infrastructuur. Stimulering van netwerken.
Waterwinning			In geaccidenteerde gebieden kleine reservoirs
Nieuwe woonvormen	Hergebruik bestaande gebouwen vooral door forenzen.	Ontwikkeling nieuwe complexen.	Randvoorwaarden (locatieaanwijzing) en infrastructuur, i.v.m. forenzen
Bedrijfsverbreding	Verkoop aan de poort bij steden en verblijfsaccommodaties. Hoevetoerisme langs toeristenstromen. Beheer van natuur en landschap: onderhoud wallen.	Regionale belangen-netwerken van boeren, aanhaken op netwerken en organisaties voor bewaking cultureel erfgoed.	Beheersregelingen voor natuur en landschap. Inzetten instrument AONB. Promotie.
Deelregio's			Visie op verhouding forensisme-toerisme: regionale zonering deel- gebieden met accent op forensisme en deel gebieden met accent op toerisme.
Combinaties	Enerzijds koppeling hoeve toerisme, poortverkoop en recreatie. Anderzijds koppeling woongebruik bestaande gebouwen, nieuwe woonlocaties en verkoop aan huis. Samenwerking tussen toeristische, dorpsverenigingen en agrarische belangennetwerken.	Projectvestigingen nieuwe locaties voor woningbouw te combineren met oppeppen van teruglopende lokale gemeenschappen.	Inzet van instrument Integrated Rural Development (IRD) in de gebieden waar forensisme geen perspectief is.

Schema 9 Sturingsperspectief verbrede plattelandsonwikkeling in de West-Midlands

10 Verbreding van perspectief

10.1 Het doel van nieuwe functies voor landelijke gebieden in Europa

De rurale gebieden van Europa zijn onderworpen aan voortdurende transformatieprocessen. Dat is al vele eeuwen het geval maar in het perspectief van de afgelopen decennia is er sprake van een bijzondere situatie vanwege de hoge dynamiek waarmee in de jaren negentig rekening zal moeten worden gehouden.

Een terugtrekkende overheid, internationale vrijhandel en milieuproblemen zullen leiden tot aanzienlijke verschuivingen tussen en binnen agrarische deelmarkten in Europa. Lagere garantieprijzen, produktsubsidies en invoerheffingen, strengere milieunormen en hogere milieuheffingen zullen de netto-opbrengst van veel landbouwprodukten onder druk zetten, ook als ze deels gecompenseerd worden door inkomenstoelagen.

Waar de afgelopen decennia over het algemeen sprake is geweest van stijgende produktie en intensivering binnen de Europese Unie zullen we, naar verwachting van velen, de komende periode worden geconfronteerd met divergerende ontwikkelingen voor de verschillende produktiesectoren en gebieden.

De Europese boeren zullen moeten concurreren op een mondiale markt. In bepaalde gebieden zal dat mogelijk leiden tot verdere intensivering en industrialisering van de agrarische produktie. Waar produktieomstandigheden minder optimaal zijn, zullen landbouwgebieden binnen Europa echter versneld marginaliseren.

Onder marginalisering wordt hier verstaan het economisch niet meer rendabel worden van de bedrijfsvoering in de agrarische sector.

Tegelijkertijd zien we dat de niet-agrarische functies steeds belangrijker worden: ze leggen een steeds groter beslag op de ruimte, kennen vaak een hoge dynamiek, hebben vaak hoge politieke prioriteit. De toenemende mobiliteit en de toenemende vrije tijd spelen hierbij ook een belangrijke rol

Onder invloed van deze ontwikkelingen komen in marginaliserende gebieden duurzaamheid van ecosystemen alsook culturele, demografische en economische ontwikkeling van rurale gebieden in het geding. Voor het Europese grondgebied als geheel kan worden vastgesteld dat een proces van hernieuwde afstemming van ruimteclaims voor landbouw, wonen, recreatie, natuurwaarden, infrastructuur op gang is gekomen; en daarmee de opkomst van nieuwe functies en vormen in het landschap. Als grote delen van Europa onderworpen gaan worden aan zulke ingrijpende veranderingen zowel wat betreft de landbouw als andere functies, ziet het beleid (van supranationaal tot lokaal) zich geplaagd voor de vraag hoe de lokale of regionale verscheidenheid aan belangen te richten op oplossingen die bijdragen aan het ontwikkelen van nieuwe kwaliteiten die door de samenleving als geheel geaccepteerd worden. De beleidsrelevantie van die veranderingen wordt nog versterkt doordat de sturing van rurale ontwikkelingsprocessen plaats vindt in nieuwe kaders. Enerzijds

is sprake van globalisering (het internationale toneel wordt steeds belangrijker) anderzijds van hernieuwde aandacht voor het lokale ('het Europa van de regio's'). Daardoor ontstaan nieuwe arena's, waarbinnen debat en besluitvorming gaan over de veelheid van concurrerende of complementaire ruimteclaims. Verwacht mag worden dat de kaders waarbinnen rurale ontwikkelingen zich zullen voltrekken in sterke mate zullen worden gekleurd door processen van regionale diversificatie.

Uit het verleden kan worden geleerd dat er ten aanzien van de ruimtelijk kwaliteit grote dreigingen kunnen uitgaan van ontwikkelingen in de landbouw (zowel marginalisering als intensivering) maar ook vanuit nieuwe functies.

Dat intensivering in de landbouw ver door kan schieten is evident. De effecten van marginalisering zijn echter minder eenduidig. Soms dreigen door marginalisering hele specifieke kwaliteiten van regio's verloren te gaan maar marginalisering kan ook kansen bieden voor nieuwe functies.

Nieuwe functies kunnen tot nieuwe kwaliteiten leiden maar ook ontsporen zoals in veel kustgebieden is gebeurd wat betreft de recreatie. Uitgangspunt voor deze studie is geweest om nieuwe functies voor marginaliserende gebieden in beeld te brengen die aansluiten bij bestaande regionale kwaliteiten. Het gaat dus niet om grootschalige functieverandering zoals de vestiging van Eurodisney in het landelijk gebied ten oosten van Parijs.

In deze studie staat de vraag centraal hoe in marginaliserende gebieden nieuwe functies soelaas kunnen bieden door aan te haken op bestaande regionale kwaliteiten zonder zelf weer een bedreiging te gaan vormen voor de ruimtelijke kwaliteit.

In het navolgende wordt eerst ingegaan op de verschillende fasen waarin marginaliserende gebieden zich kunnen bevinden en de verschillende karakteristieken van regio's.

Vervolgens wordt ingegaan op de betekenis van de verschillende onderzochte thema's ten opzichte van elkaar en in relatie tot elkaar.

Daarna komen de sturingsmogelijkheden aan bod en tenslotte worden aanbevelingen gedaan voor planvorming en verder onderzoek mede met het oog op co-regionale planvorming.

10.2 Verschillende uitgangssituaties

Bij de beschouwing over de sturingsperspectieven voor de inzoomgebieden is ingegaan op enerzijds de verschillende sturende actoren en anderzijds op de effecten van sturing bij sectorale aanpak of combinaties van sectoren (de win-win situaties). Daarbij is een belangrijk aspect van sturing nog wat onderbelicht gebleven en daaraan

zal nu aandacht worden geschonken. Centraal staat hierbij het concept van de produkt-levenscyclus.

Produkt-levenscyclus

Een intrigerend aspect bij het vraagstuk van sturing betreft het moment waarop regionale of nationale overheden het noodzakelijk vinden in te grijpen in op zich min of meer spontaan ontwikkelende processen. Soms doet zich de situatie voor dat aanvankelijk sprake is van een of andere vorm van stimulering van lokaal initiatief door de overheid, maar dat in de loop van de ontwikkeling bijsturing of zelfs een restrictief beleid nodig wordt geacht. Omdat voor veel economisch gestuurde ontwikkelingen geldt dat er sprake is van start-groei-neergang vertonen deze processen de kenmerken van wat men de produkt-levenscyclus is gaan noemen. In literatuur over de ontwikkelingen in recreatie en toerisme is de laatste jaren een grote belangstelling merkbaar voor het concept produkt-levenscyclus of een daarvan afgeleid concept (bijv. 'tourist site cycle model'). Het model van de produkt-levenscyclus beschrijft de verschillende ontwikkelingsstadia van een produkt lopend via introductie, acceptatie, (snelle) groei, consolidatie en neergang (zie figuur 35) en is als zodanig nauw gerelateerd aan de uit de bedrijfseconomie en marketing bekende port-foliomodellen. Port-foliomodellen worden in de bedrijfsvoering gebruikt om op basis van analyses van sterke en zwakke kanten in relatie tot kansen en bedreigingen beslissingen op het gebied van de strategische planning te ondersteunen. Hoewel zowel produkt-levenscyclusmodellen als port-foliomodellen niet zonder meer gebruikt kunnen worden in ruimtelijke situaties, kunnen ze toch een bijdrage leveren aan een verantwoorde keuze voor de inzet van sturingsinstrumenten. In dat opzicht levert het produkt-levenscyclusmodel ijkpunten voor het planvormingsproces.

Uitgaande van de veronderstelling dat de omschakeling op andere functies in het landelijk gebied te vergelijken valt met de startfase van een produkt-levenscyclus kan de ideaaltypische curve van het ontwikkelingsproces (voor bijvoorbeeld alternatieve woonvormen of plattelandstoerisme) als volgt worden beschreven.

In het begin van het ontwikkelingsproces (bijvoorbeeld voor hoeve- of plattelandstoerisme) is er sprake van een vraaggestuurde ontwikkeling. Bescheiden aantallen toeristen bezoeken het gebied en roepen een vraag op naar eenvoudige accommodatievormen en kleinschalige voorzieningen. Op deze vraag wordt door lokale ondernemers gereageerd door aanvankelijk kleine investeringen. Bij voortgaande groei van het toerisme wordt in een bepaalde fase duidelijk dat men van een vraaggestuurde ontwikkeling overgaat naar een aanbodgestuurde ontwikkeling. Aanvankelijk vindt de aanbodsturing nog plaats vanuit het lokale initiatief maar na verloop van tijd worden de externe invloeden groter. Vreemd kapitaal, extra-regionale bedrijven, touroperators etc. zien mogelijkheden voor rendabele exploitatie en het gebied verliest de eigen greep op de richting van de economische ontwikkeling.

De zojuist beschreven vraag- dan wel aanbodgestuurde ontwikkelingen bewegen zich voor wat betreft de economische effecten op eenzelfde tijdsas maar voor wat betreft de ruimtelijke effecten op daarmee niet synchroonlopende tijd-ruimte-assen. De vraag, de mate dus waarin toeristen of gegadigden voor nieuwe woonvormen bewegen

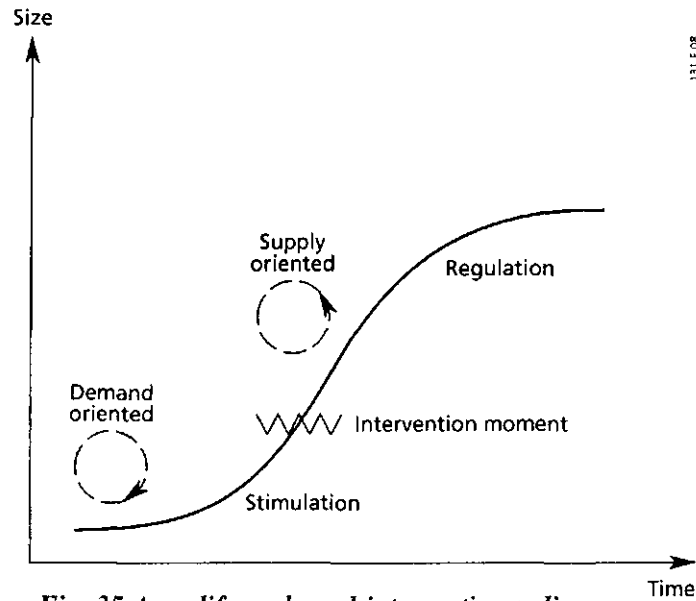

Fig. 35 Area life cycle and intervention policy

worden tot bezoek dan wel vestiging in een gebied, kan gekarakteriseerd worden als een hoogdynamisch proces met relatief korte omlooptijden. Markante delen van het aanbod (natuur en landschap alsmede harde infrastructuur) bewegen zich op een laagdynamische tijdruimteas. Het zal duidelijk zijn dat de hoogdynamische processen kunnen fungeren als destructieve krachten voor de laagdynamische processen. Niet verwonderlijk daarom dat de roep om 'ecotoeristische' planningscriteria steeds groter wordt. In schema 10 is bij wijze van voorbeeld een overzicht gegeven van enkele uitgangspunten voor ecologisch verantwoorde ruimtelijke planning op regionaal niveau.

CONCEPTUEEL	PROCESSEN	PRODUKTEN
Bepaal de socio-culturele context van de regio en stel vast wie de 'spelers' zijn met hun respectievelijke rollen. Organiseer een debat tussen de spelers in het regionale systeem over doelen	Vestig een regionaal innovatiecentrum en coördineer van hieruit het ontwikkelingsproces. Gebruik de aanwezige lokale kennis bij de bewoners van het gebied ter verrijking van het planningsproces	Ontwerp locatie en voorzieningen op basis van ecodesign voorwaarden (aanvaardbare schaal, minimale impact op flora en fauna, gebruik van inheemse bouwmaterialen, gebruik dan wel aanpassing bij regionale of lokale ontwerpstijlen). Pas de principes toe van 'green architecture'
Maak gebruik van een iteratief planningproces als een kader voor een interdisciplinaire coördinatie	Coördineer de activiteiten van de betrokken deskundigen met name die tussen publiek en privaat	Gebruik lokale arbeid en lokaal bouw materiaal en pas moderne technologie toe om het toekomstige energieverbruik te minimaliseren (zonne-energie, waterbeheersing, windenergie)
Ontwikkel een stelsel van sociaal, economisch en milieu-duurzame doelstellingen. Onder andere betekent dit het bepalen van een optimale verhouding tussen te ontwikkelen economische activiteiten en de lokale bewoners en een scheiding van onverenigbare activiteiten.	Licht lokale bewoners, investeerders, makelaars en projectontwikkelaars voor over de voordelen van een ecologisch verantwoorde aanpak	Maak een kwaliteitscontrole programma (met inbegrip van een monitoring) om de duurzaamheid op langere termijn te waarborgen. Stel een kwaliteitsnorm in (bijvoorbeeld groene sterren voor hotels) gebaseerd op ecologische kwaliteiten
Handhaaf streekeigen karakter door het gebruik van streekeigen materialen en stijlen en het opstellen van een ethische code	Formuleer tijdig ecologische condities voor specifieke projecten speciaal t.a.v. de selectie van de bouwlocaties om de milieuschade te minimaliseren (sociaal, natuur, cultuur, landschap, esthetisch)	Maak een voorlichtingsprogramma m.b.t. omgeving en activiteiten om autochtonen, allochtonen en toeristen te leren op een verantwoorde wijze met de omgeving om te gaan
Bezie ecologische planning als een leerproces voor alle betrokkenen	Formuleer een milieu- en sociaal/culturele impact analyse om de effecten te meten en naderhand te monitoren	Maak een marketing en promotieplan om genoemde principes naar voren te brengen.

Schema 10 Ecologische ruimtelijke planning op regionale schaal. Geïnspireerd door: D. Grenier et al., *Ecotourism, landscape architecture and urban planning, Landscape and urban planning*, 25 (1993), 1-16

Mede in het licht van het bovenstaande kan onder meer gewezen worden op de volgende vijf aandachtspunten voor de te ontwikkelen sturingsstrategie.

Het eerste aandachtspunt betreft het aanvankelijke aanbod.

In een situatie waarin nog geen nieuwe functies tot ontwikkeling zijn gekomen is het van belang vast te stellen wat de uitgangskwaliteiten van het gebied zijn. De ruimtelijke context bepaalt in hoge mate of de oplossing voor marginaliserende gebieden wordt gezocht in regio-specifieke oplossingen of in een innovatieve sprong om nieuwe kwaliteiten te ontwikkelen.

Regiospecifieke oplossingen behoren meer tot de eerste fase van de produktlevenscyclus (evolutionair, contextspecifiek) en liggen voor de hand indien er sprake is van voldoende kwaliteiten die als basis kunnen dienen.

Nieuwe kwaliteiten, die ingrijpend kunnen zijn voor de kwaliteit van het bestaande, kunnen aan de orde zijn in het begin van de cyclus als de situatie weinig kwaliteit heeft om op voort te bouwen.

De maatschappelijke weerstand zal in bepaalde gevallen groot kunnen zijn. Als voorbeeld kan hier worden gewezen op het verzet tegen de komst van Eurodisney,

door sommigen beschouwd als een cultureel Tsjernobyl. Ook in latere fasen kan produktvernieuwing aan de orde zijn. Dat is bijvoorbeeld het geval in streken waar niet agrarische functies al lang een rol spelen in de inkomensvorming maar niet langer voldoende worden geacht.

Het tweede aandachtspunt betreft het omslagpunt van vraag- naar aanbodsturing. Belangrijk vanuit het sturingsperspectief is nu het bepalen van het omslagpunt van een lokaal geleide ontwikkeling (doorgaans vraagbepaald) naar een extern bepaalde (aanbodgeleide) ontwikkeling. Dit veronderstelt een systematische monitoring van het ontwikkelingstempo van de nieuwe functies waarbij o.a. de volgende criteria een rol zouden kunnen spelen:

- de verhouding lokaal — vreemd kapitaal
- de verhouding lokale — externe zeggingsmacht
- de mate van afhankelijkheid van extra-lokale distributienetwerken voor de marktwerking
- de mate van irritatie bij de lokale bewoners: parallel aan de produkt-levenscyclus verloopt de ontwikkeling in de houding van de lokale bevolking. Na de aanvankelijke euforie over nieuw economische mogelijkheden door de komst van het toerisme ontstaat geleidelijk, wanneer het effect van toerisme duidelijker een stempel gaat drukken, een gevoel van irritatie of zelfs verzet. Dit laatste deed zich enkele jaren geleden bijvoorbeeld voor in de Ardeche in Frankrijk. Dit proces is waarschijnlijk ook van toepassing op verbrede bedrijfsontwikkeling en nieuwe woonvormen.

Het derde aandachtspunt betreft de faseverschillen tussen overheid en private ondernemer.

Co-regionale planvorming is gericht op het gezamenlijk ontwikkelen van inzichten voor strategische ruimtelijke planning. Als bij alle menselijke netwerken is er bij dit type sturingsnetwerken ook sprake van organisatorische randvoorwaarden. Uit onderzoek op het gebied van het functioneren van sociaal-economische netwerken is bekend dat goed functionerende netwerken aan een aantal voorwaarden moeten voldoen. Daaronder horen in ieder geval:

- Geringe faseverschillen in de opvattingen tussen de partners.
- Iedere participant in het netwerk moet een herkenbare meerwaarde kunnen bereiken voor geleverde inspanningen.
- Overtuigingskracht op basis van inhoudelijke argumenten en visie bij de sturende actoren van het netwerk. De keuze van de participerende personen is cruciaal.
- De aanwezigheid van een 'meta-conceptuele taal' ter bevordering van de onderlinge communicatie. De aanwezige cultuurverschillen moeten niet als rem maar als potentie worden gezien voor de creatieve sprongen.

Ook is in dit verband belangrijk hoe het proces van politieke besluitvorming verloopt. Hierop wordt in paragraaf 10.4 ingegaan.

Vierde punt betreft faseverschillen tussen overheidssturing en de handelingssnelheid van de private ondernemer. Uit analyse van de ruimtelijke problematiek van de toeristisch-recreatieve sector in Nederland (EZ, 1994) is naar voren gekomen dat een

opeenstapeling van beleidsvoornemens met ruimtelijke effecten remmend werkt op de ontwikkelingskansen van bepaalde functies. De gecreëerde onduidelijkheid op termijn op de doorwerking van nationale inzichten en plannen naar het lagere niveau en de vaak langdurige ruimtelijke orderingsprocedures zijn in Nederland niet zelden belemmerend bij uitbreidingen en nieuwvestigingen. In gebieden met voortschrijdende marginalisatie kan dit vertragend werken op het benutten van aanwezige potenties. Dit zal zich vooral voordoen wanneer in de produkt-levenscyclus het omslagpunt wordt bereikt. Of dit ook voor andere delen van Europa geldt is uiteraard afhankelijk van de lokale situatie.

Mastop c.s (1989, 7 e.v.) geven aan dat in het geval van generieke regelgeving voor ruimtelijke beleidsvoering in alle onderzochte gevallen (België, Luxemburg, Frankrijk, Duitsland, Denemarken, Groot-Brittanië) sprake is van een planwetgeving met planfiguren voor de verschillende bestuursniveaus, maar dat er wel variatie is in de status van de verschillende plannen. Er is met name verschil in de mate van juridische en bestuurlijke binding op de verschillende bestuurlijke niveaus. Voor bepaalde beleidsterreinen is er wel sprake van het instrument gebiedsaanwijzing, maar moet voor de daadwerkelijke bescherming van de gebieden worden teruggegrepen op juridisch bindende planfiguren.

In Frankrijk, België en Denemarken is sprake (geweest) van een formele decentralisatie. De ervaringen in Denemarken (decentralisatie in de jaren 70) maken duidelijk dat gedecentraliseerde bevoegdheden zonder gedecentraliseerde financiering in de concrete beleidspraktijk tot spanningen leidt. In GB is sprake van een toegenomen centralisatie in de beleidsvoering.

Voor veel regelgeving op het gebied van landschap, natuur en cultureel erfgoed geldt dat het nationale niveau de initiatieven voor bescherming etc. neemt (kaderstelling, financiële middelen) en de regionale overheden met uitvoering en handhaving worden belast.

Een vijfde aandachtspunt betreft de relatie tussen de 'site'kenmerken en de 'situation' kenmerken van een gebied. De site heeft betrekking op gebiedsintrinsieke kenmerken, de situation heeft betrekking op de relatieve positie van het gebied in een groter geheel. De gekozen 'inzoomgebieden' laten wat dit betreft duidelijke verschillen zien. De qua reliëf sterk afwisselende gebieden van Noord Portugal en Auvergne-Limousin wijken onderling af ten aanzien van de relatieve ligging ten opzichte van de grote transportassen in Europa. Baden-Württemberg en de Midlands liggen veel meer onder de invloedssfeer van de verstedelijkingsprocessen dan de eerder genoemde Zuideuropese inzoomgebieden. De genoemde relatie tussen site en situation is daarom van invloed op de snelheid waarmee het omslagpunt in het sturingsproces wordt bereikt. Verwacht mag worden dat gebieden die door de nabijheid van grote transportassen minder perifeer liggen eerder de omslag van stimulerende naar regulerende planning zullen bereiken.

10.3 Perspectief per thema, een vergelijking

In deze studie is bestudeerd wat de bijdrage kan zijn van nieuwe functies voor de ontwikkeling van nieuwe kwaliteiten in marginaliserende landbouwgebieden.

Om een compleet beeld te kunnen krijgen van de betekenis van nieuwe functies voor verbrede plattelandontwikkeling of zelfs van geheel nieuwe ontwikkeling van regio's waar de landbouw marginaliseert, zouden meer nieuwe functies moeten zijn onderzocht dan in deze studie het geval is. In deze studie staan waterproductie, nieuwe woonvormen, recreatie en verbrede bedrijfsontwikkeling centraal. Andere functies die zeker een bijdrage kunnen leveren aan nieuwe kwaliteiten van marginaliserende gebieden zijn bijvoorbeeld natuur, houtproductie, of andere nieuwe vormen van landbouw, verstedelijking of zelfs industrialisatie. Op verschil in betekenis of gewicht van de wel en niet onderzochte functies kan hier niet worden ingegaan. Wel zal een poging worden gedaan om verschillen in betekenis tussen de wel onderzochte functies aan te geven en op de onderlinge relaties in te gaan.

De verschillen die er tussen functies bestaan kunnen worden beoordeeld aan de hand van de volgende criteria:

- a. ruimtelijke spreiding van mogelijkheden
- b. condities, afhankelijkheden
- c. economische betekenis
- d. werkgelegenheidsimpuls
- e. rol overheid
- f. rol particulier initiatief

ad a. Ruimtelijke spreiding van mogelijkheden.

Ten aanzien van alle gegenereerde kaartbeelden moet worden opgemerkt dat de ruimtelijke spreiding van mogelijkheden zoals die op de kaarten naar voren komt sterk gerelativeerd moet worden. Zo is het evident dat bepaalde gebieden waar marginalisering optreedt door het schaalniveau waarop gegevens systematisch beschikbaar zijn niet in beeld komen. Dit geldt bijvoorbeeld voor regio's in het Zuiden van Frankrijk, aan de voet van de Pyreneeën, waar marginalisatie zeker aan de orde is. Dit blijkt echter niet blijkt uit de, op nuts 2 niveau geaggregeerde gegevens.

Hetzelfde geldt mutatis mutandis voor de keuze van de inzoomgebieden. Op een lager schaalniveau zullen er binnen Europa veel meer gebieden zijn te vinden en zal het binnen de geselecteerde gebieden regelmatig voorkomen dat er geen sprake is van marginalisatie.

Bovendien is uit de literatuur gebleken dat de bestuurlijke cultuur en de organisatiegraad van doorslaggegevende betekenis wordt geacht. Hiervan is echter in deze fase zeker geen ruimtelijk beeld te geven.

Wat betreft de vier thema's kan worden opgemerkt dat de ruimtelijke mogelijkheden voor waterproductie nogal beperkt lijken. Dit wordt veroorzaakt door de sterke fysieke binding aan relatief zeldzame bodemtypen. Voor de andere functies is deze

binding veel minder sterk.

ad b. condities, afhankelijkheden.

In deze studie is steeds gekeken naar gebieden waar de landbouw in een of twee opzichten marginaliseert waardoor er ruimte ontstaat voor nieuwe functies. Nieuwe functies zullen overigens in veel gevallen voldoende eigen kracht hebben om de landbouw te verdringen.

Voor bijna alle thema's is de afstand tot grote bevolkingscentra een sleutelfactor. De overbrugbare afstand verschilt per thema.

Voor waterproductie zijn bodemfactoren daarnaast sterk bepalend, voor de overige thema's speelt de kwaliteit van het landschap een sleutelrol. Aan een kant is dit niet verrassend; aan de andere kant is toch zelden zo duidelijk geworden hoe groot de economische betekenis van landschappelijke kwaliteiten kan zijn. Het kan als een belangwekkende conclusie worden gezien dat gebieden met landschappelijke kwaliteiten, in landbouwkundig opzicht meestal niet de meest ver ontwikkelde, in het opzicht van verbrede plattelandontwikkeling een hoge potentie hebben. Dat zulke kwaliteiten veelal gebaseerd zijn op lange historische processen is het achterliggende motief voor de keuze van de titel van dit rapport.

ad c. De economische betekenis van de vier thema's voor regio's lijkt sterk verschillend. In de literatuur is weinig materiaal voorhanden maar verwacht mag worden dat de directe betekenis van waterproductie en nieuwe woonvormen erg beperkt is. Voor verbrede bedrijfsontwikkeling kan hij in bepaalde regio's met grote bezoekersaantallen over het jaar substantieel zijn. Voor recreatie kan de bijdrage groot zijn. Niet als het gaat om zeer kleinschalige ontwikkelingen die onder verbrede bedrijfsontwikkeling zijn te vatten maar wel als het gaat om volledig nieuwe voorzieningen.

In de literatuur worden zeer uiteenlopende kenmerken gebruikt om de (sociaal-) economische betekenis van toerisme en recreatie te meten. In de studie van Claeys (1993) worden twee basiskenmerken genoemd namelijk toeristische bestedingen en toeristische investeringen. Deze twee elementen geven aanleiding tot twee kernprodukten namelijk inkomen en werkgelegenheid. Deze vier kernvariabelen staan uiteraard in relatie met bijvoorbeeld overheidsinkomsten, sociale lasten en baten en intermediaire aankopen. Vandaar dat er sprake is van indirecte inkomensvorming en van geïnduceerde inkomensvorming. Bij de investeringen moet een onderscheid worden gemaakt tussen die van de privé-sector en die van de overheid. Voor zowel bestedingen als investeringen geldt dat deze zeer schaars zijn, zeker op regionaal niveau.

ad d. Over de werkgelegenheidseffecten van nieuwe functies bestaat nog weinig literatuur. Naar verwachting zal verbrede bedrijfsontwikkeling vooral een rol kunnen spelen bij het afremmen van de achteruitgang van de werkgelegenheid. Nieuwe woonvormen zullen tijdens de bouw een tijdelijke bijdrage leveren aan de werkgelegenheid en daarna slechts een zeer beperkte. Werkgelegenheidseffecten van waterproductie lijken minimaal. De economische betekenis van nieuwe woonvormen

in het landelijk gebied is voor de betrokken agrariër zeer groot. Uit de (eenmalige) opbrengst van verkoop van bouw kavels of vrijkomende bedrijfsgebouwen kunnen belangrijke investeringen of een comfortabele levensavond worden gefinancierd. Hoewel er overal in Europa regelgeving bestaat om deze vorm van verstedelijking binnen de perken te houden is de druk, met name in de stedelijke invloedssfeer, hoog. Probleem is dus niet dat de economische betekenis niet hoog zou kunnen zijn maar dat het moeilijk is te bepalen onder welke voorwaarden deze vorm van verstedelijking moet worden toegestaan of gestimuleerd. Maar ook hiervoor geldt dat dit gelet op beschikbare data en vervlechting met andere sectoren van de economie niet eenvoudig is te kwantificeren. Immers de economische effecten van dag- en verblijfstoerisme kunnen niet zonder meer tot één bepaalde sector worden teruggevoerd, omdat het bestedingspatroon van toeristen een gespreid beeld vertoont (voeding, verblijf, transport, detailhandel etc.). Toerisme lijkt de sterkste impuls te kunnen geven aan de werkgelegenheid.

ad e. De rol van de overheden voor de deelthema's wisselt sterk. Voor waterproductie is hij een *conditio sine qua non*. Voor de overige thema's is de functie beperkt en vooral gelegen in voorlichting, zorgen voor financiële (subsidies), planologische en fysieke randvoorwaarden (infrastructuur, voorzieningen).

De functie van de overheden, en met name de lagere, wordt veel zwaarder als het gaat om het combineren van initiatieven vanuit verschillende sectoren.

ad f. De rol van particulier initiatief ontbreekt vrijwel bij waterproductie en is het grootst bij verbrede bedrijfsontwikkeling. Daarbij is de rol van het particulier initiatief van cruciaal belang. Potenties die in de aanvangssituatie aanwezig zijn vormen startpunten. Deze kunnen door overheidsmaatregelen worden omgezet tot reële perspectieven, die uitnodigen tot verdere particuliere initiatieven. Als deze initiatieven op gang komen is het belangrijk om nieuwe barrières te vermijden, bijvoorbeeld door het bundelen van uiteenlopende initiatieven.

In de praktijk zal er bijna altijd gewerkt worden met combinaties van thema's. In schema 11 zijn de verschillende (onderdelen van de) thema's (inclusief het aanbod van grond en arbeid uit de landbouw) tegenover elkaar geplaatst om zicht te krijgen op het belang dat ze voor elkaar hebben in het perspectief van verbrede plattelandontwikkeling.

Uit schema 11 blijkt dat vooral voor verbrede bedrijfsontwikkeling de ontwikkeling in veel van de andere thema's van belang is. Ook voor de ontwikkeling van oppervlaktewater als impuls voor verbrede plattelandontwikkeling is de ontwikkeling van andere thema's, zij het minder in aantal, van belang.

Met andere woorden voor verbrede bedrijfsontwikkeling zijn bijna alle initiatieven uit de andere thema's stimulerend en voor bijna alle thema's draagt de aanwezigheid van verbrede bedrijfsontwikkeling bij aan de ontwikkeling van de betreffende functie. Voor het oppervlaktewater geldt dat een groot aantal thema's van belang is om oppervlaktewater een bijdrage te laten leveren aan verbrede plattelandontwikkeling. Voor veel thema's draagt water bij aan de kansen op verdere ontwikkeling.

2 1 van belang voor 2 1	verbrede bedrijfs- ontwik- keling	vakan- tie	dag- toerisme	foren- sisme	rente- niers	grond- water	opper- vlakte- water	grond- aan- bod	arbeids- aanbod
verbrede bedrijfsont- wikkeling	\	X	X	X	X				
vakantie	X	\					X		
dagtoerisme	X		\				X		
forensisme	X			\			X		
renteniers	X				\		X		
grondwater	X					\			
opp. water	X	X	X	X	X		\		
grondaanbod	X	X		X	X	X	X	\	
arbeidsaanb.	X	X	X						\

Schema 11 Vormen van verbrede plattelandsontwikkeling en marginalisering die inhoudelijk samenhangen/elkaar versterken

Het schema blijft van beperkte betekenis omdat het geen compleet beeld geeft van de mogelijkheden. Thema's als natuurontwikkeling zijn immers niet meegenomen. Toch kan aan dit schema een belangrijke conclusie worden verbonden als er wordt gezocht naar nieuwe gebieden die in aanmerking komen voor verbrede plattelandsontwikkeling. Die conclusie luidt dat de bereidheid van boeren om aan verbrede bedrijfsontwikkeling te doen een basis kan bieden voor veel andere initiatieven. Ook de aanwezigheid van oppervlaktewater biedt een goede basis om andere vormen van verbrede plattelandsontwikkeling mee te combineren.

In het voorgaande is al geconcludeerd dat voor de meeste thema's geldt dat verdere ontwikkeling afhankelijk is van twee fysieke condities: een aantrekkelijk landschap en redelijke bereikbaarheid.

De combinatie van enerzijds gebieden met oppervlaktewater en een agrarische bevolking die geïnteresseerd is in verbrede bedrijfsontwikkeling en anderzijds gebieden met goede bereikbaarheid en een aantrekkelijk landschap kan het zoekproces voor eventuele kansrijke proefprojecten of — gebieden sterk structureren.

Uit de hoofdstukken 3 tot en met 6 is tenslotte gebleken dat de rol van de overheid toeneemt naar mate men meer complexe ontwikkelingen wil stimuleren. Vergroten van de diversiteit aan mogelijkheden in een regio zal bovendien om planvorming vragen om goede zoneringen tot stand te kunnen brengen.

10.4 Sturingsperspectief

Bij sturingsvraagstukken spelen verschillende vragen. In het voorgaande is reeds ingegaan op de vraag welke kansen er zijn (de wat-vraag), welke fasen daarbij een rol spelen (de wanneer-vraag) en welke partijen een rol zouden kunnen spelen (de wie-vraag). In deze paragraaf zal nog wat nader worden ingegaan op de wie-vraag en vooral op de vraag hoe processen op gang kunnen worden gebracht (de hoe-vraag).

In het voorgaande is naar voren gekomen dat voor de hoe-vraag de volgende aspecten van de deelvragen wat, wanneer en wie van belang zijn.

- Zonder de geleide ontwikkeling van nieuwe functies dreigen zowel verloedering van bestaande kwaliteiten als het doorschieten van nieuwe ontwikkelingen.
- De uitgangssituatie is van doorslaggevende betekenis. De historisch gegroeide kwaliteiten van landschap, natuur en cultuur vormen het fundament voor verdere ontwikkeling.
- Indien wordt gekozen voor verbrede en geleide plattelandsontwikkeling in aansluiting op bestaande kwaliteiten dan zal veelal een combinatie van nieuwe functies en een zonering van nieuwe functies in verschillende intensiteiten en kwaliteiten noodzakelijk zijn.
- Het is van groot belang om rekening te houden met de fase waarin het gebied zich bevindt in termen van de produktlevens-cyclus.
- Er is een belangrijke rol voor de verschillende overheden weggelegd.
- Lokaal initiatief en lokaal draagvlak is belangrijke succesfactor.
- Cruciaal is dat de verschillende initiatieven van particulieren en overheden op elkaar worden afgestemd.

De eerste barrière die moet worden genomen om actieve sturing op gang te brengen is het onderwerp op de politieke agenda te krijgen. Bekend is in dit verband het barrièremodel van Van der Eijk en Kok (1975) dat wijst op de verschillende stappen die moeten worden genomen om van wens tot implementatie te komen. Interessanter zijn echter de modellen van Cohen (1972) en van Kingdon (1984).

In de bestuurskundige literatuur (Cohen, 1972) wordt wel gesteld dat vanuit het oogpunt van beleids- en besluitvormingsprocessen, grote organisaties kunnen worden gekarakteriseerd als georganiseerde anarchieën. Besluit- en beleidsvorming geschiedt op basis van vage of inconsistente doelstellingen, onduidelijke technologieën en vloeiende of wisselende participatie. De uiteindelijke beslissingen zijn het resultaat van het elkaar treffen van vier stromen: problemen, oplossingen, deelnemers en keuzemomenten.

Uitgaande van de hierboven gestelde wenselijkheid van samenhangend optreden tussen verschillende overheden en (vaak nog ongeorganiseerde) lokale initiatieven, benadrukt de analyse van Cohen de complexiteit van het sturingsvraagstuk waarmee we hier van doen hebben.

Als besluitvorming nodig is over verschillende overheidslagen heen, is de kans dat er consistent beleid ontstaat waarmee men in de regio uit de voeten kan erg klein. Ook is er al eerder op gewezen dat een stapeling van regelgeving op zichzelf

remmend kan werken. Te gedetailleerde regelingen op de verschillende bestuursniveaus maken de kans op succes bijvoorbeeld erg klein.

Aangezien er veel overheden betrokken zijn maar lokaal initiatief een sleutelfactor is, pleit dit ervoor dat de overheden kiezen voor een faciliterende rol. Het is daarbij belangrijk dat er maatwerk kan worden geleverd en dat de lokale initiatieven via één aanspreekpunt kunnen werken.

Een vorm waaraan gedacht zou kunnen worden zijn lokale innovatiecentra (zie ook schema 11 over ecologisch verantwoorde ruimtelijke planning).

Kingdon (1984) heeft op basis van de theorie van Cohen een theorie ontwikkeld over agendavormingsprocessen. Hij onderscheidt drie deelprocessen: de probleemmerkenning, het genereren van oplossingen en politieke gebeurtenissen (zie figuur 36).

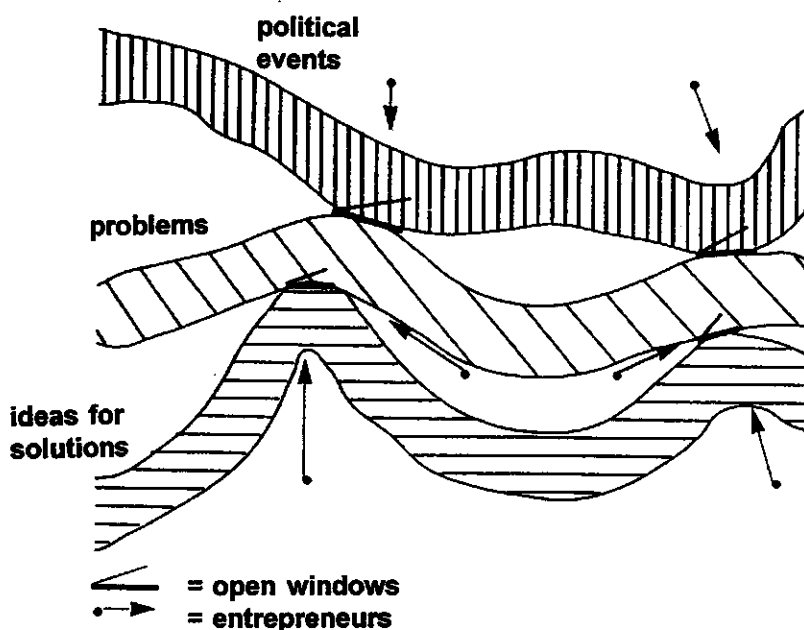

Fig. 36 Flow model (Kingdon, 1984)

Bij de probleemmerkenning is van belang hoe het probleem onder de aandacht wordt gebracht. De relatie met bestaand beleid kan een belangrijke factor zijn bij het krijgen van aandacht: knelpunten die in relatie staan tot de uitvoering van het bestaande beleid hebben meer kans erkend te worden als probleem. Ook is van belang dat het knelpunt zo wordt geformuleerd dat er zicht is op een oplossing.

Bij het genereren van oplossingen is volgens Kingdon sprake van een keuze-proces. Op basis van tal van criteria als technische uitvoerbaarheid, congruentie met dominante normpatronen etc wordt een keuze gemaakt voor de 'beste' oplossing. Het proces van politieke gebeurtenissen als verkiezingen, crisis etc loopt geheel los van de probleemmerkenning en het zoeken van oplossingen.

De politieke agenda wordt in belangrijke mate bepaald door gunstige koppelingen tussen processen van probleemmerkenning en politieke gebeurtenissen.

Op sommige momenten ontstaan dekkoppelingen tussen een van de drie stromen. De samenloop van de drie doet de kans dat een onderwerp op de politieke agenda komt dramatisch toenemen.

Die samenloop komt niet zomaar tot stand. Hierbij spelen 'entrepreneurs' een belangrijke rol. Deze kunnen op iedere plaats en in iedere vorm voorkomen. Zodra er zich een 'policy window' voordoet kunnen zij hun preferentie aan de orde brengen.

Conclusies die uit het bovenstaande kunnen worden getrokken zijn:

- **het is van belang dat het probleem van marginaliserende gebieden helder, en voor alle betrokken partijen herkenbaar in beeld wordt gebracht;**
- **de relatie met het bestaande beleid moet worden aangegeven;**
- **er dient zicht te zijn op een oplossingsrichting die voor alle partijen aanvaardbaar is.**
- **er dient gezocht te worden naar momenten van politieke agenda-vorming om op dat moment zowel probleem als oplossing in beeld te brengen.**
- **er dient inzicht te zijn in de belangrijkste entrepreneurs.**

In het geval van verbrede plattelandsontwikkeling kan deze strategie alleen succesvol worden gevoerd als er langs twee lijnen wordt gewerkt. Top-down dienen randvoorwaarde te worden geschapen. Bottom-up dienen initiatieven te worden aangereikt. Op het niveau van de EU lijken ambtenaren van nationale planningsinstituten de meest voor de hand liggende entrepreneurs om deze stromen te koppelen. Binnen landen of regio's kunnen dit zeer verschillende personen zijn.

Het LEADER-project (Liaison Entre Actions de Développement de l'Economie Rurale) lijkt een goed kader te bieden voor genoemde initiatieven.

Het communautaire initiatief LEADER I (1991-1993) heeft het mogelijk gemaakt te experimenteren met lokale benaderingen van een endogene plattelandsontwikkeling. Plaatselijke groepen werden financieel ondersteund. Het is de bedoeling dat voor de periode 1994-1999 LEADER II gaat functioneren met een budget van 1400 miljoen ECU (Prijsniveau 1994), waarvan 900 miljoen bestemd zijn voor gebieden van Doelstelling I (gebieden uit de structuurfondsen). Het accent zal daarbij worden gelegd op:

- 1 innovatie als antwoord op veranderingen op het platteland
- 2 het opzetten van projecten voor transnationale samenwerking
- 3 uitwisselen van resultaten in het kader van een Europees netwerk voor plattelandsontwikkeling

LEADER II zal een bijdrage kunnen leveren tot de volgende maatregelen:

- Het verwerven van deskundigheid om de plattelandsactoren in staat te stellen een geïntegreerde ontwikkelingsstrategie op te stellen
- Het verwezenlijken van innovatieve, overdraagbare investeringsprogramma's met een voorbeeldfunctie. Gedacht kan worden aan individuele of collectieve investeringen met een innovatief karakter om te reageren op de toeristische vraag, of inventarisatie, restauratie en valorisatie van gebouwen en landschapsschoon

op hun betekenis voor het toerisme. Hieronder valt ook het verschaffen van aanloopsubsidies in het kader van te ontwikkelen agrarische pluri-activiteit, telewerken of te verrichten marktverkenningen.

- Uitwerking en verwezenlijking van gemeenschappelijke projecten (tenminste twee lidstaten moeten betrokken zijn).
- Netwerkvorming. De uit te breiden netwerken moeten al degenen omvatten die bij de plattelandsontwikkeling zijn betrokken (nationale overheden en gedecentraliseerde diensten, lagere overheden, sociaal-economische partners, groepen voor plaatselijke ontwikkeling.

Ten aanzien van sturingsvragen kan voorts nog worden gewezen op de volgende aandachtspunten.

Er bestaan binnen Europa sterk verschillende culturen en planningstradities. Dat kan als een probleem worden gezien als er gedetailleerde stimuleringsregelingen zouden worden ontworpen. Ook dit pleit voor een faciliterende opstelling van de verschillende overheden. De verschillende culturen en planningstradities bieden echter ook kansen om te leren van elkaar in Europa. Onderdeel van een sturingsstrategie zou dan ook het mogelijk maken van het uitwisselen van ervaring moeten zijn tussen verschillende regio's. Er dient met andere woorden zowel aandacht te worden gegeven aan supranationale als aan lokale netwerken.

Tenslotte kan nog worden gewezen op de sturingsperspectieven die voor de verschillende inzoomgebieden zijn ontwikkeld. Daaruit blijkt in de eerste plaats dat per thema er duidelijk verschillende taken zijn voor verschillende partijen. Ten tweede blijkt dat per thema de invulling van de mogelijkheden uiteenloopt over de verschillende gebieden en dat bovendien de combinatiemogelijkheden verschillen. Dit pleit voor een belangrijke rol van lokale overheden en lokale private initiatieven (zelfregulering) terwijl tegelijkertijd het noodzakelijk is dat hogere overheden faciliteren met enerzijds generieke regelgeving en anderzijds met specifieke voorzieningen in bijvoorbeeld de infrastructuur. Maatwerk is de boodschap.

10.5 Perspectief en agenda

Deze studie had tot doel na te gaan hoe in marginaliserende gebieden nieuwe functies ontwikkeld kunnen worden door bestaande regionale kwaliteiten te versterken. Het gaat dus om de perspectieven van verbrede plattelandsontwikkeling in Europees perspectief. Uitgaande van de mogelijkheden voor waterproductie, agrarische diversificatie, recreatie en toerisme en nieuwe woonvormen zijn sleutelfactoren opgespoord en geoperationaliseerd. Een systematische vergelijking van de kansen voor de vier genoemde functies leidde tot een Europees kaartbeeld waarin de ruimtelijke spreiding van perspectiefvolle gebieden valt waar te nemen. Hieruit werd een viertal regio's geselecteerd voor nader analyse. Voor elke van de gebieden is nagegaan wat de potenties zijn voor elk van de vier functies afzonderlijk en voor combinaties van functies.

De vier functies verschillen uiteraard naar betekenis en gewicht voor het op gang brengen van veranderingen in marginaliserende gebieden. Zo zijn de ruimtelijke mogelijkheden voor waterproductie veel sterker gebonden aan fysieke condities dan het geval is voor agrarische diversificatie of recreatie en toerisme. Opvallend is dat de kwaliteit van het landschap voor alle functies (en zeker voor de combinatiemogelijkheden van de vier functies) een sleutelrol speelt. Gebieden met landschappelijke kwaliteiten in landbouwkundig opzicht vaak achtergesteld, hebben daarom in het perspectief van verbrede plattelandontwikkeling een vaak onderschatte voorsprong. De economische potentie van landschappelijke kwaliteiten is niet alleen een onderschat, maar ook een nog nauwelijks onderzocht verschijnsel. Over werkgelegenheids- en inkomenseffecten van de introductie van genoemde nieuwe functies is zeker op regionaal niveau nog nauwelijks iets bekend.

Hoewel de functies hun eigen autonome werking kennen zal in de praktijk vrijwel altijd gestreefd worden naar combinaties van functies leidend tot zogenaamde win-win-situaties. Voor verbrede bedrijfsontwikkeling en ook voor het benutten van oppervlaktewater zijn bijna altijd initiatieven uit de andere thema's versterkend. Anderzijds geldt dat de bereidheid van boeren om aan verbrede bedrijfsontwikkeling te doen vrijwel steeds essentieel is voor veel andere initiatieven.

Het realiseren van de geconstateerde potenties is in essentie een sturingsvraagstuk. Uiteindelijk gaat het daarbij om de vraag welke kansen er zijn, welke fasen een rol spelen en welke actoren een rol spelen. Het belangrijkste daarbij is de vraag hoe het veranderingsproces in beweging gezet wordt en hoe het zijn dynamiek behoudt zonder te ontsporen. Het in beweging zetten van het veranderingsproces veronderstelt besluitvorming over verschillende besluitvormingspraktijken heen (locale ondernemingsgroepen, locale en regionale overheden, milieugroepen etc.). Zowel de zorg voor het realiseren van een consistent beleid als het behoud van de dynamiek pleiten ervoor dat overheden kiezen voor een faciliterende rol waarbij het lokale initiatief een sleutelrol kan blijven vervullen. De instelling van regionale innovatiecentra kan de concretisering van de faciliterende rol van de (nationale of supra-nationale) overheid betekenen. Het regionale innovatiecentrum krijgt een 'vliegwiel' functie voor het functioneren van de zo noodzakelijke netwerken. Het moet zorgdragen voor een minimaliseren van de faseverschillen tussen de verschillende partners en het optimaliseren van de onderlinge communicatie.

Deze zienswijze leidt tot de volgende agenda voor het realiseren van verbrede plattelandontwikkeling en co-regionale planvorming en Europa:

1. Wie neemt het initiatief?

Naar ons gevoel zouden dat ambtenaren van nationale planningsinstituten moeten zijn omdat ze reeds actief zijn in Europese planningsnetwerken en omdat ze vertrouwd zijn met de complexiteit van ruimtelijke planning op verschillende bestuursniveaus. Zij hebben zicht op het ontstaan van 'policy windows'. Dit pleit voor het creëren van een ambtelijk netwerk voor verbrede plattelandontwikkeling op Europees niveau.

2. Wat moet er worden gedaan?

- Op Europees en nationaal niveau moeten via regelgeving condities worden

- geschapen voor het proces van verbrede plattelandsontwikkeling.
- Gelet op de complexiteit van de problematiek vragen tal van vraagstukken om nadere analyse. In dit verband kan worden genoemd:
 - onderzoek naar de betekenis van functies als natuur, nieuwe vormen van agrarische produktie, industrie en verstedelijking voor verbrede plattelandsontwikkeling.
 - nadere analyse van de verschillen in cultuur en bestuurstradities in relatie tot netwerkvorming.
 - Een systematische monitoring op regionaal niveau (met Europese standaarden) van de veranderingsprocessen ter optimalisering van de sturing.
 - Het opzetten van regionaal vergelijkbare studies naar de economische effecten van de op gang gebrachte veranderingsprocessen.
3. Hoe moet het veranderingsproces op gang gebracht worden?
- Overheden (nationaal of supra-nationaal) zetten zich in een faciliterende rol om zodoende top-down essentiële randvoorwaarden te scheppen. Het bewerkstelligen van een (netwerk) van regionale innovatiecentra dient om de dynamiek in het veranderingsproces op lokaal niveau te garanderen. Door de innovatiecentra in één netwerk te bundelen wordt gezorgd voor een vruchtbare uitwisseling van expertise en ervaringen. Daarmee wordt co-regionale planvorming een effectief veranderingsinstrument.
4. Wanneer moeten de initiatieven ontplooid worden?
- Op basis van wat eerder is gezegd over de barrières die moeten worden geslecht om actieve sturing op gang te brengen, dient het juiste moment gekozen te worden op grond van kennis van de politieke agenda's op de verschillende bestuursniveaus. Op Europees niveau kan nu reeds aangehaakt worden op het communautaire initiatief LEADER II (1994-1999).

Al met al leidt dit derhalve tot een strategie waarin de bottom-up initiatieven geoptimaliseerd worden door top-down geformuleerde faciliterende randvoorwaarden. Aanhakend op een versterking van regionale kwaliteiten leidt dit inderdaad tot een nieuw perspectief voor marginaliserende gebieden in Europa.

Literatuur

Ingedeeld per hoofdstuk

2 Landbouw

Blaikie P. and H. Brookfield (1991), *Land degradation and society*. London

EUROSTAT, (1993), *Portrait of the regions*, Luxembourg

Smit B., J. Bray and P. Keddie (1991), Identification of marginal agricultural areas in Ontario, Canada. *Geoforum* 22, no 3, pp. 333-346

Terluin I.J., F.E. Godeschalk, H. von Meier and D. Strijker (1993), *The agricultural income situation in less favoured areas of the EC*. LEI-DLO (in press)

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (1992), *Grond voor keuzen*, 's-Gravenhage, Sdu.

3 Waterproductie

Achttienribbe, G.E., 1993. Household water consumption in the Netherlands. *Aqua* vol. 42: 347-350.

Anonymus, 1992. *Umweltbericht der Niedersächsischen Landesregierung*. Niedersächsisches Umweltministerium.

Aubouin, J., 1960. Essai sur l'ensemble italo-dinarique et des rapports avec l'arc alpin. *Bull. Soc. Géologique de France* 7 (2), pp 487-526.

Breck, R.A. and M.J.Porter,..... *An integrated strategy for dealing with diffuse pesticide pollution by catchment control and treatment*. (Herkomst en datum van uitgave onbekend).

Flinspach D., 1992. *Grundwasserschutz in Deutschland und Europa*. Schriftenreihe der Vereinigung Deutscher Gewässerschutz e.V., Band 58: 7-27.

Provoost, K., 1993. Hoeveel grondwater mogen de waterleidingbedrijven gebruiken. *H₂O*, 25/93.

Stadtfeld, O.R. and K.I. Schlaweck, 1988. International comparison of water prices. *Aqua* 4: 173-177.

RIVM, 1992. *The environment of Europe: a global perspective*. Bilthoven.

VROM, 1993. *Beleidsplan Drink- en Industriewatervoorziening*. Den Haag, Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu.

Wolters-Noordhoff Atlasproducties, 1988. *De Grote Bosatlas*, 50e editie, Groningen.

4 Diversificatie

Baldock, David en Guy Beaufoy, 1993. *Nature Conservation and New Directions in the EC Common Agricultural Policy; the Potential Role of EC Policies in Maintaining Farming and Management Systems of High Nature Value in the Community*. London/Arnhem, Institute for European Environmental Policy; Report for the Ministry of Agriculture, Nature Management and Fisheries, the Netherlands.

Terrasson F. en G. Tendron, 1975. *Evolution and conservation of hedgerow landscapes in Europe*. Brussel, Raad van Europa; Nature and environment series 8.

Wijermans M. en Meeus, J., 1991. *Karakteristieke landschappen van Europa*. Den Haag, Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.

5 Recreatie en toerisme

Eurostat, 1989, *Tourism: annual statistics*, EU-Eurostat, Luxemburg (L).

Jansen-Verbeke, M.C. en R.J.A.P. Spee, 1993, *Toeristenstromen in Noordwest Europa; een verkennende studie van het regionale kaartbeeld*, K.U. Nijmegen.

LEADER, 1993. *Toerisme om plattelandontwikkeling te bevorderen*, EU-LEADER dossiers, Brussel (B).

Michelin, *Guides Verts*.

Pater, B. de en C. Schutte, 1992, 'Spontaan en gepland toerisme. De Côte d'Azur versus de kust van Languedoc-Roussillon', *Geografie*, 1(4):4-7

Paul, L., 1992, 'Mecklenburg-Vorpommern, het Mezzogiorno van West-Europa?', *Geografie*, 1 (april): 5-8

6 Nieuwe woonvormen

Garten und Landschaft 12/91, 7/92: diverse artikelen

Huiszoon, M., 1990. Tweede woningen in de valle de Lozoya: hun gevolgen voor een regionale samenleving. In: S. den Hengst & B. de Pater (red). *Externe relaties en regionale ontwikkeling; voorbeelden uit Spanje en Portugal*. Ned. Geogr.

Studies 121.

Janvier, Y., 1993. Decouvrir le nouveau role du monde rural. *Urbanisme* no. 267/8: 51-52

Kümmerly and Frey, *Europa, politisch*, Bern.

Lena, H., 1993. Une loi pour la protection et la mise en valeur des paysages. *Urbanisme* nr. 261: 63-65.

Levy, J., 1993. 'Desert' et justice spatiale. *Urbanisme* nr. 269: 38

EUROSTAT, 1993. *Portrait of the Regions*. Drie delen. Commission of the European Communities, Brussel/Luxemburg.

GEODAN, 1993. *Landgebruikskaat Europa*. Verslag van de inventarisatie en beschrijving van het Europese landgebruiksbestand voor het RIVM. Amsterdam/Bilthoven. 25 pp. plus Bijlagen.

Kraak, M.J., 1993. Digital Chart of the World. *Kartografisch Tijdschrift* XIX(1): 47-51

9.1 Noord-Portugal

Boonmann, R., 1994. Stedelijke vernieuwing: een kwestie van buigen of barsten, het geval Porto. In: *Planologische discussiebijdragen 1994*, pp 441 — 449. Stichting Planologische Discussiedagen, Delft.

Wijermans, M. en J. Meeus, 1991. *Karakteristieke cultuurlandschappen van Europa* (W58). 's-Gravenhage, Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, p. 40.

Eurostat, 1993. *Portrait of the regions, part 3*. Luxemburg.

Grote Winkler Prins, deel 18.

Dominicus reeks: *Portugal*, 1987.

9.2 Auvergne/Limousin

Atlas 2000, *La France et le Monde* (1986), Nathan, Paris

Natuurparken in Frankrijk (1990), Speciale uitgave KCK, ANWB, Den Haag

M-A. Lanneaux et R. Chapuis (1993), Les parcs régionaux français, *Annales de Géographie*, no. 573, 519-533

Wolkowitsch, M., 1993. Le Massif Central est-il une région enclavée?. Peut-il devenir un espace de transit?. *Annales de Géographie* 574: 578-595

Maier, J. und G. Wackermann, 1990. *Frankreich. Ein regionalgeographischer Überblick*. Wissenschaftliche Länderkunden Band 35, Darmstadt

9.3 Baden-Württemberg

Beliën, H. en R. Koper, 1986. *Zwarte Woud*. Dominicus reeks, 238 pp.

Eurostat, 1993. *Portrait of the regions, part 1*, 3-15. Luxemburg.

Grotz, R., 1992. 'Baden-Württemberg als Industrieland', *Geographische Rundschau*, 44 (5) 281-287.

Hansmann, W., 1983. *Gartenkunst der Renaissance und des Barock*, Keulen, p. 310.

Härfle, J., 1992. 'Landwirtschaft und Umwelt in Baden-Württemberg', *Geographische Rundschau*, 44 (5) 303-310.

Lexuth-Thomä P., 1992. Die wasserversorgung Stuttgarts. *Geographische Rundschau* 44, 5, 316-320.

Mohr, B., 1992. 'Fremdenverkehr im Schwarzwald', *Geographische Rundschau*, 44 (5) 296-302.

Moosmayer, H.U., 1992. 'Neuartige Waldschäden in Baden-Württemberg — Entwicklung, Stand, Ursachen', *Geographische Rundschau*, 44 (5) 312-315.

Reinhard, E., 1992. 'Karlsruhe — Entwicklung und Funktionen', *Geographische Rundschau*, 44 (5) 275-280.

Stadelbauer, J., 1992, 'Baden-Württemberg — 'Musterlände' im Zentrum Europas' *Geographische Rundschau*, 44 (5), 266-273.

Wijermans, M. en J. Meeus, 1991. *Karakteristieke cultuurlandschappen van Europa (W58)*. 's-Gravenhage, Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, p. 40.

Winkler Prins, 1980. *Grote Winkler Prins Encyclopedie deel 7*. Amsterdam/Brussel, (Duitsland; Deel 2 (?); Baden-Württemberg).

9.4 West-Midlands

Burdack, J., 1993. Birmingham und das Black Country; wirtschaftlicher und raumstruktureller Wandel in der West Midlands Conurbation. *Europa Regional* 1 (1993) 2, p 31-39.

Eurostat, 1993. *Portrait of the regions*, part 2. Luxemburg. p 238-249.

Ilbery, B.W., 1991. Farm diversification as an adjustment strategy on the urban fringe of the West Midlands. *Journal of Rural Studies* 7, nr. 3, pp. 207-218

Verhoef, M., 1985. Landgebruik en ruimtelijke ordening in de Midlands van Engeland. *Mededeling Vakgroep Cultuurtechniek* no. 81, Landbouwhogeschool, Wageningen, 86 pp.

Schaedtler, K., 1990. Het hart van Engeland; Shakespeare's country, Cotswolds, Oxford, Cambridge. *Dominicus Reeks*, Haarlem, 276 pp.

Severn Trent Water, 1993. *Investing in quality. Quality 1992*. Report of Severn Trent Water Limited. Birmingham. 35 pp.

Wijermans, M. en J. Meeus, 1991. *Karakteristieke cultuurlandschappen van Europa* (W58). 's-Gravenhage, Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, p. 40.

10 Verbreding van perspectief

Claeys, U., 1993 (ed.), *Toerisme Vlaanderen. Fundamenten voor de toekomst*, Acco, Leuven/Amersfoort.

Eijk, C. van der en W.J.P. Kok, 1975. 'Nondecisions reconsidered', in: *Acta Politica* 10, p. 277-301.

Kingdon, J.W., 1984. *Agendas, alternatives, and public policies*. Boston.

Aanhangsel Deelnemers werkconferenties

Deelnemers aan de werkconferenties, gehouden op 1 maart en 19 april 1994, RPD, Den Haag, in alfabetische volgorde

Naam	Instelling
Kees van Beek	KIWA
Yvonne van Bentum	RPD
Leo van den Berg	SC-DLO
Peter Dauvellier	RPD
Adri Dietvorst	SC-DLO/LUW werkgroep Recreatie
Gerard van Dijk	LNV Directie Natuurbeheer, afd. int. zaken
Jan Groen	RPD
Wim de Haas	SC-DLO
Andries Heidema	RPD
Hans Hetsen	LUW vakgroep Ruimtelijke Planvorming
Bert Jacobs	RPD
Bram van de Klundert	SC-DLO
Henk Kroon	SC-DLO
Jacqueline Laman	RPD
Johan Meeus	Onderzoek en Ontwerp Arnhem
Erna Ovaa	LUW vakgroep Ruimtelijke Planvorming
Jaap van Os	SC-DLO
Ad Pomper	SC-DLO
Peter Smeets	RPD
Joop Steenvoorden	SC-DLO
Klaus Vollmer	Vollmer + partners
Jan Vreke	SC-DLO
Arnold van Vuuren	LNV-Directie Landbouw (in oprichting)
Marcel Wijermans	RPD